

Мал. У. Лося.

Алесь АСІПЕНКА

ПАПЛАВЫ

Аповесць

Адзін крок да шчасця

У пачатку ліпеня, калі на падзвінскія лугі выпаўзаюць стракатухі-касілкі, мядовы водар кветак трымаецца ў паветры ледзь не да самага світання. І толькі тады, як на сенажаці выпадзе буйнай расой туман, прыемная духмянасць траў прыпадабляецца да моцнай настойкі чабаровага чаю. А раніцай, калі гарачае сонца высушыць абшары, густыя травы зноў набудуць сваю тонкую пахучасць. Так і трымаецца яна аж да тае пары, пакуль пабялелая збажына не пераб'е яе своеасаблівым водарам спелага жыта.

Хораша ліпеньскімі днямі ў падзвінскіх вёсках! Прывольныя лугі вабяць сваім раздоллем, прыгажосцю, цудоўнай стракатасцю колераў і размаітасцю пахаў; празрыстыя воды Дзвіны і яе прытокаў — сваёй ласкавай свежасцю; сасновыя бары — мяккай, як шоўк, травой і смалістым здаровым паветрам.

Хораша на Падзвінні!

I

Вера ўцякала ад сябе, ад той вымушанай хлусні, якая да пары да часу захоўвала яе тайну. Тайны магло і не быць. Тады не было б гэтых віншаванняў, спагадлівых слоў і недаўменных пацісканняў плячыма. На яе раптоўны ад'езд, магчыма, ніхто не звярнуў бы ўвагі. Але тайна была. Таму даводзілася прытварацца; нясцерпны сорам апякаў Верыны шчокі.

Добра яшчэ, што людзі не вельмі здагадлівыя і сарамліваю чырвань прымаюць за міжвольнае хваляванне перад невядомым заўтрашнім днём.

— Ну што ж, не маю права далей затрымліваць, — дырэктар працягнуў Веры руку. Яна паціснула яе, зноў пачырванела. — Можна, машына спатрэбіцца, калі ласка, званіце.

Вера падзякавала.

— Упраўлюся сама. Пакуль што нічога з сабой не бяру.

— Як жа вы дабярэцеся? Вася на «Пабедзе» давязе вас за гадзіну.

— Лепей аўтобусам. Ды я добра і не ведаю, калі паеду.

— Адным словам, у любы час званіце.

Вера падумала: «Каб ты ўсё ведаў, не быў бы такім добрым».

— Не забывайце нас, — прадаўжаў дырэктар. — Лідзія Паўлаўна і я будзем заўсёды рады вас бачыць.

— Дзякую за вашу гасціннасць, — у тон яму адказала Вера.

Яны зноў паціснулі рукі. Вера выбегла ў калідор. Гладкі паркет блішчэў і, здавалася, дыбіўся хвалямі — такі быў узор. Вера прыпынілася.

Вось на гэтым месцы яна аднаго разу паслізнулася і ўпала. Адзін нязначны выпадак, і так крута змянілася жыццё. А калі б яна тады не ўпала? Напэўна, не вышла б замуж. Не сустрэлася б з Рамірам. І цяпер не трэба было б ехаць з горада, да якога прывыкла.

На вуліцы стаяў цёплы вечар. Сонца вісела над помнікам, што вялізнай птахай узносіўся ў неба. Над батанічным садам плылі купкі белых аблокаў. У мелкай рэчцы з крутымі берагамі плюхаліся голыя хлапчuki, далей, за плацінай, на люстраной гладзі азёрца сноўдалі лодкі. Над рэчкай плыла мелодыя нейкай вельмі знаёмай песні. З горада даносіўся прыглушаны далечынёў гул.

Ля першага тэлефоннага аўтамата Вера спынілася. Азірнуўшыся, спрытна апусціла манетку, набрала нумар. Здалёку даляцеў густы мужчынскі голас:

— Гэта — Вера?

— Ты заняты?

— Прыдзі праз гадзінку.

— Мне на пару слоў.

— У пачатку было слова, чуеш, Вера, слова, а не справа.

— Ты ўсё жартуеш...

— Слёзы — прадвеснікі весялосці, жарты — прадвеснікі любві.

Я вельмі заняты, Вера. Чакаю цябе праз гадзіну.

Вера павесіла трубку. Дамоў ісці не хацелася. Як і дзе змарнаваць шэсцьдзесят доўгіх хвілін? Лёгкай, павольным крокам яна дайшла да садыка над ракой. Унізе, асветленай вачэрнім сонцам, плыла маторка. З-пад кармы вінтом вырываўся пеністая вада. Злева лі берага стаяў белы параход. Маленькі чалавечак у паласатай майцы соваўся па палубе, відаць, націраў яе. Крыху ніжэй па рацэ будаваўся мост. Там, як мураўі, варушыліся людзі. Вера прысела на лаўку, абалерлася далонню аб спінку і адразу адчула пад пальцамі дзве выразаныя нажом літары «К» і «В». Двое шчаслівых пакінулі аб сабе памяць. Нешчаслівыя памяці не пакідаюць — ім не да таго. Аднаго разу роздум над гэтымі літарамі і прывёў Веру да той сустрэчы з Рамірам, якая крута павярнула жыццё.

«Што Рамір скажа сёння?»

Вера спрабавала ўявіць гэта, прыцішыла дыханне, быццам хацела пачуць яго словы. Іх не было. Вера яскрава бачыла толькі яго вочы, цёмныя і халодныя.

«Што ён скажа сёння? А што, калі скажа так, як хочацца мне?..»

На гарадской вежы гадзіннік бомкнуў восьм разоў. Гадзіна адзіноты прабегла зусім незаўважна, як у сне. Вера пайшла да Раміра. Па добра знаёмай крутой лесвіцы з абабітымі прыступкамі яна ўзбралася на гарышча. Дзверы былі прыадчынены. У вузкую шчыліну з пакоя выбівалася жаўтаватая стужка святла. Было ціха. Толькі недзе ўнізе крычала жанчына:

— Валерка, вось я табе, нягоднік, падражнюся!

Вера адчыніла дзверы, рашуча ўвайшла ў доўгі з пакатай столлю пакой.

— Вера?! Сядай. Зараз, толькі адну дэтальку закончу.

— Я вельмі многа думала, Рамір...

— Май жа цярпенне, — ён паказаў вачыма на натуршчыцу. Вера змоўкла: яна толькі цяпер убачыла, што ў пакоі ёсць трэцяя жывая істота. Яна стаіць тварам да сцяны, на якой павешаны кавалак брудна-аранжавай тканіны. Стаіць нерухома, як статуя. Яе стройная постаць напамінае Веры тую бела-мармуровую багіню, што выстаўлена ў гарадскім музеі: далікатная шыя, пакатыя, асляпляльныя белыя плечы, тонкая талія, шырокія крутыя бёдры, стройныя ногі з неглыбокімі ямачкамі пад каленямі. На патыліцы ў багіні — цяжкі жмут перавітых кос. З-пад яго, ля вуха, гулліва выбіваецца непакорны чорны завіток. З-пад левай рукі, ледзь прыўзнятай, відны пругкія дзявочыя грудзі.

Вялізная лямпа зверху залівае дзяўчыну яркім святлом. Таму цела дзяўчыны выдае фіялетавым. Вера пераводзіць позірк на карціну, якую малое Рамір. На кавалку палатна распласталіся ніцца чорныя, агідныя постаці. Хто яны? Людзі? Бадай што не, хоць і ёсць у іх нешта людскае. Яны ўтварылі чорны круг. У ім — фіялетавае постаць дзяўчыны, кволая і далікатная, як лісток Фідуса.

Чырвоны фон кідаецца ў вочы; здаецца, крывавае полымя вось-вось ахопіць дзяўчыну. «Чаму яна фіялетавае? — думае Вера, зусім забыўшыся на свае назіранні. — «Фиолетовые тени на эмалевой стене»... — чамусьці прыпамінаецца ёй радок з верша. — А як жа далей? — думае яна. — Зусім не так. «Фиолетовые руки на эмалевой стене; тонкозвучно чертят звуки в сладкозвучной тишине». Не, таксама не тое. Чые ж гэта вершы?..»

Вера зноў пераводзіць позірк на натуршчыцу. Белая з фіялетавым водсветам постаць пачынае расці, запаўняць пакой. «Багіня з музея... Які ў яе твар?..» Натуршчыца ледзь прыкметна пераступае нагамі. Вера бачыць на пяцці вялікі сінявата-ліловы мазоль. «Маленькая зграбная ступня і мазоль... Якая ж яна багіня!..»

— Я кажу — ніякага падабенства. — Вера ўздрыгнула ад нечаканых слоў Раміра. — Існуе фатаграфія — яна зафіксуе кожны прышычок. Жывапіс прышычкамі не цікавіцца. Яму патрэбна душа, стройнасць думак, гармонія фарбаў. Фарбы і лініі — мае мрой. Каскад колераў — мае думкі. Злаві свае думкі і паспрабуй запісаць іх: атрымаецца сумбур. Але ў галаве чалавека думкі заўсёды лагічныя. Вядома, калі чалавек не страціў яшчэ розуму. Паталогія — галіна медыцыны, а не мастацтва.

Вера слухала і глядзела, як малое Рамір. У яго руках вельмі доўгі пэндзаль, якім ён набірае фарбу і смелымі мазкамі кладзе на палатно.

Раптам пэндзаль апісвае вакол постаці дзяўчыны вогненна-чырвоную стужку: здаецца, языкі полымя ліжучь прыгожае цела. Вера ледзь не ўскрыкнула.

— На сёння хопіць, — Рабір кінуй пэндзаль.

Натуршчыца апранула халат, пайшла за шырмачку. Рабір то адыходзіў у самы кут, то набліжаўся да карціны ўсутык, хмыкаў.

— Я прышла развітацца.

— Паедзеш усё ж?

— Так.

— Смешна...

— Чаму?

— Вось гэты тып павінен прыўзняць сваю агідную морду на багіню каханья. Так-так, — Рабір размаўляў з сабою, і Вера, пакрыўджаная, змоўкла. З-за шырмачкі вышла натуршчыца. На ёй было крэмавае ў дробныя лісточкі плацце, на высокім абцасе туплі, у руках сумачка.

— Добры вечар, — прывіталася яна з Верай.

Вера злавіла ў яе позірку нейкую цікаўнасць.

— Гэта я?... — запыталася натуршчыца ў Рабіра, паказаўшы рукой на фіялетаваю постаць.

— Мара мая. Матэрыяльнае — ёсць неад'емная частка маіх жаданьняў; ідэальнае — маіх парываў.

— Летась Генадзі Аляксандравіч — ведаеце яго? — пісаў карціну «На допыце». Я там партызанкай намалявана. Вельмі падобна... А тут ніхто нават не здагадаецца, што гэта я.

— Няхай лепш адчуоць... Заўтра прыходзьце на гадзіну раней.

— Усяго добрага. — Дзяўчына развіталася. Рабір патушыў вялікія сафіты. Гарэла толькі адно бра на сцяне. У пакоі адразу пазмрачнела.

— Дорага, разумеш, каштуе, — растлумачыў ён, парадкуючы рэчы. Вера прадаўжала сядзець у мяккім крэсле з высокімі падлакотнікамі. У яе грудзях закіпала злосць на Рабіраву абьякаваць. Хацела стрымаць сябе, але не магла.

— Ты не здагадваешся, што робіш мне балоча? — запыталася Вера.

— Мы вельмі многа думаем над сваімі ўчынкамі.

— А ты хацеў бы над імі не думаць?.. Вось як!

— Пачакай, не рухайся. Вось так. Здрава!.. — Рабір сарваўся з месца, падбег да Веры. — Пасядзі вось так. Не, гэта выдатна!..

Ён павярнуў яе галаву на бок, спяшаючыся, пачаў расшпільваць кофтакчу.

— Ты ашалеў? — ухаліла Вера яго за рукі.

— Кінь гэтае мяшчанства. Не з'ем жа я цябе... Вось так, і хопіць. Толькі адно плячо. Не варушыся.

Ён адбегся да планшэта, ухваціў растушку, шырока ўзмахнуў рукой; Вера ведала, што ён зрабіў першы штрых. Яна моўчкі наглядзала за ім. Рабір працаваў натхнёна; яго доўгія валасы раз'ехаліся, звіслі наперад, на вочы. Тонкія вусны моцна сціснуты. Калі ён пазіраў на яе, Вера бачыла чорныя бліскучыя вочы, вострую бараду і нейкі худы, скуласты твар. Такім яна любіла Рабіра... Ён, відаць, забыўся, каго малюе. У Веры прападала злосць.

— Але ж ты мне ў мінулы раз нічога не параіў.

— Я цябе прасіў пасядзець. — Рабір кінуй растушку ў скрынку. — У мяне ёсць правіла: нікому і нічога не раіць.

— Але ж мы... — Вера заікнулася, не ведаючы, што сказаць далей.

— Я даўно хацеў сказаць табе, што чалавек вельмі часта ўскладняе сваё жыццё.

— Ты хочаш, каб я кіннула цябе ў спакой?

— Ну, вось зноў... Я кахаю цябе. Хіба гэтага мала? Я кахаю цябе таму, што ты не падобная на другіх. А ты ўсяляк хочаш быць такой, як і ўсе. Зразумей, Вера, гэта смерць для мяне.

— Але я паеду.

— Значыць, так лепш, калі ты вырашыла ехаць.

— Калі б я спадзявалася...

— Я разумею. Ты можаш спадзявацца на маё каханне — не больш.

— Гэта так неакрэслена. Я хачу быць упэўненай.

— Ты больш верыш загсаўскай пячатцы, як мне.

— Гэта ўсё словы. Я люблю цябе моцна, але гэтак жа моцна магу і ненавідзець.

— Ты палохаеш? Дарэмна. Чаму ты едзеш?

— Ды ў нас было ўсяго адно месца, мой аднакурснік меў большае права. Потым, уяві маё становішча. Я — Алексіч. Ніхто ж не ведае, што жонка кандыдата навук Алексіча, не яго жонка. Толькі кожны сказаў бы, што мяне рэкамендуоць па яго просьбе. А раптам усё высветлілася б. Гэта надта жахліва.

— Я і кажу, значыць, так лепш.

Калі яны вышлі з майстэрні, вачэрнія прыцемкі ўжо апусціліся на горад. Для кінагэатра стаяла вялікая чарга — ішла новая карціна. Агні рэклам асвятлялі людзей чырвоным святлом. Чулася бесклапотная гамонка, смех.

— Я буду сумаваць без цябе, Вера.

— Не трэба разлучацца...

— А ты будзеш сумаваць? Чалавеку хораша, калі ён пакутуе. Далібог. Да цябе можна зайсці, Вера?

— Не.

— А можа ты да мяне, нарэшце, зойдзеш? Папярэджваю толькі...

— Не турбуйся. Я не зайду.

Яны прышлі на бераг ракі. У вадзе адбіваліся, драбіліся агні ліхтароў. Там, дзе будаваўся мост, здавалася, гарыць на вадзе цэлае вогнішча. Вера глядзела на раку і думала: «Чаму я люблю гэтага чалавека? Чаму ён мае нада мною такую ўладу?» Хацелася плакаць, прытуліўшыся да яго. А ён стаяў побач зусім чужы.

— Вось глядзі, нават тут каскад колераў... Сама прырода сцвярджае маю правату.

— Зноў гэты каскад!.. Мне холадна.

Ён абняў яе, моцна пацалаваў у вусны.

Вера адчула, што зноў можа дараваць гэтаму чалавеку ўсё.

II

Сакратар райкома камсамола, пышнавалася, ружовашчокая дзяўчына з цёмна-карымі жывымі вачыма і кароткім носам, паклала тэлефонную трубку, доўга спадылба глядзела на Веру. Затым узяла дакументы, стала чытаць.

Вера глядзела ў акно. За ім цвіла акацыя. Водар ад яе пранікаў у пакой, перабываў волкі пах пабелкі. На вуліцы за невысокім плотам чац-

вёра хлапчукоў білі нагамі «мяч» — пустую бляшанку. Пяты — варатар — стаяў воддаль ад іх, махаў рукамі і ўвесь час крычаў:

— Дзімка, Дзім, пас, пас давай! Эх ты! Мазіла, — і хлопаў па каленях рукамі.

Далей за дарогай зелянелі агароды. Жанчыны ў белых хустках палолі грады. За агародамі неяк адразу пачынаўся супрацьлеглы, абрывісты бераг Дзвіны.

— А я вас за артыстку палічыла, — яшчэ раз зірнуўшы на манікюр, сказала сакратар. — Аж вы заатэхнік... Вас як сюды, паслалі?

— Не разумею...

— Па агульнаму размеркаванню, ці як? Мы, я ведаю, толькі нядаўна заяўку далі, а размеркаванне было яшчэ зімой.

— Я павінна была на кафедры застацца. Потым заяву падала.

— Гэта добра. Раён у нас перспектыўны. Не думайце, што глухань. Прамысловасць ёсць: завод па вырабу колаў — адзіны ў вобласці. Нядаўна ў Завольшы мінеральную ваду знайшлі. Кажуць, лепшую за «Есентукі».

Вера ўсміхнулася.

— Я — вясковая. Не ўцяку.

Нехта пазваніў па тэлефоне. Пакуль сакратар размаўляла, Вера спрабавала адгадаць, што яна за чалавек.

— Шкада, — пасля размовы пачала сакратар, — што Сяльчонак, наш сакратар райкома, у калгас паехаў. Разумны чалавек, у вам скажу. Ну, ды яшчэ пазнаёмісяся. Пра абстаноўку вам Маленчанка, мабыць, раскажаў. Не? Калгас сярэдні, нават ніжэй сярэдняга. Партыйнай арганізацыі няма. Камсамольская — чалавек дваццаць. Старшыня — Даміра, партызан. Некалі грывеў тут, а цяпер крылы апусціў. Нядаўна даярку набіў. Удзельным князьком адчувае сябе. Здымаць хацелі, але Сяльчонак заступіўся. Паможце камсамольскую работу там наладзіць. Лекцыю прачытайце, добра было б, каб дыспут арганізавалі, наладзьце саборніцтва даярак. Добра? Ну, сказана — зроблена.

— Многа вы мне даручэнняў надавалі.

— І яшчэ прыбавім, — усміхнулася Ліпанавя. — Дарэчы, пра галоўнае ледзь не забылася. Ёсць рашэнне ЦК, вось прачытайце — вас датычыць. Аб пасылцы камсамольцаў на фермы.

Вера прабегла вачыма пастанову, запыталася:

— Гэта таксама я павінна пасылаць?

— Там Ева Пляскач сакратаром працуе. Трымайце з ёй сувязь. Пагаварыце з моладдзю, склічце сход. Хутка і я ў вас буду. Ясна? Ну, сказана — зроблена.

«Прыслалі ж мамчыну дачушку на маю галаву, — думала Ліпанавя. — Сядзіць, пальчыкі растапырыўшы, і вейкамі лыпае. У якой яна вёсцы нарадзілася такая?»

— Дзе ў вас сталовая? — запыталася Вера.

— Я яшчэ таксама не абедала. Хадзем разам, — прапанавала Ліпанавя.

Ішлі спорным крокам. Ліпанавя зноў раскажвала пра свой гарадок.

— Сумнавата крыху. Мне іншы раз хочацца, каб у нас знайшлі нафту, жалеза ці вугаль. Інакшым стала б жыццё. А то ўсё адно і тое ж: сяўба, уборка, хлебнарыхтоўкі, вывозка ўгнаенняў, — і, заўважыўшы Верын позірк, спяшаючыся, папярэдзіла. — Усур'ез, канешне, не прымай. Дзе скажуць, там і працаваць будзеш, там і добра.

Ліпанавя правяла Веру ў маленькі на тры сталы пакойчык. У кутку сядзела трое мужчын. Адзін з іх шыракалобы, вастра-скулы, разв'ёў рукамі, залемантаваў:

— Ах ты, вой-вой, як нядобра атрымалася... Ад камсамола нідзе не схаваешся. Вось жа, таварыш Ліпанавя, дальбог, па сто грамаў толькі.

— На стале па сто грамаў, а вунь пад сталом па паўлітра на брата.

— Э-э-э, тое нам не прыпісвай!.. Але, калі злавала, адмаўляцца не будзем.

Ліпанавя прачытала меню і, адклаўшы карту ўбок, сказала:

— Гэта вось заатэхнік, да вас у калгас накіравана.

— Цудоўна, цудоўна... Што ж вы раней не гаварылі?.. — падхапіўся шыракалобы. — Я ўжо гараваў: зіма не за гарамі, а заатэхніка няма. Дык жа давайце пазнаёміся...

Чалавек падышоў уразвалку. Быў ён мажны, нават нейкі квадранты. Працягнуў шырокую мазолістую руку, сказаў:

— Даміра, Тарас Тарасавіч, — і адразу ж спытаў: — Калі да нас?

— Хачу сёння...

— А вы не спяшайцеся. Чаго вам... Пагуляйце ў гарадку, у гасцініцы пажывіце. А то ў нас не вельмі вялікая раскоша.

Вера была здзіўлена: чакаў чалавек заатэхніка і раптам — пагуляйце. Адказала настойліва, нават са злосцю:

— Сёння паеду, абавязкова сёння.

— То тады можаце са мной. Толькі, прабачце, легкавых машын не трымаем. «ГАЗ» — усяго «ГАЗ».

— Добра і на «ГАЗе».

Даміра адышоўся, сеў, засмучоны, задумаўся Чакаў мужчыну, здаровага, гарластага, а тут дзяўчыну прыслалі...

Праз якую гадзіну Вера схала ў Закружжа, стоячы ў кузаве грузавіка побач з Дамірам. У твар біла гарчае, сухое паветра, за машынай клубіўся дробны, перацёрты пыл. Доўга маўчалі.

— Што? Думаеце, піў чаму?.. — загаварыў раптам Даміра.

— Нічога не думаю.

— А Ліпанавя падумала. От жа дзеўка, заўтра Сяльчонак ужо будзе ведаць.

— Баіцеся?

— Не маленькі, проста непрямна. Слова даваў. У мінулую пятніцу на бюро выклікалі. Думаў вызваляць ад работы. Дзякую, што Сяльчо-нак і Канькоў абаранілі. Ды каб што дрэннае зрабіў, дык жа не. Есць у нас даярка Матрона Башукевіч, жонка начальніка пошты. Вось неяк злавіў я яе, калі яна ў малако ваду падлівала. Толькі, значыць, хацеў людзей гукнуць, а яна пыхнула бігон, малако і разлілося. Не сцерпеў я, ды яе штурхануў ціхенька ў грудзі. Ну, яна і павалілася, плячо абад-рала. Плячо ў яе на другі дзень зажыло, а мяне з тыдзень муштравалі следчыя, ды на бюро яшчэ ў дадатак вымову вынеслі... Вось кажучь, што я п'ю. А калі разабрацца, дык жа абставіны прымушаюць. Да каса-віцы, самі ведаеце, які тыдзень застаўся, а касілка стаяць, частак няма. Дзе ты іх возьмеш?.. А гэты кулак — пятроўскі старшыня — летась усе запчасткі сабе загроб. «Што ты іх з мясам есці будзеш?» — пытаюся. А ён смеецца: «Пад мяса і гарэлка пойдзе». Намякае, гад гэтакі. Паму-ляўся я, аднак жа не дзе дзенешся!.. Вось і частаваў яго.

Вера маўчала, прыглядаючыся да навакольных мясцін. Дарога бег-ла па грэбеню ўзвышша, якое далей на поўнач абрывалася, пераходзіла ў парэзаную пагоркамі і рэчкамі нізіну. Можна кіламетраў на дзесяць з машыны былі відаць вёскі, прысады, пералескі і нават невялікае азяр-цо.

— Вось якраз паперкі вязу, вазьміце,— Даміра падаў Веры крутка сіняватых бланкаў.— Кармавы баланс, справаздача. Трэба адаслаць. Зойдзецца да Лёнькі Зайчыка, рахункавода, ён вам паможа запоўніць.

— Я і сама магу.

— Ну-ну... Балансы, раманы, фінансы... Глупства. Я табе што хо-чаш напішу, а карысь дзе? Паперкі гэтыя вась тут сядзяць,— Даміра пагугаў у грудзі кулаком.— Ваяваў я, напрыклад, дык ці трэба каму былі тыя паперкі?.. Улажыў гада — адным менш на зямлі стала. А то ўсё па палічках раскладзі, падлічы і далажы.

— А вы кім на вайне былі?

— Я, дарагая, партызан, народны мсцівец. У гэтым і заключаецца ўвесь адказ. Ну, а калі канкрэтней, дык спачатку радавы, падрыўнік, потым камандзір узвода разведкі.

— А цяпер, мусіць, больш за полк народу? — пажартавала Вера.

— Дывізія...

Даміра раптам крутнуўся, ледзь не вываліўшыся з машыны.

— Асцярожна...

— Нічога, я жывучы,— і ён зарагатаў.

III

Над лесам, у празрыстай сіняве неба, вісеў каршун. Потым неяк а-разу сігануў ўніз, знік у гушчары, на імгненне ўзляцеў над востраверхі-мі ялінамі, трымаючы ў кіпцюрах нешта невялікае, і зноў прапаў з вачэй.

Вера доўга, пакуль не заняла шыя, углядалася ў тое месца, дзе, на яе думку, мог паявіцца каршун, потым кінула свой дарэмны занятак. Да вечара заставалася не так ужо і многа, а яшчэ трэба было абследа-ваць прырэчны луг і вялізную пустошу Балонне. Прыпамінаючы лекцыі, што слухала ў інстытуце, Вера спрабавала падлічыць, колькі сёлета калгас накосіць сена. Увесь невялікі шытак яна спісала лічбамі.

Луг быў няроўны. На ніжэйшых месцах, бліжэй да рэчкі, трава да-ставала крыху не да пояса. Кусціліся чаротніца, над ёй узнімаліся абсыпаная пылком свецы лісахвосту, ніжэй цягнулася да сонца далі-катная мятліца, дзе-ні-дзе прабівалася шчучка ці вастрыца, і ўсё гэта пераплаталася знізу жаўтакветкавай рутвіцай, чырвонай канюшынай. Далей ад ракі, на пагорках, трава была рэдкай і нізкай. Нават метлю-жок, аўсяніца, вастрыца не дасягалі тут сваіх звычайных памераў. Месцамі пракідалася канюшына з ружаватымі паўсухімі пампонамі кве-так, нізка па зямлі слаўся мышыны гаршак, зрэдку вытыркаўся белымі кошычкамі ветака крываўнік, то тут, то там жаўцеў казялец, і сярод гэ-тай мешаніны траў ганарліва пагойдваліся на тонкіх ножках густабла-кітныя бутоны звонкаў, на сухіх, жорсткіх сцяблах цвілі малінавым цветам кветкі букавіцы, бялелі рамонкі. На вышэйшых месцах раслін-насць была яшчэ бяднейшая. Цэлыя лапіны на лузе адваявалі сабе братаўка ці званец, падобны на рамонкі цюцюпан, чарнагалоў. Сярод іх дзе-ні-дзе расла духмяная дзятліна.

Паспрабуй улічы гэтую разнастайнасць траў, перавядзі іх у карма-выя адзінкі, як таго патрабавалі бланкі справаздач. Вера прайшла ля рэчкі, павярнула на суходол, некалі падсеяны цімафееўкай. У траве зві-нелі конкі, невысока над полем спяваў позні жаўрук, пад нагамі з трэс-кам лопаліся стручкі духмянага гарошку. У жыце за дарогай нібы драў-анучу драч — дзір-дзір. Яму адгукнулася перапёлка — шыць-палоць, шыць-палоць. Недзе зусім побач. Пачуўшы Верыны крокі, змоўкла. Дзяўчына спынілася. Неўзабаве «шыць-палоць» пачулася крыху далей і справа. Вера асцярожна, на дыбачках пайшла на птушыны голас. Ей хацелася абавязкова ўбачыць перапёлку. Але птушка, крыкнуўшы разы са два, зноў змоўкла, а потым яе голас пачуўся ўжо злева. Тады Вера, не стрымліваючы сабе, пабегла туды, дзе зноў прытэілася перапёлка. Але яе і там ужо не было. Дзяўчына, не верачы сваім вачам, нават пама-чала навокал траву. Перапёлка азвалася далёка наперадзе. Вера зноў пабегла на яе голас, і калі ўжо зусім страціла ўсялякую надзею ўбачыць таямнічую птушку, перапёлка выпырхнула раптам з-пад ног. Куляючы-ся і няўмела хлопаючы крыламі, яна крыху праляцела і звалілася ў тра-ву. Затым прапала і доўга не падавала голасу. Нарэшце, яе пераможнае «шыць-палоць» пачулася на тым самым месцы, адкуль яна пачала ўця-каць ад Веры.

«Гэта ж яна мяне ад гнязда адводзіла,— усміхнулася дзяўчына.— Абхітрыла, лядашчая...»

Вера прысела на ўзможку, каб адпачыць і сёе-тое падрахаваць. Ад занятку яе адарваў раптоўны глухі стрэл.

Па поплаве дыбаў доўгі чалавек з ружом. Ён нагнуўся, нешта пад-няў з зямлі. «Перапёлку! Вось злодзей!» — абурылася дзяўчына.

Чалавек ішоў наўпрост да Веры. Птушку ён трымаў за лапкі; крылы ў той бездапаможна звисалі ўніз. Вера чакала яго, злосна зыркаючы сі-німі вачыма. Думала: вылаю, абавязкова вылаю.

— Добры дзень, — прывітаўся ён. — Вось не вытрымаў, закон пару-шыў.

Вера пазірала на незнаёмага з гневам.

— І вам не сорамна...

— Не кажыце. Сам не разумею, як атрымалася.

— У яе, можа, птушаняты засталіся.

- Напэўна! Але выладнеюць.
 — Усе паляўнічыя такія...
 Чалавек разгладзіў пышныя рыжыя вусы.
 — Зноў жа кажучы: не спадзяваўся, таварыш заатэхнік.
 — Скуль вы ведаеце?
 — Гаварылі надоечы пра вас. Ды і па знешнасці ўсё сходзіцца.
 Голас у незнаёмага чалавека быў п'явучы, мілагучны.
 — Што-небудзь дрэннае гаварылі?
 — Не, казалі, прыехала заатэхнік. Лёнька Зайчык распісваў вас,— чалавек раптам змяніў тэму размовы.— Падабаецца ў нас?
 — Добра.

— Хараство, скажу вам, у нас. Толькі глухамань. Бягуць у горад таму. А з горада сюды шлюць. Перакруцілася ўсё. Не збіраецца ўцякаць з нашых палестынаў?

— Не. Я ў вёсцы вырасла, люблю яе.

— То не вы, а маладосць ваша гаворыць. Сам такі быў. Заядлы актывіст. Кідалі, бывала, як трэску хвалі. А толк які? Скажам, па маіх здольнасцях — мог бы не горш за Сяльчонка ў крэсле сядзець. А вось ён сакратар райкома, а мне ўсяго пошту даверылі.

— Чаму ж гэтак несправядліва аднесліся да вас?

— Аднесліся... — зарагатаў ён. — Цяпер паперка патрэбна, цэтлік. Ёсць ён у кішэні — калі ласка, садзіся ў крэсла, няма — на задворкі. На галаву зараз ніякай увагі. А ў мяне галава ёсць, а цэтліка няма. А ўсё чаму? Бо кідаўся, актыўнічаў, а другія па гарадах сядзелі, кніжкі чыталі. А як начыталіся — нас мяглоў, прабачце, па таму месцу, адкуль ногі растуць.

— Можна было і вам вучыцца.

— Э-эх, дарагая дзяўчынка... Жыццё, бачу я, вы па кніжках ведаеце. А нашае пакаленне часу не мела за кніжку ўзяцца. Мы сацыялізм на руінах пачыналі будаваць. Скажам: за дваццаць гадоў я і трох месяцаў на адным месцы не папрацаваў. Прарыў дзе-небудзь — і не хто іншы, а я еду, ліквідую яго. А вы кажаце!.. Са старшынёй калгаса гаварылі? Ну, і як? Спадабаўся! Жулік. Малако на ферме бярэ, парасятак таксама.

— Чаму ж калгаснікі маўчаць? — абурылася Вера.

— От жа наіўная дзяўчына! Ды старшыня наш, таварыш Даміра, каго хочаш са свету зжыве. А чаму? Бо ў раёне яму падтрымка. А чаму падтрымка? Бо рука руку мые.

Нейкая насцярожанасць паявілася ў Веры, але хутка прапала.

— Вось вам поплаў. Запушчаны. Ураджайнасць нізкая. А сена не хапае. Парадак гэта ці не? Вось жа і самі бачыце. Хадзіў у раён, даказваў, нават сварыўся. А які толк? Толькі ворагаў нажыў. Яны нічога не робяць, а Дземідзенка вінаваты.

Вера, пачуўшы прозвішча, здрыганулася: такім было яно і ў Верынага бацькі, якога дзяўчына ніколі не бачыла. Але чаму ён можа быць тут?.. Даходзілі чуткі, быццам ён жыве недзе на Палессі, працуе крамнікам у сельпо. Ці мала на свеце людзей з такім прозвішчам!.. На ўсякі выпадак запыталася:

— Прабачце, а як вас завуць?

— Анатоць Сцяпанавіч.

У Веры адлегла на сэрцы. Яе бацька меў другое імя: Антон Сафранавіч. Дземідзенка між тым прадаўжаў:

— Мая жонка Моця Башукевіч даяркай працуе. Не знаёмы яшчэ з ёю? Старанная жанчына. Перадавічка... Ну, я развітваюся. Не хачу вас падводзіць. Я тут, як чума тая, — з кім прайду — таго і заражу. Ubачаць, што размаўляў з вамі, і на вас пляма ляжа. Калі ж патрэба якая будзе, заходзьце афіцыйна, на месца маёй работы. Памагу і парадай і ўсім, чым здолю.

Дземідзенка падаў руку, вузкую, чыстую і нейкую вельмі мяккую, потым, не азіраючыся, паклыпаў у вёску, не па дарозе, а ўзмежкам, што аддзяляў калгасныя сенажаці ад прысядзібных участкаў.

IV

З таго часу, як пачаліся дзяржаўныя экзамены, у Веры не было часу адказваць на пісьмы. За два месяцы іх назбіралася мнагавата. Вера як села ўвечары, дык пісала лісты ледзь не да самага світання. У каморцы за перагародкай даўно спалі: гаспадыня Аксіння Адамаўна і яе дачка Ева. Вера прайшлася па невялікім пакоі, хлопаючы збітымі тапкамі. У лямпе патрэскаваў knot. У шыбу ашалела білася аса. Прывязаны на двары сабака забразгаў ланцужком, і зноў стала ціха.

Вера адчыніла акно. З панадворку хлынула ў пакой прапахлае расой і зелянінай паветра. Аса на імгненне замерла, потым расправіла крылцы і паляцела ў перадсвітальную шэрань. У небе дагаралі апошнія зоркі, на ўсходзе бялеў крайчык небасхіду. На ім выразна было відаць негустое воблачка. На захадзе далягляд атулялі наміткі туману, быццам там нехта зусім нядаўна кінуў паліць вогнішча. Перадранішнім сном спала вёска: высокая ў паўзмроку хаты, невыразна-шэрыя прысады, пыльная дарога — усё спала. І раптам недзе зусім побач нешта зашастала, захлопала і звонкае ку-ка-рэ-ку абудзіла цішыню. У пеўня быў на дзіва моцны і прыгожы голас — густы барытон. Вера ўспомніла, што з выгляду той певень несамавіты, з вышчыпаным хвостом і рассечаным напалам грэбнем. А вось глядзі—у курыным хоры служыць за запявалу!.. Певень змоўк, ныйначай прыслухоўваўся, ці пачулі яго. І калі неўзабаве ва ўсіх канцах вёскі адгукнуліся другія пеўні, ён закрычаў яшчэ.

Пеўні разварушылі ўспаміны пра даўняе маленства. Яскрава ўявілася Веры іх старэнькая пахілая хатка, з маленькімі на пяць шыбак вокнамі, невялічкі хляўчук з саламянай страхой, на якой улетуку буяла лебядка. Паміж хляўчуком і хатай рос дуб з вялізным чорным дуплом. У тым дупле Вера любіла хавацца. Залезе, бывала, у яго і сядзіць моўчкі, прыхінуўшыся вухам да дрэва. Звычайна нячутнае шапаценне лістоты аддавалася ў дупле невыразнай, таямнічай музыкай. Чуліся ў ёй то глухія енкі і стогны, то ўрачысты перазвон вясельных званочкаў. І тады ў лад гэтым гукам мроіліся думкі або сумныя і хмурыя, або вясёлыя і радасныя. У той час здавалася Веры, што яна адна на свеце, як тая казанчая царэўна за сямя замкамі. Стаіўшы дыханне, чакала яна добрага царэвіча, які зламае замкі і ўкрадзе яе. Але часцей за ўсё замест царэвіча з'яўлялася маці і, прасунуўшы руку ў дупло, спрабавала злавіць Веру за вуха.

— Зноў ты, нягодніца, не назбірала свінням травы... — раззлавана крычала яна.

Вера вылазіла з дупла, жмурылася ад яркага сонца, а маці скардзілася самой сабе: «У каго яна ўдалася, такая летуценніца?»

Успаміны маюць вельмі лёгкія крылы. Далёка яны занеслі Веру. Таму і не пачула яна, як прагнулася гаспадыня. Угледзеўшы моцна нагарэлы knot, яна паківала галавой, але запыталася без злосці:

— Ці вы і спаць яшчэ не клаліся?

Вера здрыганулася. Пытанне вярнула яе з вандроўкі па сцэжках далаёкага маленства.

— Зараз лягу, Аксіння Адамаўна.

Гаспадыня ўсміхнулася.

— Пазнавата ўжо. Мне вось трэба на працу збірацца.

Вера адчула сябе някавата: тут зусім недарэчна была прывычка

позна класціся спаць, позна ўставаць. Нібы апраўдваючыся, яна сказала:

— Не спалася...

— На новым месцы заўсёды так.

Аксіння патушыла лямпу. Чорны дымок доўга віўся над шклом. Затым жанчына падняла засаўку. З-пад печы спачатку выбегла нахохленая квактуха, а потым з іскіам і ціліўканнем выкаціліся кураняты.

— Евы — дачкі маёй — вывадак. Неяк па вясне Ліпанавачка пачавала ў нас, дык так ужо сарамяжыла Еўку, аж мне нялоўка было. А падумайце самі: хіба Еўка вінаватая, што ў калгасе дрэнная птушкаферма? У нас яшчэ многа да чаго рукі не дайшлі. Але ўжо раз такая ганьба нам вышла, дык я і кажу Еве: пасадзім мы, дачухна, квактуху. Не бог ведае, што там за выдаткі будуць, калі потым куранят якіх дзесьці ў калгас аддамо. Адно, каб і яшчэ хто ў спулку з намі пайшоў. І што вы думаеце — хатах у трыццаці кураняты гадуюцца. А Даміра цяпер упёрся, не бярэ куранят. Мне, кажа, твае кураняты — лішні хамут на шыю. А гэта, ведаеце, у чым справа?.. Гады з чатыры назад загадалі нам выкупіць усіх куранят з інкубатары. Прывезлі іх, каб не схлусіць, тысяч дзесьці. Каб вы толькі глянулі, што тут было! Народу панайшло, кожны хоча падзвіцца на цуд: яшчэ ніхто за сваё жыццё столькі куранят не бачыў.

— Дзе ж яны цяпер?

— Слухай сюды, што далей было. Пачалі яны здыхаць, як мухі ад паганага грыба. Ведама, кволья, ды і догляд не той. А памяркуйце самі, хіба ж іх дагледзіш? Тут вось восемнаццаць штук вывелася, дык ужо чавёра загнулі. А то гэткая процыма!.. За восень ды за зіму безліч іх прапала. Можа засталася тысяч тры. Таксама многа. А тут уваліла ў куратнік чума. Цяпер можа сотні дзве ці тры гадуецца. Кормяць іх, а яек няма. Неўзабаве пасля таго, як сцёрліся кураняты, панасхала ў калгас следчых розных. Пайшла пагалоска, што прымусяць Даміру плаціць грошы за тыя кураняты. Адны, вядома, рады дасмерці, другія шкадуюць: свой жа чалавек. А тут другая чутка пайшла: пасадзяць Даміру ў турму. Самі памяркуйце, за што? Хіба ж адзін тут Даміра вінаваты? Два дні сход ішоў, а Даміру так пад суд і не аддалі — адстаялі. Толькі з тае пары наш старшыня на курэй глядзець не можа. Нават курыную ферму ў Пунькі адправіў — вярсты за тры ад вёскі. Толькі вы ўжо, калі ласка, падкажыце старшыні, каб забраў куранятка. Жаруць па многу, не набярэцца на іх.

— Добра, скажу. Абавязкова забяром. Каб Ева мне раней сказала...

— Авой-авой, знайшлі ад каго чакаць!.. Яна ж у мяне нічым не цікавіцца. З раніцы да позняй ночы ў клубе.

— Яна ж загадчык.

— А і што? Магла б і матцы памагчы. Прабачце, а ў вас ёсць радня? Бацька ці маці?

— Няма.

— Сірата. Відаць, у дзіцячым доме гадаваліся?

— У цёткі, на вёсцы.

Аксіння Адамаўна неяк падазрона паглядзела на Веру.

— Ну, пайду ўжо, загаварылася я з вамі. Кашара ў нас далекавата.

Вера падумала, што на кашары павываць ёй трэба было ў першы дзень, ды вось не выпадала неяк.

— Закончу складаць справаздачу, абавязкова да вас зайду, — Вера не стрымалася, пазахнула: няўмольна цягнула да сябе мяккая пасцель.

— Адну складзецца, другую запатрабуюць...

Падаткнушы падол доўгай спадніцы, Аксіння Адамаўна вышла з хаты. Вера пастаяла крыху, не адважваючыся легчы спаць. Потым сказала сама сабе: «на гадзінку, не болей» — і лягла.

Пасцель была халодная, але ўтульная, і Вера, як толькі лягла, дык нібы правалілася ў бездань. Шэры морак ахутаў яе, закалыхаў і панёс на сваіх мяккіх крылах. З яго вынік любімы твар Раміра, белы з тонкім носам і капрызна сціснутымі вуснамі. З-за Раміравай постаці нехта падміргваў адным вокам — другога зусім не было відаць. Вера спачатку падумала, што другое схавана ў ценю Раміравай галавы. Але ж Рамір знік, і там, дзе павінна было быць другое вока, чарнела пуста. Здань з адным вокам прадаўжала агідна падміргваць, быццам старалася ўтрымаць ля сябе Веру. І раптам дзяўчыну калынула прыкрая здагадака: гэта яе вока, з таго малюнка, які ў развітальны вечар намалюваў Рамір...

— Спіць яшчэ, — разбудзіў Веру чыйсьці вельмі знаёмы голас. — Шкада будзіць.

Яна расплюшчыла вочы і ледзь не аслепла ад сонца. Порсткія промні жвавымі зайчыкамі скакалі па столі, па сценах і падлозе. За акном шапачела разлапістая ліпа, нібы дакарала Веру за сон у такі позні час. На дыбачках зайшла Ева.

— Старшыня прышоў, — шэптам паведаміла яна, — да вас.

Вера хацела падняцца, але Даміра ўжо стаяў у пакоі. Быў ён на дзівя чыста паголены, аж сінявой адлівалі шчокі. Гладка прычэсанная валасы яшчэ больш падкрэслівалі няўключную квадратнасць яго галавы.

— Ды вы ляжыце, ляжыце, — супакоіў ён Веру, хоць той нічога іншага не заставалася рабіць. — Я моладзь люблю, а чаму — магу растлумачыць. Мне з дзесяці гадоў не шанцуе. Хто на маёй нявольнасці не спрабаваў спекульнуць... Многія на загрывак садзіліся. І вось цяпер, калі ўбачу маладога чалавека, дык гатовы ўсё зрабіць, каб не спазнаў ён той горычы, якую ўведаў я.

Ева заціскала далонню рот, сутаргава падаўляючы ўсмешку. Вера здзіўлена паглядала на Даміру, ніяк не могучы зразумець, што прывяло старшыню да яе на кватэру. Заціснуўшы рот рукою, Ева выбегла з пакоя. Было чутно, як яна бразнула дзвярамі сянец.

— Ішоў міма, дай, думаю, зайду. У мяне клопаты аб чалавеку на першым месцы. Мяркую, што паладзім з вамі. Галоўнае, не думайце, што Даміра — чалавек блгі. Я — партызан. Найпершая наша запаведзь была: вырочай. Помню, трапіла Кацюша Громава да немцаў у лапы — сем чалавек на смерць ляглі, сам быў моцна паранены, а Кацюшу вырочылі.

— Гэты шрам ад таго часу? — запыталася Вера, пазіраючы на лілаваты рубец, што пачынаўся над левым брывом і хаваўся за вухам у павісэлых дачасна валасах.

— Не, то раней было. Гэта мяне ў сорок першым расстрэльвалі. Данёс нейкі злодзеі, што я пакінуты тут за партызана. Ноччу абкружылі хату, без суда, без асаблівага допыту — у Духаўскі роў.

Вера прыўзнялася на локці, прытрымліваючы рукою каўнерык сарочкі, запыталася:

— Як жа вы ўдалелі?

— Планета, мабыць, такая. Цюкнула куля аб чэрап, ды не насмерць. А мяне за мёртвага палічылі, ну, і скінулі ў траншю. Ноччу ачухаўся я, выплаў з ямы, неяк яшчэ да роднага ганка дабраўся.

— Страшна было?

Даміра памаўчаў.

— Смерці я ніколі не баяўся, а тады струхнуў. Стаю над траншэяй, а слёзы па шчоках цюркоцця. І не сорамна мне ні на вось столькі. Толькі чую, нехта мяне за руку ўзяў. Павярнуў я галаву, а побач дзядок старэнькі стаіць. Шыпіць, як гусак: «Ты, — кажа, — кінь перад звяругамі слёзы ліць. Усё роўна літасці не дачакаешся».

— Дык вас не аднаго расстрэльвалі?

— Не, чалавек сто пяцьдзесят. На трох машынах прывезлі. Больш яўрэйскага насельніцтва. Дзеці, жанчыны. Нас чалавек дзесяць, мужчын, было, ды і тыя збітыя дашчэнт. Жанчыны і дзеці вельмі крычалі. Страшна, калі на тваіх вачах людзей забіваюць. Адлучаць чалавек дзесяць і страляюць ва ўпор. Самі п'яныя, рагочуць. А тут дзяўчынка адна ўчапілася за мяне, крычыць, перапалоханая: «Дзядзечка, схавай мяне, я баюся». А куды я яе схавваю? Тут, помню, падышоў салдат іхні. Бярэ дзяўчынку за каўнер і цягне. А на ёй сукеначка ў крапінку, як цяпер помню, новенькая. Дзяўчынка трымаецца за мяне і ўся калоціцца. Салдат раззлаваўся, як ірванне... Так уся сукенка да нізу разарвалася. Ухваціў яе немец у ахапку і панёс. Вось тады я ірвануўся раптам, думаў, задушу гада... Але.. Помню толькі, як бліснуў агонь у вачу. Пазней ужо, калі ачунаў, гэты малюнак з паўгода спакою мне не даваў. Яшчэ і цяпер часта яго ў сні бачу.

Даміра выцягнуў папяросу, разы са тры прагна зацягнуўся. Вера маўчала. На сцяне па-соннаму чэкалі ходзікі.

— Вось хто такі партызан Даміра, — абарваў старшыня напружаную цішыню. — Восем нямецкіх куль спрабавалі яго, дзве міны не злодзілі забіць. А цяпер, мусіць, даканаюць мяне Пацей з Падехіным.

Вера здзіўлена пазірала на Даміру — пераход у размове быў вельмі нечаканы.

— Першы — наш паштавік Дзямідзенка. Другі — пракурор. Ну, і яшчэ некаторыя ім памагаюць. Дзякуй, хоць Сяльчонак яшчэ трохі падтрымлівае.

Вера ўспомніла пазаўчарашнюю размову з Дзямідзенкам. «Рука руку мые», — сказаў ён тады. Падумала: «Старшыня не такі. Колькі ён, бедны, перажыў...» Хацелася зрабіць або хоць бы сказаць яму нешта харошае. Ды слоў не ставала, і Вера прадаўжала замілавана глядзець на яго. Потым, зусім недарэчы, сказала:

— Справаздачу я закончыла складаць

Даміра махнуў рукою. Нейкія свае думкі не давалі яму спакою. Вера пачынала адчуваць сябе нязручна: хоць бы ўстаць, але да пляцця не магла дацягнуцца рукою. Прайшло шмат часу, пакуль Даміра зноў прыўзняў галаву. Устаў з крэсла, недарэчна пахістваючыся. Але пайшоў ён не да дзвярэй, а да Веры. Яе раптам апанаваў страх: пад коўдрай падабралася цела, тысячы мурашак забегалі па спіне.

— Вера Антонаўна, — у Даміры раптам ахрып голас, а жоўтыя вочы сарамліва глядзелі міма яе галавы, некуды ў кут. — Не падумайце, што я махляр які, п'яніца-прапойца. Чэснае слова партызана — аддам, але цяпер дазрэзу трэба пяцьсот рублёў.

У Веры адлегла на сэрцы, але, пачуўшы пра грошы, яна разгубілася і, увесь час лаўгараючы: «Я зараз, зараз», заставалася ў пасцелі.

— Ды вы не турбуйцеся. Скажыце, дзе?

— На шафе сумачка.

Даміра дастаў сумачку, не раскрываючы, падаў Веры.

— Другі ў касу залез бы. А я не магу. Думаеце, сабе бяру? Сёння абыццала камісія прыехаць. Добрыя хлопцы — пачаставаць трэба будзе. А тут, як на тое ліха, — ні граша ў кішэні.

Дрыжачымі пальцамі Вера дастала пачак грошай. Ледзь адлічыла пяцьсот рублёў.

— Вось вам.

— Дзякую, — Даміра схопіў Верыну руку з грашыма, доўга-доўга трос яе. Кінуўшы трэсці, паклаў грошы ў кішэню. Раптам на Веру дыхнула вострым пахам гарэлкі. Тады яна ўспомніла, як смяялася Ева, і ёй зрабілася прыкра. Сказала рэзка і строга:

— Дайце апрануцца, расселіся тут...

Даміра збянтэжана заміргаў бялявымі вейкамі, вышаў. Вера ўскочыла, накінула на сябе плацце, на скорую руку прычасала валасы, касу заплятаць не стала. Калі яна вышла ў другі пакой, дык убачыла, што Даміра чакае яе. Веру ахапіла злосць. Грукнуўшы кранікам бляшанага мыцельніка, яна запыталася:

— Чаго вы стаіце?

— Вера Антонаўна, яшчэ адна просьба.

— Што яшчэ?

— Нікому не кажыце, што я ў вас грошы пазычаў.

— Не скажу.

— Я ў вас ледзь не ўсе забраў. Калі спатрэбіцца, прыходзьце, аванс дамо.

— Думаю, што вы грошы хутка аддасце.

Даміра зноў ухапіў яе ўжо мокрую руку, моцна паціснуў.

У Веры было агідна на душы. Грошай яна не шкадавала, ліха з імі, — шкада, што так лоўка правялі яе. Нагаварыў кучу страху, выклікаў жаласць і абабраў. Вера дастала з сумачкі рэшту: засталася семдзесят шэсць рублёў. Трэба абавязкова з'ездзіць у горад, прадаць што-небудзь: інакш не пражыць.

Дзверы сенцаў моцна грукнулі — на парозе стаяла высокая дзяўчына з сумкай — паштальён Ніна Шумейка.

— Вам пісьмо, — буркнула яна. Веры здалося, што Ніна на яе злуецца, адводзіць карыя вочы ўбок. — Распішыцеся.

То быў вялізны пакет, месцах у паці заштэмпеляваны, з мноствам рознакаляровых марак. Вера распісалася. Ніна сунула кніжку ў кішэню, няласкава зірнула на Веру і, не развітаўшыся, вышла.

«Чаго яна?» — падумала Вера і адарвала край канверта. У ім ляжаў той малюнак, што накідаў тым развіталым вечарам Рамір. Відаць, перад тым, як паслаць яго, Рамір зрабіў некалькі рэзкіх штрыхоў — спрабаваў закончыць яе партрэт. Але партрэта не атрымалася. На кавалку ватмана некалькі чорных густых штрыхоў даволі характэрна перадавалі яе акруглыя авал твару з маленькім вухам, гладка зачесаныя валасы з завіточкамі ля віскоў.

Вера зазірнула ў канверт, але там больш нічога не было. Чаму Рамір нічога не напісаў? Засоўваючы малюнак у канверт, Вера ўгледзела на ім некалькі слоў, напісаных не па-наску: «Ars longa, vita brevis est»*.

Чужыя незразумелыя словы кальнулі вельмі балюча. Потым ёй прышло ў галаву, што Рамір знарок напісаў па-латыні, спецыяльна для яе. Ён жа ведаў, што яна вучыла латынь. А яна, апрача слова «vita», нічога не магла разабраць.

Увайшла Ева, радасная, усхваляваная. Угледзеўшы ў руках Веры малюнак, падбегла, успляснула рукамі.

— Вы! Як добра! Хто гэта маляваў?

— Адзін мой добры прыяцель.

— Ой, як добра!.. Толькі чаму вы з адным вокам тут?

Вера паспешліва схавала партрэт.

— Не паспеў дамаляваць, а па памяці, відаць, не схацеў канчаць.

— Ён прыгожы?

— Не ведаю. Мабыць так.

— Прыгожы. Вы таксама прыгожыя вельмі.

Вера чамусьці засаромелася, пачырванела.

— І я пісьмо атрымала. Вось глядзіце, як піша, — Ева падала невялікі лісток, спісаны буйным, размашыстым почыркам.

Чужы ліст чытаць было не вельмі прыемна, і Вера толькі прабегла яго вачыма. Уразіла яе адна фраза. «Дайшлі чуткі, што ты там падкручваеш, дык глядзі, Еўка, што разыдземся ў розныя бакі».

— Ён што, муж твой? — здзівілася Вера.

— Хто, Макар? Не, гэта Матроны Башукевіч сын, — і таксама пачырванела. — А вам што напісалі? Муціць, гарадскія вельмі складна пішуць.

— А мне нічога не напісалі, — усміхнулася Вера, і каб Ева не падувала, што яна не хоча паказаць ёй ліст, падала канверт. — Ён выдумшчык вялікі. Вось толькі і ўсяго, што напісаў.

Ева, расчараваная, чмыхнула носам. А Вера падумала, што Рамір яе вельмі любіць і што яна яго таксама.

У пакой зайшла Ліпанавя, сказала:

— Вось яны дзе, абедзве адразу.

V

Камсамольскім работнікам Тамара Ліпанавя стала выпадкова: забалаціравалі на канферэнцыі адразу двух сакратароў. Бралася дзяўчына за руль з боязню, неахвотна, нават не ўтрымала слязу, калі адразу ж пасля пленума паклікаў яе да сябе сакратар райкома Сяльчонак.

— Э-э-э, зусім раскісла дзяўчына. Ты чаго? — запытаўся ён, сядваючы побач.

— Боязна і школы шкада.

— А ты не бойся. Не багі гаршкі лепяць. Ды і я тут побач — дапамагу. Хіба не спадзяешся?

Тамара ўсміхнулася.

* Мастацтва вялізнае, а жыццё кароткае.

— Чаму...
 — Тады добра. А школы, кажаш, шкада?
 Ліпанаву кінула галавой.
 — Прычына важкая, а толькі цяпер я яшчэ больш упэўнены, што вы-
 бар мы зрабілі правільны. Колькі ў цябе вучняў было?
 — У тым класе, што я кіравала, трыццаць чатыры, а наогул многа.
 — Трыста?
 — Не, меней.
 — А тут у цябе каля тысячы душ адных камсамольцаў. І ўсе яны ад
 цябе чакаюць і парады, і слова разумнага. Сілы ў цябе свежыя, мала-
 дыя — не шкадуі іх. Яны, як той чырвонец неразменны — плаціш, а ён
 усё цэлы. Вас у інстытуце вучылі ў людскіх душах разбірацца?
 — Псіхалогію вывучалі.
 — Па кніжцы, вядома?
 — Так...
 — А тут яе без кніг давядзецца вывучаць...
 Тамара памаўчала, потым дала:
 — А вы мяне ў наступным годзе ў школу адпусціце?
 Сяльчонак, закінуўшы галаву, так што каўнер моцна ўрэзаўся яму
 ў шыю, зарагатаў:
 — Зразумелі мы з табой адзін другога... — і раптам абарваўшы смех,
 нахмурыў кароткія рыжаватыя бровы. — Толькі вось што, таварыш Лі-
 панаву, запомні адно: ты член партыі, сёння цябе паставілі працаваць
 туды, дзе сталі гаргуецца, і мы не можам дазволіць табе сваім нежа-
 даннем псаваць гэтую сталі.
 — Я буду старацца.
 — Добра, веру. Ну, а захочаш у школу, потым пашлем. Прыдзі
 толькі — скажы.

Так Тамара Ліпанаву стала ў вялізную шарэнгу неспакойных людзей.
 Вірліва маладосць і чыстае сумленне не давалі ёй заседжвацца на ад-
 ным месцы. Адчуванне сваёй слабінкі, — Тамара разумела, што камса-
 мольскую работу яна ведае яшчэ куды горш за тэхнічнага сакратара
 Валю Старыковіч, — выратавала яе ад зазнайства. А прывітаў інстыту-
 там патрэбнасць аддаваць веды прымушала выступаць, падказваць, ву-
 чыць. У сцюжу і спёку, у імжысты восенскі дождж і студзеньскую заві-
 руху прабралася Тамара ў далёкія лясныя вёскі, рабіла даклады. Чы-
 тала лекцыі, спрачалася, даказвала, слухала прыпраўленыя салёнымі
 вясламі крыўды дзяўчат на няверных хлопцаў, гуляла на вяселлях і
 вельмі часта раней за родную маці паспявала прысці на радзінні. Не ўсё
 абыходзілася гладка. Часам здаралася так, што самі апускаліся рукі.
 Добра, што распачлівыя думкі найчасцей за ўсё прыходзілі ноччу і сон
 адганяў іх. Раніцай набягалі клопаты, дзсяткі недаробленых і сотні но-
 вых спраў. Ім не было канца, гэтым вялікім і маленькім справам. Не ха-
 пала дня і ночы, нават года, каб справіцца з імі. І якраз у самы разгар
 камсамольскага прыпару, калі прываліла асабліва многа цікавых спраў,
 непрыкметна падкраліся справаздачы і выбары ў камсамоле. Аднаго
 разу на вузкім калідоры райкома яе затрымаў Сяльчонак.

— Ледзь не забыў, — стукнуў ён далонямі па кішэнях форменнага
 фрэнча. — Гэта ж ты лєгась, памятаю, прасілася ў школу. У Клякуаўцы
 месца ёсць. Толькі хутчэй, спяшайся.

Ліпанаву разгублена пазірала на сакратара. Яна ўжо зусім забы-
 лася пра колішнюю просьбу. Было сорамна і крыўдна, чырвань залівала

шчокі. Днямі меўся адбыцца раённы агляд самадзейнасці. За год яна
 стварыла чатыры хоры і шэсць гурткоў. Як жа яны выступаць без яе?
 У Бачэйкаве яшчэ няма касцюмаў, і яна ўзялася дастаць іх. Войтаўцы
 прасілі акампаніятара. Ды і з прэміямі яшчэ невядома як будзе. Іх
 трэба вырваць у старшыні выканкома. Хоць было вельмі сорамна, па-
 прасіла:

— Пасля агляду, Сяргей Паўлавіч.

Сяльчонак усміхаўся, але Ліпанаву гэтага не бачыла. Яна глядзела
 ў падлогу.

— А злёт маладых ільнаводаў мы ўжо без цябе правядзём... — Ліпа-
 нава адчула ў словах сакратара жартаўлівыя ноткі, узяла галаву, спа-
 дзеючыся сустрэцца з прывычнай усмешкай Сяльчонка, але ўбачыла
 строгуя навісь бровей, прыплёснутыя вейкі, за якімі і хаваўся смяшлі-
 вы аганёк. Яна сумелася не на жарт. Злёт жа быў яе ідэяй. На мінулым
 пленуме яе нават зацвердзілі дакладчыкам. Яна пабывала ва ўсіх звен-
 нях, ведала работу кожнага з іх. У яе накапілася многа цікавых думак,
 як лепш арганізаваць работу ў наступным годзе. Нарэшце, яна хацела
 ўручыць прэміі сама. З'ездзіла нават у абласны горад, набыла радыё-
 прыёмнік, ручную швейную машыну і стрэльбу. Быў у раёне славеты
 звеннявы-ільнавод Коля Краўчук — яму і купляла Тамара стрэльбу.
 А калі выберуць новага сакратара? Каму ён уручыць гэтую стрэльбу?
 Яшчэ раз апусціўшы вочы долу, яна сказала зусім ціха:

— Пасля злёту, Сяргей Паўлавіч, раней ніяк нельга.

Сяльчонак больш не мог стрымаць усмешку. Ён абхваціў Тамару за
 плечы, весела выгукнуў:

— Прапашчыя мы з табой людзі, Тамара! — ён скупа ўсміхнуўся. —
 Значыць, ніяк нельга вырвацца? То адно, то другое. Гэта вельмі добра.
 Відаць, за душу ўзяла цябе камсамольская работа. Камсамольцы цябе
 і не думваюць адпусіць, а мы — тым болей. Так і быць табе, таварыш
 Ліпанаву, да сівых валасоў партыйным работнікам.

Тамара і сама ўжо лічыла, што на ўсім свеце цікавейшай работы за
 камсамольскую — няма.

Час бег незаўважна. Не паспееш азірнуцца — праляцеў год, другі,
 трэці... У абкоме пагаварвалі ўжо аб замене, Ліпанаву і сама ведала,
 што хутка прыдзецца здаць справы другому, але не магла: наперадзе
 намачаліся цікавыя справы.

Наступалі новыя часы. Подых свежага і велічнага далятаў і суды, на
 далёкае Падзвінне. Пакуль яшчэ спаквала пачыналася перабудова сель-
 ская гаспадаркі. Але ўжо ў першых кроках адчуваўся рашучы паварот
 да калгасных спраў. Чытаючы пастанову ЦК аб пасылцы моладзі на жы-
 вёлагадоўчыя фермы, Тамара зразумела, што цяпер будзе асабліва
 ўвага звернута на грамадскую жывёлагадоўлю.

Ліпанаву ведала: прамая дарога не заўсёды бывае карцейшай. Мож-
 на, вядома, паслаць камсамольцаў на фермы. Хто з тых, каго за апошнія
 чатыры гады прымаў ў камсамол, не адгукнецца на камсамольскі за-
 клік! У гэтым Тамара была ўпэўнена цвёрда. Але гэтага мала. Трэба, каб
 моладзь яе мага хутчэй дамагалася паспехаў. І тут усё залежыць не
 толькі ад камсамольцаў. Ускалыхнуць, узвірыць масы, накіраваць іх
 сілы — вось што патрэбна цяпер.

У такіх выпадках яна любіла параіцца з людзьмі. Наведаўшы не-
 калькі калгасаў, дзе яна гутарыла за моладдзю, Ліпанаву павіталася
 ў «Маяку».

— Ну, як жывеце-можаце?— запыталася яна пасля таго, як прывіталася з Евай і Верай.

— Дзякуем,— адказала Вера.

Ева ніяк не магла патушыць усмешку. Яна шчыра радавалася, што атрымала пісьмо ад Макара Башукевіча.

— Пакрысе жывем.

— Добра пакрысе, калі твар так і ззяе. Ці не ад Башукевіча пісьмо атрымала?

— Канешне. Ой, Тамара Аляксандраўна, ён жа прыязджае хутка.

— Можна камсамольскую зробім?—Тамара прывычаным рухам адкінула надакучлівую пасмачку за левае вуха.

— Другіх замуж аддаеце, а калі ўжо самі пойдзеце?

— Ды ўсё з-за вас. Вельмі хутка расцеце.

Вера ўпершыню дазналася, што Ліпанавя яшчэ не замужня, і з нейкай непрыязнасцю падумала: «Не маладая ўжо».

Ліпанавя тым часам задумліва глядзела на двор. Там, нахохленая, дыбала квактуха з цэлым вывадкам пушыстых куранят. Знайшоўшы сякі-такі спажытак у смеці, яна клікала іх да сябе, і тыя беглі, смешна перабіраючы ножкамі. Нешта невыразна журботнае навяваў гэты малюнак. У грудзях расла туга па нечым недасягальна далёкім і вельмі дарагім. І раптам зусім практычная думка вылузнулася з закуткаў памяці:

— Колькі куранят ваша арганізацыя здала на калгасную ферму?

— Даміра не хоча прымаць.

— А выгадавана колькі?

— Каля паўтысячы.

— Прыме. Я з ім пагутару. Склікай, калі ласка, камітэт. Справа ёсць.

«Якая я, аднак,— падумала чамусьці цяпер Ліпанавя.— Няўжо і праўда буду ўсё жыццё на чужых вяселлях гуляць?»

Зноў зрабілася тужліва.

Вера хацела ісці, але Ліпанавя затрымала яе.

— Ці добра ўладзіліся? — запыталася яна.

— Нішто.

Думаючы пра тыя вялікія і малыя справы, што яна павінна вырашыць у калгасе, Ліпанавя механічна задавала пытанне за пытаннем.

— Колькі ў вас даярак?

— Не ведаю. На туташняй ферме, здаецца, адзінаццаць.

— А якія сярэднесутачныя надоі?

— Не цікавілася.

— Даярак на работу падвозяць?

— Мусіць, не.

— Малако на месцы пераганяюць?

Гэты допыт пачынаў злаваць Веру. Чаго яна прывязалася да яе? Хіба можа чалавек за няпоўны тыдзень ведаць столькі дробязей? Сыпле, як пракурор на судзе. Хоча даказаць, што яна ўсё ведае. Тая непрыязнасць, што паявілася яшчэ пры першай сустрэчы, раптам пачала набываць акрэсленыя формы. «Чыноўны прыдзіра»,— ледзь не ўслых сказала яна... На апошняе пытанне Ліпанавай Вера так і не адказала.

Ліпанавя прайшла па пакоі, спынілася перад люстэркам, прыгладзіла рукой непаспяхавыя валасы. Потым асцярожна падмалявала вусны. Вера падумала: «Для камсамольскага работніка гэта, мабыць, занадта».

Ліпанавя раптам здзівіла Веру новым пытаннем.

— Вы — любілі?

Спачатку Вера хацела адказаць груба: гэта, маўляў, да справы не адносіцца, але Ліпанавя глядзела на яе зусім шчыра. Адказала, нібы гэта пытанне дагчылася работы:

— Даводзілася.

— Чалавек, калі кахае, робіцца прыгажэйшым і дабрэйшым. Праўда?

Яна паспрабавала ўсміхнуцца нейкай няўлоўнай усмешкай. Вера ўбачыла яе зубы — белыя, велікаватыя, з адной залатоў каронкай справа. Каронка выклікала ў Веры новую хвалю непрыязні. Захацелася чым-небудзь папкінуць сакратара.

— У вашы гады гэта трэба і самой ведаць. Думаю, вам ужо каля трыццаці.

— Угадалі, — Вера думала, яна раззлуецца, але Ліпанавя адказала проста і шчыра.

«Беспачуццёвая»,— падумала Вера.

Увайшла Ева.

— Пойдзем у клуб, Тамара Аляксандраўна. Ці, можа, чаго перакусьце?

— Пасля. Нядаўна снедала. Вы, таварыш Алексіч, таксама з намі пойдзеце.

Па дарозе Ева забегла за Лёнькам Зайчыкам. Ён падышоў, няўкладна махаючы рукамі, прывітаўся. Лёнька быў руды, вяснуччаты, з тонкім доўгім носам. Паўнаватыя губы яго па-дзіцячаму адтапырваліся, і, мабыць, ад таго было ў Лёнькавым твары нешта прастадушнае. З першых слоў Вера зразумела, што Ліпанавя добра ведае Лёньку, на якога яна, Вера, і не звярнула ўвагі, калі заходзіла ў канцэлярыю. Сядзеў Лёнька ля ака на вялізным сталом. На сталае, як заўсёды, ляжалі стусы папер, лічыльнікі, стаяла вялізная бляшанка з клеём і гаршчочак з пальмай. Каб не гэтая пальма, дык бадай што Вера і не прыкмеціла б Лёньку сярод канторскіх работнікаў. А так, угледзеўшы пальму, яна заўважыла і яго. Праўда, спачатку ёй кінуліся ў вочы толькі вогненна-рыжыя валасы і тонкі доўгі нос, а потым ужо і сам гаспадар, вельмі худы і невысокі, каб яго можна было заўважыць адразу.

— Добры дзень, Лёня, — прывіталася з ім Ліпанавя. — Можна новую музыку склаў?

Лёнька ўспыхнуў, вяснучкі ярчэй выступілі на твары.

— Нічога асаблівага.

— Не слухайце, Тамара Аляксандраўна, — умяшалася ў размову Ева. — Нават вельмі прыгожую музыку, папуры называецца.

— Праўда, Лёня?— запыталася Ліпанавя.

— Так, глупства адно.

— Сыграеш?

— Нічога асаблівага, чужое ўсё.

Вера не зусім прыхільна падумала: «Таксама кампазітар... Дзівак...» Ёй раптам успомніліся словы Раміра: «Мастацтва — здабытак людзей прыгожых: няхай прыгожых не цела, дык душой».

Тым часам да іх далучыўся яшчэ адзін член камітэта — Наташа Кароткая — настаўніца Закружскай школы, нізенькая з кірпачым носікам і ямачкамі на шчоках. Яна не падыхла, а падбегла, дробна тупаючы кароткімі ножкамі, абнялася з Ліпанавай, і яны пры ўсіх тройчы пацалава-

ліся. Нейкі час так і ішлі, абняўшыся, пазіраючы адна на другую шчаслівымі вачыма.

«Ах, якая ідылія! Няўжо і я стану такой...»— іранічна падумала Вера. Сваювольны ганарок нашэптаў ёй, што яна намнога лепшая за іншых, і таму не трэба звяртаць увагі на многае...

У клубе было халаднавата. Зайшлі на сцэну. Там стаяў вузкі доўгі стол, накрыты чырвоным палатном. На стале — графін і шклянкі. Ліпанавы пасароміла Еву за летаўнія выцвілыя плакаты, а калі ўсе селі вакол стала, дастала з кішэні невялікую запісную кніжку.

— Нам, таварышы, належыць вырашыць вельмі важную задачу, — яна абвясла ўсіх вачыма. Твары членаў камітэта былі засяроджаныя, уважлівыя, толькі Алексіч, відаць, думала пра нешта сваё.— Але пачну я здалёк. Ваша арганізацыя лічыцца ў нас сярэдняй, нават ніжэй, чым сярэдняй. Безумоўна, большасць камсамольцаў людзі актыўныя, добрыя. Аднак жа ёсць і такія, што нават узносаў не плаціць.

— Люба Капіч ужо колькі месяцаў як не плаціла, — пацвердзіў Лёнька.

— Як вышла замуж, дык пра ўсё забылася. Адна назва толькі, што камсамолка.

— Вось бачыце? Як жа з такімі працаваць?

— Такіх гнаць трэба з камсамола, — не стрымалася Вера.

На яе паглядзелі са здзіўленнем, нібы яна сказала штосьці недарэчнае. Ліпанавы сказала:

— Гнаць праццей простага. У вашым жа калгасе і так арганізацыя невялікая. Чаму вы так дрэнна расцеце?

— Шэсць чалавек падрыхтавана.— Ева сказала гэта з адценнем усядомленай невыватасці.

— Некалі, — разважліва пачаў Лёнька Зайчык, — камсамольцы любяць даручэнні выконваць, бо агульны парыў быў.

— Чаму ж ён цяпер прапаў?

Замест Лёнькі Ліпанавай адказала Ева:

— Бо дысцыпліны няма.

— Выходзіць, — Ліпанавы паглядзела на Веру, — Алексіч мае рацыю: трэба ў камсамоле пакінуць толькі актыўных, астатніх — за борт.

«Вось ужо і перакруціла мае словы», — пакрыўдзілася Вера, але прамаўчала.

— Я думаю, — зноў пачаў Лёнька, — патрэбна такая справа, каб усё загарэліся ёю.

— Скажаў, — Ева безнадзейна махнула рукой. — Гэта толькі так гаворыцца: кожнаму даручэнне па яго здольнасцях. А ці лёгка гэта зрабіць? Па-мойму, так: кожная работа на карысць народа, таму яна пачэсная і павінна выконвацца бездакорна.

— Чаму ж у вас тады на ферме няма ніводнага камсамольца? — запыталася Ліпанавы.

— Не надта хочучь ісці туды.

— Калі б паслалі — дык пайшлі б, — перапыніла Ева Наташу. — Не займаліся мы гэтым, Тамара Аляксандраўна.

— А калі васьмь цяпер, неадкладна трэба было б падымаць жывёлагадоўлю, хто з камсамольцаў пайшоў бы на фермы?

— Ніна Шумейка, Ліда Раковіч, — па пальцах пачала пералічваць Ева.

— Так, так, — барабаніла пальцамі па графіне Ліпанавы.

— Я пайшоў бы, калі гэта патрэбна, — адгукнуўся Лёнька Зайчык.

У Ліпанавай прасвятлеў твар.

— Гэта нават вельмі добра, — Ліпанавы страсянула галавой, адкідаючы з імба надакучлівыя валасы. — Толькі скажы мне, Леанід, шчыра: з ахвотай пайшоў бы ты, ці таму, што трэба?

Лёнька, разгублены нечаканым пытаннем, заікнуўся:

— Я, як г-э-э-та-а?..

— А ты не імкніся дагадзіць мне.

Лёнька, пачырванеўшы да вушэй, прызнаўся:

— Вядома, калі трэба.

— Вось бачыш...

«Што яна, следчы які, — абуралася Вера, — лезе ў душу, як шашал у дрэва».

Лёнька, памаўчаўшы, загаварыў, паволі, думаючы над кожным словам:

— Тамара Аляксандраўна, не крыўдуйце, але я скажу шчыра. Акрамя неабходнасці, патрэбна яшчэ, каб справа цягнула да сябе, каб яна захапляла сваёй узвышанасцю.

Ева пырснула смехам, як і тады, раніцай, калі паявіўся ў іх Даміра.

Лёнька не звярнуў на гэта ніякай увагі, прадаўжаў:

— Чалавеку можна сотню разоў паўтараць, што ачыстка памыйніц не толькі неабходная, але і важная, нават удзячная работа. Яна пазбаўляе смуроду, хвароб...

— Дык што ты хочаш сказаць?.. — не стрымалася Ева. Яна не любіла гэтых Лёнькавых занадта разумных размоў.

— А тое, што ты, нягледзячы на ўсё гэта, не пойдзеш у асенабоз...

— Фу, параўнаў!.. Калі скажучь, пайду.

— Вось-вось, а ты добраахвотна ідзі. Не хочаш? А чаму? Бо работа павінна задаволенасць прыносіць. Яна мусіць быць такой, каб кожны ёй захапляўся.

Вера, якая спачатку не вельмі прыслуховалася да спрэчкі, раптам улавіла знаёмыя ноткі. Гэта было тое самае, што не раз чула яна ад Раіры, і ў той жа час нешта новае.

— Ты хочаш сказаць, Лёня, каб работа стварала чалавеку славу, ці не так? — запыталася Наташа, стараючыся падказаць Зайчыку сваю думку. Яна думала, што хлопец забытаўся ў сваіх філасофскіх практыкаваннях. Але ён і не думаў адступаць.

— Прычым тут слава?.. Гэтая бліскуючая цацка можа цешыць аднаго. Мне здаецца, важна, каб справа выглядала вялікай, грандыёзнай.

— Забытаўся ты, Лёня! — усміхнулася Наташа.

— Чаму забытаўся? Рымскі вадаправод і цяпер прыводзіць народы ў захапленне. А якая каму справа, хто яго рабіў — Іваноў ці Пятроў? — Тут Ліпанавы усміхнулася: рускія прозвішчы з незвычайнай лёгкасцю былі перанесены ў Рым. — Народ зрабіў, і гэтым усё сказана...

Ева маўчала, яна заўсёды пазбягала вучоных спрэчак. Вера Алексіч раптам забылася, дзе яна знаходзіцца, здавалася, быццам перанеслася гадзі на тры назад у студэнцкі інтэрнат. Наташа прагнула паспрачацца з Лёнькам — яна некалі захаплялася гэтымі праблемамі, і ў яе былі свае меркаванні. Ліпанавы нешта абдумвала. Яна ж першай, як толькі Лёнька змоўк, сказала:

— Леанід выказаў цікавыя думкі. Хоць ён, мне здаецца, і памыляецца. Хіба работа ў жывёлагадоўлі не пачэсная? Пачэсная і цікавая. Трэба толькі з усёй сур'ёзнасцю ўзяцца за яе. Іменна нам, камсамольцам. Першая задача, якую перад намі ставіць партыя — арганізаваць масавы паход на фермы, узяць іх у свае рукі. Задача нібы простая, калі выканаць яе фармальна. Кінем кліч, паднацісем — людзі пойдучы. І вось тут я згодна з Леанідам: трэба нешта такое, каб захапіла моладзь, натхніла яе. Калі весела будзе працаваць, дык і работа спарней пойдзе. Трэба паход на фермы звязаць з нейкай другой задачай. Тады поспех будзе забяспечаны.

— Зробім, Тамара Аляксандраўна, — гарача запэўніла Ева Пляскач.

— Што зробім?

— Усё, што ні загадаецца.

Вера скрывіла вусны: якая паслужлівасць!.. Успомніліся словы Раміра: «Дагаджаць, жыць! Як гэта проста!» Чаму ж ёй тады спадабаліся размовы Зайчыка? Ён жа таксама ўпэўнены, што выканае ўсё, што яму загадаюць.

Зноў загаварыў Зайчык.

— Каб работу на фермах ды звязаць з нейкімі пошукамі, новымі праблемамі. Вось у нас паплавы недагледжаныя, кармоў не хапае, жывёла не пародзістая. Толькі як гэта ўсё спалучыць — не ведаю...

— Скажаў, хоць бы на фермы моладзь паслаць!... — запярэчыла Ева.

— Ваш калгас сярэдні, — пачала гаварыць Ліпанавая, — і калі тут зрушым жывёлагадоўлю з месца, дык, напэўна, і другія нас падтрымаюць. Мы вельмі цікава сёння пагаварылі. Думкі ў вас добрыя, карысныя. Пра іх я раскажу ў раёне, абмяркуем справу ў райкоме, і тады пачнем. А вы за гэты час не сядзіце, склаўшы рукі, рыхтуйцеся. Вам, таварыш Алексіч, раю лепей пазнаёміцца з фермамі, з людзьмі, што там працуюць. Усіх даярак, свінарак замяняць мы не будзем. Табе, Леанід, даручаю распрацаваць умовы саборніцтва. Ты, Наташа, падумаеш над тым, як лепш арганізаваць адпачынак жывёлаводаў. Ну, а Ева будзе да сходу рыхтавацца, потым правядзем яго, накіруем людзей на фермы, разгорнем барацьбу за ўздым жывёлагадоўлі. Ну, сказана — зроблена.

VI

Назаўтра Вера рашыла пабываць на кашары. Хацела ісці туды разам з Аксінняй Адамаўнай. Усю ноч яна прахоплівалася, баялася, каб гаспадыня не прагнулася раней за яе. Але перад самым світаннем заснула так моцна, што не пачула, калі Аксіння Адамаўна паднялася і пайшла на кашару.

Хуценька памыўшыся, Вера вышла на яшчэ сонную вуліцу. Дзень абяцаў быць пагодным, як і ўсе гэтыя дні. Заходні небасхіл атулялі густыя наміткі ліпёнскай смугі. Празрыстае, сіняе неба над галавой здавалася высокім. На ўсходзе яно было ружовае, а там, дзе мелася ўзвысці сонца, — залаціста-чырвоная.

Дзе размяшчаецца летні лагер, ці кашара, Вера дакладна не ведала. Чула, што недзе там, за рэчкай. Пайшла спорным крокам па пыльнай выскавай вуліцы.

За вёскай Вера ўбачыла надта фацэтную чалавечую постаць, затулёную ў шырокі жоўтага колеру балахон. З-пад балахона відаць былі вялізныя боты, падвязаныя вузлаватымі вяроччынамі. Постаць упрыгожвала высокая шапка. На шыі чырванёў шалік. Цераз плячо вісела торба з мноствам рознакаляровых зашывак, якія зблізку аказаліся кішэнькамі для паклажы. Вера, можа, і не дагнала б таго чалавека, каб выпадкова ў яго не развязаўся вяроччына на боце. Ён сеў на край старой канавы, пачаў старанна закручваць вярочку. Падымаючыся, угледзеў Веру і пакакаў яе.

Як толькі Вера параўнялася з ім, ён сцягнуў з галавы стаўбунаватую шапку, прывітаўся. Словы ён расцягваў, робячы націск на кожным складзе. Мабыць ад таго Веры здалося, што чалавек вельмі нават добра абыходзіцца ўсяго трыма галоснымі, сярод якіх асабліва вылучаецца «ы».

— Дзынь дыбры, тывырыш зытыхных!

Вера здзівілася, адкуль яе ведае гэты малады дзівакаваты чалавек.

— Добры дзень.

Яна прыглядалася да незнаёмага. Быў ён русы, з тонкімі абрысамі твару і нейкімі бясколернымі палахлівымі вачыма. Чалавек прыладзіўся ісці поруч, грукнуў цяжкімі ботамі па ўтапанай дарозе. Маўчалі. Такае суседства чамусьці палохала Веру. Яна стрымлівала сябе: чаго баюся? Але страх не пакаідаў...

— На кышыры ды ныс? — запытаўся раптам чалавек.

Вера паглядзела на яго, моўчкі кінула галавой. Падумала, што гэта нехта з пастухоў, і на сэрцы адлегла.

— А вы дамоў прыходзілі?

— Прыяджаў за падмацаваннем эканамічнай магутнасці. Чалавеку мала свежага паветра і крынічнай вады — найвялікшых дароў царыцы прыроды.

— За прадуктамі?.. — здагадалася Алексіч.

— За дарамі прыроды, — паправіў яе пастух. — Шчодрасцю невываляй надзяляе яна чалавека, увасабленне найвышэйшай гармоніі ўсяго існага ў свеце. Думаецца, самай зразумелай і блізкай сімфоніяй для чалавека з'яўляецца не музыкальная, якая цешыць душу, а кулінарная, што цешыць жывот?

— Не, я так не думаю, — паспешліва адказала Вера. Ёй здалося, быццам чалавек сказаў апошнія словы са злосцю. Яна здагадалася, што чалавек гэты — прыдуркаваты пастух Бэдзя, пра якога аднойчы гаварыла ёй Ева.

— Многія так думаюць, — заўважыў Бэдзя. — І горка памыляюцца. Жывёла болей з'есць, а прыгажосць навакольнага свету не разумее.

Вера паглядала на пастуха ўпотаі: было крыху жудасна, баялася, што выбрыкне ён якую-небудзь шаляніну, і паспрабуй тады паскардзіся... Стараючыся дагадзіць яму, сказала з паблажлівай лагоднасцю:

— А вы філосаф...

Бэдзя не здзівіўся.

— Усякі чалавек — філосаф, — важна праказаў ён. — Толькі вось галава, нібы той спрацаваны матор на аўтамабілі. Пасланцу вялікай Германіі цесна было са мной пад часовым дахам — спрабаваў пад вечны адправіць. Кляймо вось прыклаў, — ён прыўзняў стаўбунаватую шапку, і Вера ўбачыла, што там, дзе пачынаюць расці валасы, прытулілася сінявата-белая западзіна. Скурка на ёй то ўздымалася, то западала.

У другі раз за гэтыя дні сустракалася Алексіч з жудаснымі напамінамі аб мінуўшай вайне. Цяпер бэдзевы сентэнцыі не здаліся ёй ужо такімі смешнымі і бязглуздымі.

— Завошта яны вас?

— Чалавеку, ператворанаму ў звера, недаступна прыгажосць стваральная. Кветка расце на полі, каб цешыць чалавека, а карова гам яе — і з'ела... Галаве харч патрэбны — мысля. Няма яе — жылот думае. У жываце ад голаду — буркатня, у галаве — звон. Ад таго звону ў вачу цягне, ноч апускаецца. А ўначы звярам раскоша.

Нейкі час яны ішлі моўчкі. Бэдзя грукнуў вялізнымі ботамі за двух. Час-ад-часу ён варушыў патрэсканымі вуснамі — думаў.

У Верынай галаве раіліся думкі, разварушаныя размовай з Бэдзям. Вайна неяк абмінула іх вёску. За чатыры гады ў ёй не згарэла ніводнай хаты, на яе вуліцы не ўпала ніводнага снарада, з яе жыхароў ніхто не быў забіты ля сваёй хаты, ніводзін чалавек не служыў у паліцыі, але мала іх было і ў партызанах. Хто выпадкова ці не выпадкова застаўся дома — адпусцілі бароды, і на малы Верын розум здаваліся надта старымі дзядзямі. Жылі ціха. Не пелі песень, не гаварылі аб палітыцы, нават не смяяліся. Плакалі ўпотаі, бо тады і гэта было палітыкай. Стараста, высокі белабароды дзед Баўціль, кожны дзень абходзіў хаты, сунцашаў, раіў: «Пацерпім, брація і сёстры ў Хрысце. Нараканне людское падобна шуму марскому. Яно даходзіць не толькі да бога, але і да ворагаў яго. Памаўчым і памолімся, не весялосцо супакоім душу сваю, а доўгім цяпеннем і надзеяй на лепшае».

Аднаго разу Вера чула, як дзед Баўціль, прасціраючы худую, жылістую руку з двума выцягнутымі пальцамі, крычаў на Ганначку Багданаву:

— Для каго надзела плацце гэтае? Сатану заманьваеш, паказваючы сцэжку яму праз кола вогненнае. Прыдзе сюды спакусіцель роду людскога, і пеплам стане зямля гэтая і жывое на ёй.

Сагнутымі пальцамі дзед ірвануў плацце, і яно, затрашчаўшы па швах, парвалася. Ганначка войкнула і пабегла. Вера абуралася падзіцячаму шчыра, але моўчкі; толькі злосна зыркала сінімі вачанятамі.

Не ўсе і вяскоўцы былі на баку дзеда. Употаі гаварылі, што ён нямецкі паліцай, але пабойваліся. Затое старыя дзяды і бабулі, ды тыя, хто ўцёк з фронту, былі на баку дзеда Баўціля.

— Справядлівы чалавек — справядліва і робіць.

— Пусціў бы сюды гарадскіх мяняць — закурэла б вёска дымам.

— Не ў трантах шчасце, абы жылот быў набіты.

— Галава цэлая хай застанеца.

— Людзі гінуць, а вы пра жылот...

— Такія і гінуць... Шыбкія надта. Кожны пра сябе дбае.

У гадзіну ліхіх выпрабаванняў нават самая недарэчная бязглуздіца, якая давала хоць бы кволую надзею на выратаванне, глыбока ўразаецца ў чалавечую душу.

Па шчаслівай выпадковасці вёска, дзе жыла Вера, уцалела, і многія ўгледзелі ў гэтым мудрасць дзеда Баўціля, велічнасць і непахіснасць яго «вучэння». Дзедавы павучэнні непрыкметна ліпілі да людзей, раз'ядалі іх душу, як іржа жалеза. «Абы была цэлай галава. Гінуць такія... шыбкія надта».

Пройдзе шмат часу, і Вера Алексіч задумаецца над тым, што цяпер лёгкім успамінам праплыло ў галаве. Тады яна запытае ў сябе: а ці не ад

дзедавых павучэнняў пачаліся ўсе яе бядоты. І калі яна задумаецца, дык убачыць Раміра, самага любімага ёю чалавека, гэтакім жа агідным, як і дзед Баўціль, і тады размовы мастака Раміра і евангеліста дзеда Баўціля аб шчасці і жыцці здадуцца вельмі блізкімі.

А пакуль думкі яе плылі ў другім кірунку. Раптам яна яскрава ўбачыла сябе ў сваёй хаце. Яна сядзіць на акне. У небе цяжка, нібы надрываючыся, гудзе самалёт. Над гарадком плывуць клубы чорна-бурага дыму. Душна і цяжка, як перад навальніцай. Чамусьці хочацца плакаць, але рыданні толькі сціскаюць грудзі, не вырываючыся з іх. Маці няма. Вера глядзіць на дарогу, якая паяўляецца з-за сасновага бору, выкручваюцца між хмызнякоў і прысад, то хаваецца ў раўчуках і далінах, то ўзбіраецца на ўзгоркі, каб зноў спаўзіці да якой-небудзь рачулки, акунуцца ў яе мелкія вяды.

Вера чакае нечага жудаснага, і яно вось-вось павінна паявіцца на гэтай жаўтаватай дарозе. І сапраўды, неяк незаўважна з-за лесу выкатаецца чорны хвастаты ком. Ён коціцца марудна, мяняючы сваю форму — з круглага робіцца сплюснутым, доўгім, як падцёк чорнай фарбы. Вера здагадваецца, што гэта калона нямецкіх машын. Як скамянелая, дзяўчынка нейкі час сядзіць на падаконніку, потым саскокнае з яго, хаваецца за печкай. Час цягнеца надакучліва доўга. І калі Вера ўжо было падумала, што ліхая навала мінула іх, нешта завурчэла, залязгала, потым сціхла і тады да дзяўчынкі данеслася музыка, быццам хто іграў на жалейкі. Дзіцячая дапытлівасць перамагла страх. Вера скачыла на вуліцу і спынілася ад здзіўлення: уся дарога была забіта матачыклямі, танкамі і невялікімі, падобнымі на дамавіну, машынамі. Загарэлыя салдаты, голыя па поясе, хадзілі між машын, смяяліся і гучна размаўлялі на чужой, незразумелай мове. Белы высокі салдат сядзеў на гусеніцы танка і, прыклаўшы да вуснаў блішчастую пласцінку, дзьмуў у яе. Афіцэры разглядалі карту. За канавай стаялі жанчыны, баязліва паглядалі на чужынцаў.

У гэты час па агародах у вёску прабіралася жанчына, амаль распранутая, у какетліва павязанай касынцы. Яна ішла, размахваючы рукамі, крычала нейкую песню. Салдаты ўбачылі яе і зарагаталі. Афіцэры выцягнулі фотаапараты, пачалі здымаць яе. А яна смяялася і махала рукамі. Моцны рогат спыніў яе. Яна перастала пець. Нехта з салдат свіснуў. Тады жанчына павярнулася да іх спіной, зрабіла непрыстойны жэст.

Афіцэр марудна выцягваў з-за халавы пісталет.

— Пан, пан, то вар'ятка, хворая, з вар'яцкага дому, — стары Яўтух, каб пераканаць немцаў, пакруціў ля скроні пальцам.

Дзед Баўціль, пагляджаючы бараду, мармытаў: «І прыдзе вайна, голад і смерць, але не праціўсеся ім, бо гэта кара за грахі вашыя».

Афіцэр марудна паднімаў руку з пісталетам. Дзябёлы, даўгавалосы салдат нагнуўся, дастаў з багажніка аўтамат. Людзі загаманілі, наперабой упрошваючы прыхільных не забіваць хворую жанчыну. Яўтух, які павываў некалі ў палоне, блытаючы словы, прасіў:

— Пан, яна кранк, ду біст ніх страляць...

Вар'ятка прадаўжала рагатаць.

— Цурук, — гаркнуў на вяскоўцаў нейкі афіцэр. Усе адразу зразумелі, што гэта значыць і адышліся. Грымнуў адзін, потым другі стрэл. Прадаўжаючы рагатаць, жанчына ўпала.

І раптам той жа афіцэр на чыстай рускай мове загадаў:

— Зарыты! Имеют право на жизнь те, кто здоров и верен нам. Все остальные должны умереть...

Забітую пахавалі ля могілак. На могілках не дазволіў хаваць усё той жа дзед Баўціль. Гады праз два маленькі курганок зраўняўся з зямлёй. Не ўспамінала пра той выпадак і Вера; быццам яго ніколі не было.

Чаму ж цяпер той забыты выпадак ускалыхнуў усё нутро? Таму, што поруч з ёй ідзе Бэдзя — няшчасная ахвяра вайны. Але ж і раней яна чула такія расказы, а вось жа не задумвалася над імі. А ці задумвалася яна наогул над жыццём? І раптам апякла думка: можа і не бацьча яна таго жыцця?

Верны думкі перапыніў Бэдзя.

— Тывырыш зытных, можа вы прывезлі з сабой мудрасць вучоную?

— Якую мудрасць? — здзівілася Вера.

— Кнігі якія-небудзь. Веды — цудадзейны бальзам, які працягвае жыццё чалавека.

Вера ўспомніла, што, збіраючыся ў Закружжа, яна захапіла з сабой блузі, спадніцы, бялізну, духі і не ўзяла ні адной кнігі. У апошні час яна і не помніць, калі бралася за кнігу, вядома, апрача падручнікаў. Усё не хапала часу.

— Хіба ў бібліятэцы няма кніг?

— Прачытаў ужо ўсе. Ды вы, таварыш заатэхнік, не думайце, што я зглумлю кнігу. Рэч гэтая даражэй за золата. Ад золата — вар'яцеюць, ад кніг — разумнеюць.

— Пакул у мяне няма, не прывезла, — растлумачыла яна. — Як толькі паеду ў горад, абавязкова прывязу, тады прыходзьце. Вы най-больш якую літаратуру любіце?

— Бальзак — сэргу майму блізкі. А то яшчэ Ралан...

У далечыні паказаўся лагер. Размова зноў спынілася. Да кашары дайшлі моўчкі.

Бэдзя адразу ўзяўся за працу: паднёс бітоны, збегав у выгарку за вадой, насек дроў, распаліў вогнішча пад вялізным катлом. З будана вылез другі пастух Дзямід Пракуда, даўгалыгі, з сівой барадой мужчына. З Верай ён прывітаўся спаважна, распаліў кароценькую піпку і, пасмоктаваючы яе, запытаўся:

— Панаглядаць прышлі?

— Наглядчыкаў у вас, мабыць, хапае і без мяне, — не вельмі прыліхна адказала Вера.

Старшы пастух чамусьці ёй не спадабаўся.

— Справядліва сказана.

— Колькі малака цяпер надойваеце?

— Менш трох бітонаў не бывае.

— Не многа.

— Па сёлетняй траве не блага. Павыгаралі выпасы.

— Трэба старацца...

— Стараемся, таварыш заатэхнік.

Да іх падыходзілі даяркі. Гэта былі ў большасці старыя жанчыны; вылучалася сярод іх адна, высокая, чорнавалосая з белым прыгожым тварам. У яе былі выгнутыя вузкія бровы, і ад таго здавалася, што паглядае жанчына на Веру здзіўленым позіркам.

Спачатку даяркі маўчалі, але як толькі Вера загаварыла пра надой — бязладна загаманілі, перапыняючы адна другую.

— Доім во які год, а замест прэміі хвігу...

— Глядзі, атрымаеш!

— Дзеўкі хай бы кароў даілі...

— Надояць!

— Катгорая дык і даёнку ніколі не трымала...

— Дамірыха хай падоіць.

— Плявузгаеш нямаведама што. Тая ў труну глядзіць.

— Усе там будзем.

— Цябе чорт туды не зацягне.

— Працадзень ад надояў ідзе. А малако я адкуль браць буду?

— У выгарцы.

— Па чарзе хай бы даілі...

Жанчыны, мабыць, яшчэ доўга крычалі б, але тут падышоў брыгадзёр Раман Дзяжэвіч, нізенькі, кругленькі чалавечак.

— Чаго, бабачкі, раскрычаліся? Галубачкі, ясачкі, усё вам будзе, дайце толькі срок, будзе вам і белка, будзе і свісток. Табе, Дар'я, чобаты пашьем, жоўтыя, на высокім абцасе і пеўнямі вышытыя. Помніш, як у артысткі, што залетась прыезджала.

Дар'я замахала рукамі.

— Не хачу я чобатаў. Хай бы бахілы купілі.

— Бахілы само сабой. На свае вушы чуў, як Даміра Лёньку ляў: купі, какжа, маім дарагім даяркам бахілы. Ды не простыя, а лакіраваныя. Заслужылі, какжа, яны ў мяне іх. І зноў жа, карэспандэнт які прыедзе, адразу відаць — культурная ферма.

— Чулі ўжо...

— Далібог, вось каб я з гэтага месца не сышоў, — Дзяжэвіч пастукаў кулаком у грудзі. — Купяць, і шабаш дзела. А табе, Агапа, пуцёўку дамо ў Маскву. На самалёце паляціш.

— Каб разбілася яшчэ...

— Дзівачка ты, Агапа Абрамаўна, паляціш, і шабаш дзела. Залетась, як я ў сына быў, дык на самалёце сам лятаў. Мякка, чай падносяць. Пі сабе на здароўе, і шабаш дзела.

Жартачкамі, кепікамі Дзяжэвіч супакоў жанчын. Даяркі павесалелі, перакідваліся словамі.

— Гэты ўлагодзіць...

— Ат, трэці год абяцае.

— Хоць пагаворыць добра.

— Ну, бабачкі, — Дзяжэвіч паляпаў па плячы даярку, што стаяла бліжэй да яго. — Памыйце, ясачкі, посуд, ды на шабаш.

Жанчыны неахвотна пайшлі. Дзяжэвіч пазіраў ім услед.

— Навошта вам спатрэбілася хлусіць? — не вытрымала Вера.

— Вы тут каторы дзень, а я трэці год шурую. Не слухіш — не паедзеш.

— Далёка на гэтым не праедзеш...

— На мой век хопіць. Здымуць — другі будзе хлусіць, і шабаш дзела.

— Лепей скажыце, чаму надой нізкія? Лега, самы сезон, а вы па пяць літраў ад каровы надойваеце.

— Дык жа, дарагі таварыш, не ўсе даяркі па пяць літраў надойваюць. Матрона Башукевіч, нашая паважаная перадавічка, узоры працы паказвае. Таксама гаспадыня вашая, Ксютка Пляскача..

— Значыць, можна і больш надойваць?

— А я хіба кажу не можна? Ай-яй-яй, таварыш заатэхнік, да чаго вы яшчэ маладыя. Даяркі ў нас працаваць не хочуць.

— Навошта трымаць такіх даярак?

— А мы трымаем... Яны з радасцю адсюль уцякуць.

— І няхай.

— Тады вы кароў даіць будзеце ці можа апараты якія паставіце?

— Што ж рабіць?

— Не хвалюйцеся, Дзяжэвіч вывезе.

— Дзяржаву ашукаць не ўдасца. Летась абавязацельства бралі?

На вашае слова людзі разлічвалі. Ім малако патрэбна, а не вашыя абяцанкі.

— Я так думаю, — Дзяжэвіч перайшоў на паўшэпт, — мы можам болей здаваць малака. Цяляты могуць ужо і так выладнець. Ды і малако ў нас вельмі тлуствае... Другія так і робяць. Трэба болей, хай будзе болей. І шабаш дзела.

Вера загарэлася ад злосці.

— На злачынства мяне штурхаеце? Скажу я вам шчыра: калі давядося пра махінацыі — аддам пад суд.

Дзяжэвіч развёў рукамі.

— Я штурхаю?.. Вас?.. Проста, дарагі таварыш, вы не дачулі, — перастаўшы крыўляцца, са злосцю ў голасе ён сказаў: — Здымайце. Страшна, думаеце? Мне гэтая пасада патрэбна, як шпунука парасон. Надавалі старых жанчын, ды яшчэ хочаце, каб я з імі план выконваў, малачка вам даваў. Што ад той жа Ганкі паграбавань будзе? Доіць карову, а сама сапе, як паравік няспраўны. У яе ад старасці ногі не гнуцца, а мы прымушаем яе кароў даіць. Здымайце, і шабаш дзела.

Дзяжэвіч зняў шапку, шпунуў яе вобземлю. Вера стаяла перад ім разгубленая, ашаломленая. Няўжо ў яе нічога не выйдзе? Няўжо дарэмна забрала заяву, не засталася на кафедры? Можна Рамірава праўда? Сказала не вельмі ўпэўнена:

— Хутка камсамольцы прыдуць на ферму.

— Пойдуць яны!..

— Пойдуць.

— А няхай і так. Вельмі яны тут многа наробяць. Уцякуць у першы ж дзень.

— Не збягуць, — стаяла на сваім Вера. — Вось тады самі пераконаецеся, што ўсё ад людзей залежыць, калі, замест трох бітонаў, дзесяць будзем на малаказавод вазіць.

Дзяжэвіч падняў шапку, ударыў ёю разы са два па калене, каб вытрасці пыл.

— Дзе ж яны малако тое возьмуць? А вы на выпасах былі? Вось у тым і справа. Можна па-вучонаму гэта і не зусім так, прабачце, не ведаю. Але кармоў не будзе — малака не чакайце.

Вера ўспомніла, што, складаючы справаздачу, зусім і не падумала аб тым, ці хопіць кармоў на зіму, ці хапае іх цяпер, улётку.

Вярталася Вера ў вёску з сапсаваным настроём. Уся задума з пасылкай камсамольцаў на фермы здавалася ёй цяпер нікуды не вартай

задумай. Што зробіць дзяўчаты, калі ў пажылых жанок апускаюцца рукі?

Прагледзеўшы справаздачу, Вера выявіла тое самае, пра што гаварыў Дзяжэвіч: кармоў не хопіць. Успомніла загадчыка паштовага аддзялення Дземідзенку. Прыгадаліся лекцыі прафесара Пальчыкава. У вушах загучалі яго словы:

«Правільныя рацыёны — аснова заатэхнікі. Запомніце гэта, маладыя людзі, назаўсёды. Старая руская прымаўка кажа: малако ў каровы на языку. Векавы вопыт жывёлавода і ніхто іншы ствараў гэтую цудоўнейшую прымаўку. Мы таксама кажам: малако ў каровы на языку, але тут жа з уласцівай вучоным схільнасцю да фармулёвак дадаём: колькасць малака прама прапарцыянальна якасці кармоў і адваротна прапарцыянальна іх аднастайнасці. Таму галоўнае — рацыёны, рацыёны і яшчэ раз рацыёны, высокаякасныя, высокакаларыйныя і разнастайныя кармы. Усё гэта, маладыя людзі, павінны рабіць вы... і дамагайцеся свайго».

Пальчыкаў распрацаваў дзесяткі разнастайных табліц, па якіх будучыя заатэхнікі павінны былі складаць рацыёны. І хоць прафесара не любілі, дражнілі яго казіным дыеталагам, але табліцы вызубравалі на памяць, бо гэты чалавек быў абьякавы да студэнцкіх слёз.

Але навошта гэтыя пальчыкаўскія табліцы ёй тут? Разнастайнасць, каларыйнасць!.. Самая каларыйнай будзе салома, не інакш.

З клуба на абед прыйшла Ева. Як заўсёды вясёлая, задаволеная сабой і ўсім белым светам. За тыдзень у яе з'явілася да Веры гарачая прыхільнасць і нават любасць. Часам яна абдымала Веру або тулілася да яе.

Зайшоўшы ў пакой, Ева кінулася да Веры, абхапіла яе і моцна прытулілася да грудзей.

— Ой, чаму ты такая невясёлая?

— Вось жа лізуха, — усміхнулася маці і вышла на кухню.

— А ты чаму вясёлая такая?

— Мне Максім Шняк у каханні прызнаваўся.

— А Макара? — напамніла Вера.

— Макара ні на каго не прамяняю.

— Навошта ж тады?..

— А так. Люблю хлопцам галовы задурваць.

— Навошта? — Вера прыкусіла язык, успомніўшы пра свае нявырашаныя сардэчныя справы.

— А няхай, — бесклапотна зарагатала Ева. — Сядзіць вось так і вацэй не зводзіць. А я думаю: «Вось дурань, дык дурань». Вера, а гэта нічога, калі я з ім сёння на вечарынку схаджу?

— Сама глядзі.

— Пайду. Ці ж я з Макарам абвянчаная? Мацней кахаць будзе.

У Евы думкі скакалі, як вераб'і. Не паспела закончыць размову па каханне, як пачала зусім пра другое.

— Слухай, зрабі даклад на сходзе.

— Які даклад, дзе?

— Пакуль Ліпанавы прыедзе, дык я хачу сход правесці і камсамольцаў на фермы паслаць. Яна вельмі любіць, калі ініцыятыву праяўляеш. Га?.. Зробіш? Ну, Верачка, міленькая, даражэнькая...

— Я не зусім веру ва ўсё гэта...

— Ты што? — здзівілася Ева, ад неспадзяванасці яе карыя вочы зра-

біліся вялікія і былі цяпер вельмі прыгожыя. — Гэта ж пастанова ЦК.

«Яе за вочы любяць»,—падумала Вера, а ўголас сказала:

— Кармоў не хапае. Што тут камсамольцы зрабляць?

— Усё зрабляць, а што кармоў не хапае, гэта ўжо няхай Даміра думае. Дарэчы, ты і яго пакрытыкуй. Скажы, што кармоў не хапае. Ну, ты сама ведаеш, як лепш яго закрануць. Дык я сёння ж напішу аб'яву.

— Добра,— неахвотна згадзілася Вера.

VII

Апошняя вайна павырывала людзей з населеных месц, параскідала іх па свеце, як вецер апалае лісце. Многія, асабліва мужчыны, так і не вярнуліся да родных сем'яў.

І ў калгасе «Маяк» кожная другая хата стала называцца ўдовайна. А ўдовы таксама не сядзелі на месцы. Муштравалі іх спачатку за партызанства мужоў і братоў, а пасля, перад самым прыходам Савецкай Арміі, пагналі ў Нямеччыну. Жанчыны думалі: не сустраўца больш ніколі. Але жывучы чалавек: калі ён яшчэ дыхае, дык хоць паўзком прыпаўзе на тую зямлю, якая ўскарміла яго.

Не адразу пасля вызвалення, але папрыезджалі і ў «Маяк» яго жыхары. Жылі спачатку ў зямлянках, падлічвалі страты, галасілі па тых, хто не вярнуўся. Па вечарах, сабраўшыся дзе-небудзь на свежым бяргенні, успаміналі пра сваіх родных, любімых і проста знаёмых. І здавалася тады, што ў вёсцы былі толькі добрыя людзі: для кожнага знаходзілася цёплае слова.

У жыцця ёсць свае законы. Абсохлі гарачыя жаночыя слёзы, надціхла гора. Усё часцей і часцей пачала абуджацца вёска не плачам, а смехам і буйнай веселасцю, гарачым шэптам жанок, засумаваўшых па мужчынскіх абдымках, не па-дзявочаму смелымі пацалункамі, маленькімі, ціхімі вяселлямі.

А там неўзабаве павыпаўзалі на прастор вясковых вуліц новыя жыхары — замена тым, хто не дайшоў да роднай хаты. Мацярынскай любоўю зноў загарэліся жаночыя вочы, ад паўнаты шчасця распірапа пад кофтачкамі грудзі. І нават тыя, хто не мог знайсці вялікага шчасця, задалаваніячыся малым, былі рады мірнаму, неяк адразу пасталеўшаму жыццю.

Адна Аксіння і праз дзесяць гадоў пасля вайны не магла забыць горьч страты. Маладой, нікім нецалаванай дзеўкай вышла яна замуж за Андрэя Плескача, першага на ўсю акругу гарманіста і гуляку. Чубаты, невысокі, зграбны, моцны, ён падабаўся ёй даўно. Але як скажаць пра гэта хлопцу? Хіба сэрцам? Ды не кожны здагадаецца зазірнуць у яго. Вачыма? Але яны самі апускаюцца долу, ад сорама закрываюцца густымі чорнымі вейкамі. Выдала Аксінню дзявочая чырвань, што ўспыхнула аднойчы на шчоках, калі Андрэй на вечарыны запрасіў яе танцаваць кадрыль. Праз які месяц Андрэй сустрэў яе яшчэ раз, за рэчкай у лесе, запытаў:

— Пойдзеш, Аксінька, за мяне замуж?

У яе перасохла ў горле, і яна паспела толькі кіўнуць галавой, аддаючыся яго нястрымным ласкам. Прама з лесу Андрэй павёў яе да сельсавета, дзе здзіўлены, ашаломлены сакратар зарэгістраваў іх шлюб.

Любіла Аксіння гарача. Але не доўга цешылася сваім шчасцем — няпоўных тры гады. У трыццаць дзевятым годзе надзеў Андрэй шэры шынель, пацалаваў жанку і двухгадовую дачку Еву і пайшоў у доўгі, шматгадовы ваенны паход, з якога ўжо не вярнуўся. Забіла яго ў сарок

чацвёртым на пераправе праз Дунай цяжкая фугасная бомба. Выплакала Аксіння ў падушку свае прыгожыя вочы, згорбілася дачасна, без пары пабіў валасы сярэбраны іней. Яшчэ тады, калі ў сельсавеце ўручылі ёй паведамленне аб смерці Андрэя, яна дала сама сабе клятву ніколі і нікому не дарыць сваёй любові. Напусціла на сябе строгасць, і толькі цёмныя ночы былі сведкамі таго, як цяжка перажывала яна адзіноту. Перанесла сваю любоў Аксіння на Еву, адзінае, што засталася ёй ад Андрэя.

Ева расла не па гадах бойкай, гарэзлівай дзяўчынкай. Як і яе бацька, яна любіла верхаводзіць аднагодкамі, спявала, удзельнічала ў самых рызыкаўных налётах вясковых гарэзнікаў на сады і агароды. Хадзіла яна ўся абдэртая, з сінякамі і крывепадцёкамі, у падраным плаці і разбітых чаравіках.

Калі Ева споўнілася восем год, Аксіння аддала яе ў Закружскую школу і тады адчула, што не перажыве самотнай пустаты. Назаўтра пайшла ў канцэлярыю калгаса, напасіла даць пастаянную работу. Аксінню паслалі на ферму даяркай.

Працавала яна моўчкі, рупліва. Гады праз два пра яе загаварылі на раённых нарадах і сходах, змясцілі партрэт у абласной газеце, вазілі выступыць у горад. Хутка яе выбралі спачатку ў раённы, а потым і ў абласны Савет дэпутатаў працоўных. Аксіння зрабілася вядомай.

Не меншай вядомасцю (мясцовага парадку) славілася і яе дачка. Чатыры класы Ева закончыла, хоць і з горам напалам: пабойвалася сярдзітай старой настаўніцы. А далей справа не пайшла: гарэзліваць перарасла ўсялякія рамкі, так што Ева больш часу праводзіла ў настаўніцкай і ў калідоры, чым за партай. Разбітыя вокны, сарванны ўрокі, паламаня крэслы, падвешаныя да столі папяровыя чорцікі не былі найгоршымі з яе свавольстваў.

Настаўнікі не ведалі, што рабіць. Каб каго другога, дык даўно выключылі б са школы. Але гэта была дачка Аксінні Пляскач, якую ўсе паважалі. Гарачы на паспешлівыя рашэнні класны кіраўнік нават прабавала атрымаць канкрэтнае ўказанне наконт Евы ў кіруючых установах, але там паралі ўзмацніць выхаваўчую работу, а Аксінню Пляскач дробязям не турбаваць. Пасля такой парады настаўнікі змагаліся з Евіным свавольствам хто як мог, а большасць рабіла выгляд, быццам не заўважае яе пракудаў... Так з іх паблажлівай дапамогай і закончыла Ева сямігодку.

Увечары таго дня, калі атрымала Ева пасведчанне аб заканчэнні сямігодкі і мо' ўпершыню за многа гадоў з нецярпеннем чакала яна матчынага прыходу з фермы.

— Вось, закончыла, — падала яна маці складзены надвое лісток.

— Малайчына, дачушка, цяпер якіх тры гадкі засталася...

— У восьмы — не пайду.

— Дык жа я і не прымушаю. Надоечы Сяльчонак пра цябе пытаўся.

— Ну дык што?..

— Папрашу яго добраўка, можа ў тэхнікум які прыладзіць.

Ева фыркнула, надзьмула пухляныя вусны.

— Мне і дома добра.

Аксіння пляснула рукамі. З тае самае пары, як пайшла Ева ў школу, думала яна над тым, як бы вывучыць сваю дачку. Яшчэ на пачатку вясны схадзіла Аксіння да сакратара райкома партыі, заручылася яго цвёрдым словам памагчы ўладзіць Еву ў бібліятэчны тэхнікум. Не выпадкова

быў зроблены такі выбар; з даваенных часоў яшчэ вынесла жанчына мілы сэрцу вобраз танклявай бібліятэкаркі, што працавала ў абласной бібліятэцы. Запомнілася тая дзяўчына Аксінні на ўсё жыццё сваёй уверхнай распрадлівасцю і незвычайнай ахайнасцю. Як самы дбайны гаспадар, хадзіла яна сярод ярусаў з кніг і доўга раскавала Аксінні пра кожную з іх, да якой датыкалася яе зграбная, белая рука. Яшчэ тады Аксіння ў думках паставіла на месца бібліятэкаркі сваю Еву і адчула, што гэта будзе самае найлепшае для яе месца. Столькі гадоў таіла жанчына запаветную мару — і на табе: дачка не хоча зразумець маці... Аксіння працягнула да Евы рукі: былі яны парэпаныя, мазолістыя ад цяжкай работы.

— Бачыш?

— Не сляпая.

— А чаму ночы не дасыпала, ведаеш?

— Можна з-за мяне?

— А то ж не? Не хачу, каб ты вось так у брудзе корпалася. Паганю вучыцца.

— Сама вучыся. А я з вёскі ні нагой. Чуеш?..

Паплакала Аксіння, пасварылася на сваю дачушку, а потым змірылася, што зробіш, калі гэтак не шанцуе.

У Евы ж былі свае меркаванні. Калі ёй было няпоўных шаснаццаць гадоў, па-дзіцячаму недарэчна і смешна закахалася яна ў Макара Башукевіча. Як некалі і маці, кахала Ева Макара, затаіўшы глыбока ў сэрцы любоў. Падабалася ёй Макарава разважлівасць і не па гадах спакойная сур'ёзнасць. Было гэта тое, чаго ёй не хапала самой. Макара жа доўга не здагадаўся, што гэтак моцна прываражыў дзяўчыну. Глядзеў на яе невідучымі вачыма. Адночы, падвыпіўшы, Макара на ўсю вечарынку асароміў яе. Крыкнуў так, каб пачулі нават тыя, што стаялі на вуліцы:

— Ну, вы, тыя, што да ўрокаў не падрыхтаваліся, — кыш дадому!

З тае пары і засела ў Евінай галаве думка — кінуць вучобу, стаць нароўні з Макарам. На сенакосе, на малацьбе ці на другой якой рабоце Ева старалася з усіх сіл. Яе хваліў брыгадзір, старшыня, старыя жанкі ставілі Еву ў прыклад, мужчыны спагадліва ўсміхаліся яе жартам, адзін Макара па-ранейшаму не звяртаў на дзяўчыну ўвагі. Толькі ідучы ў армію, ні то жартам, ні то сур'ёзна казаў:

— А ты, курнося, падрастай, а то яшчэ так і застанешся недаросткам. Тады ніхто і замуж не возьме.

Праз паўтара гады Макара прыехаў на пабыўку дамоў. К гэтаму часу не без Аксінніных старанняў Ева была прызначана загадчыкам хаты-чытальні, хоць гэта было і не зусім тое, пра што марыла жанчына.

Макара, сустрэўшы Еву, здзівіўся. Пакідаў яе рыжай вяснушчатай дзяўчынай, а знайшоў мілую таўстуху, пышнавалосую, з дзвюма прыгожымі ямачкамі на шчоках.

— Змянілася ты, Ева, проста сказаць, здорава!.. Не пазнаць, — гаварыў Макара, праводзячы дзяўчыну з вечарынкі.

— Вы таксама... пахарашэлі.

— І ты...

Яны абое збянтэжыліся. Ева—наўмысна сарамліва, Макара—усур'ез. Ішлі моўчкі.

— Каханка ваша здраўзіла вам, замуж вышла, — сказала Ева, намякаючы Макара на нядаўняе вяселле Ксенькі Цітавай, да якой перада адпраўкай у армію заляцаўся Башукевіч.

Да Ксенькі ў Макара не было асабліва вялікага пачуцця, замуства яе прыняў ён даволі спакойна, пачырванеў толькі, калі чытаў пра гэтую падзею ў лісце ад маці.

— Дзеўкі знойдуцца. Іх цяпер вунь колькі...

— А ўсё ж, мусіць, шкада, — не здавалася Ева.

— Зусім не. Дзеўка кручаная, хоць і прыгожая.

— Зубы толькі рэдкаватыя. І вусны тонкія. Страх, як непрыгожа.

Макара паглядзеў на Еву: у дзяўчыны сакавітыя, пунсовыя вусны, маленькі рот, белыя, густыя, роўныя зубы. На святанні Ева выглядала значна прыгажэй за Ксеньку Цітаву. «Вось табе і Еўка!» — падумаў Макара, а ўголас сказаў:

— Усе вы такія, няверныя.

— Не ўсе, — разважліва адказала Ева. — Па-мойму, калі ўжо кахаш чалавека, дык навечна. Інакш скажы яму без падману.

Прыехаўшы ў часць, засумаваў Макара па роднай вёсцы. Снілася яму ў кароткія салдацкія ночы вуліца, клуб, вечарынка і часцей за ўсё Ева і Ксенька. Хацелася як можна больш ведаць пра жыццё ў вёсцы, а пісьмы маці былі даволі бедныя такімі звесткамі. Адночы, калі было крыху больш, як звычайна, вольнага часу, напісаў Макара Еве пісьмо. Напісаў і адразу неяк паягчыла на душы. А дзён праз колькі старшыня ўрочыў Макара ружовы канверт, на якім замест маркі быў намаляваны сіні галубок з чырвонай стужкай на шыі. Крыху ніжэй акруглымі ў развалку літарамі было напісана:

«гор Тыбылысы.

васковая чась

Башукевічу Макару Цімафеічу.»

Нічога не схаваеш ад салдацкіх вачэй. Прачытаў нехта адрас, і пайшла гуляць па казарме «васковая чась». Каб папярэдзіць салдацкія кпіны, Макара напісаў Еве ў лісце просьбу пісаць яму на «Галоўны паштамт, да запатрабавання».

Як ні цяжка было атрымаць адпускную запіску, Макара здолеў прываца на гадзінку ў горад. Падмаляваная, каротка падстрыжаная дзяўчына доўга корпалася сярод рознакаляровых канвертаў і нарэшце выцягнула трохкутнічак у клетку, падала яго Макару з усмешкай, якую ледзьве стрымлівала ў куточках вачэй. Макару добра знаёмы былі такія ўсмешкі. Ён адчуў, як раптам стала вельмі гарача. «Што яна ўмудрылася напісаць цяпер», — мільганула думка. Макара схопіў канверт, выбег з пошты.

Ева зноў нарабіла самых бязглуздых памылак, перарабляючы словы ў блізкія і знаёмыя ёй. І неяк адразу страціў сваю прывабнасць выпеставаны ў думках вобраз таўстухі. Пад настрой напісаў ёй халаднаватае пісьмо. Потым доўга раскайваўся, што пакрыўдзіў дзяўчыну. Нават сумаваў. Тады перачытаў яе апошняе пісьмо, напісанае яшчэ больш непісьменна, як адрас на канверце, і знайшоў Макара ў ім нешта дарагое і блізкае сэрцу, ад чаго разведзеў сум шэрай салдацкай будзёншчыны. Зноў напісаў Еве цёплае пісьмо, у якім даў волю пяшчотным словам. Перш чым заклеіць, перачытваў ліст, старанна расстаўляючы коскі, выпраўляючы памылкі, якія дапусціў у спешцы. Пісьмо рабіла на яго самаго найвялікшае ўражанне. Тысячавёрсная адлегласць сцірала ўсё,

што не падалася яму ў Еве, пакідаючы толькі тое, што сагравала сэрца.

А перад самай дэмабілізацыяй атрымаў Макар пісьмо ад маці. Тая пісала, што Ева гуляе з Максімам Шнякам і таго глядзі прынясе Аксінні пісклянё ў прыполе. Так што, калі наважыўся Макар з ёю жаніцца, дык няхай наперад добра падумае.

І таму, што гэта была маці, Макар паверыў кожнаму яе слову. Маладая кроў стукнула ў галаву, заліла твар чырванню, напоўніла сэрца пякучай крыўдай. Чаму так не шанце? Адна не дачакалася, вышла замуж, другая... Забыўся Макар, што зусім нядаўна напісаў Еве вялікі ліст, поўны намёкаў. Не задумваўся ён і над тым, што Ева таму-сяму расказала пра іх адносіны і ў Закружжы ўжо лічылі яго жаніхом, зайздросцячы Еве.

Чакаў Макар загаду аб дэмабілізацыі з неярпеннем, але яго ўсё не было. Хацелася яму хутчэй трапіць дамоў і ўсяго адзін раз сустрэцца з Еўкай, каб выліць на яе галаву чорны гнеў, накоплены за многа дзён і начэй вымушанай разлукі.

Ева нічога пра гэта не ведала. Расказваючы заатэхніку пра Максіма Шняка, яна прызналася не ва ўсім. Было ў іх адносінах нешта такое, што прымушала Еву маўчаць, з-за чаго яна не раз злавала на сябе і ў той жа час не магла ўтрымаць сябе.

На пачатку сёлетняй вясны падвозіў Максім Еву з раённага цэнтра. Сустрэліся яны выпадкова: Ева прыходзіла ў райком камсамола, Максім з падводай знаходзіўся ў гарадку другі дзень. Вышаўшы з райкома, Ева ўбачыла Максіма, папрасіла:

— Пачакай мяне, разам дамоў пойдзем. Удвух весялей будзе.

Прыгожыя, на выкаце Максімавы вочы нагавата глядзелі на яе, вусны ледзь-ледзь уздрыгвалі. Ева толькі цяпер убачыла, што Максім крыху выпіў, і ўжо раскайвалася ў сваёй паспешлівасці.

— Я нават і падвезці магу.

— Я і не ведала, што ты на кані, — у Евы адразу палепшыўся настрой: не вельмі зайздросна адмерваць пятнаццаць кіламетраў, ды яшчэ на прыцемках.

— Падвезці можна, але не за так...

Максім падміргнуў.

— Ды ну цябе, ужо выпіў.

— І цябе магу пачаставаць, — ён выцягнуў з кішэні ладны пачак грошай. — Пайшлі ў чайную.

І абняў Еву доўгімі рукамі.

— Адчапіся! — яна моцна штурханула хлопца. Максім ледзь утрымаўся. Раззлавана буркнуў:

— Ну, і шлёпай пехатой.

— Ды ты не шалей. Прасіць яшчэ трэба...

— А з табою і пажартаваць ужо нельга. Я пра якую плату казаў — для абодвух прыемную: пацалуначак жа толькі, так сказаць. А ты спалохалася. Дзівак твой Макар — не навучыў цалавацца.

— За Макара не бойся. Табе да яго далёка.

Спрачаючыся, яны дайшлі да Максімавай цёткі, дзе стаяла падвода. Селі поплец. Адчыняючы вароты, цётка выгукнула, успляснуўшы рукамі:

— Дальбог, хоць пад вянец...

Ева скасіла вочы. На Максімаў лоб звісалі пасачкі белых кучаравых валасоў. Вочы ўсміхаліся, вусны, здавалася, былі наліты вішнёвым сокам. А ўся яго ладная, зграбная постаць так і дыхала здаровай, нерастрачанай сілай і свежасцю. Ева неяк незаўважна для сябе залюбавалася ім.

Ехалі пацху, прыміроня вясновымі пахамі лесу і бесклапотнымі песнямі салаўёў. Максім раз-по-раз кратаў лейцы, і тады маленькі канёк весела фыркаў, дробна перабіраючы нагамі, бег. Падскокваючы на выбоінах, грукацелі колы. Тады адразу знікалі песні салаўёў. Цемрадзь усё шчыльней ахувала наваколле, малады месяц амаль не даваў святла. Калі даводзілася ехаць па вузкай лясной дарозе, дык нават дрэнна відаць была галава каня. Было крыху страшнавата, і Ева неяк незаўважна пасоўвалася бліжэй да Максіма. Потым канёк пераставаў бегчы, і зноў наваколле запаўнялася шумам лесу, лёгкім парыпваннем калёс і разаммельым свістам салаўёў.

Максім спачатку дасціпна, хоць і грубавата, жартаваў. Ева таксама за словам у кішэню не лезла. Потым ён змоўк, пакурваў беламорыну і больш не паганяў каня, які ледзьве плёўся і толькі з горкі неахвотна бег. Ева думала, што на Максіма падзейнічала ціхая ноч, разлітая ў паветры стома і душная цішыня. Яна і сама неяк паддалася насланню. Здавалася, у свеце толькі іх двое, а навакол на тысячы вёрст — пустыня. Калёсы моцна нахіліліся, Максім падтрымаў за талію Еву, ды так і не прыняў рукі. Ева адчувала моцную і нейкую пляшчотна-бездапаможную руку. Максім проста пабойваўся праяўляць характар: не раз пападала яму ад вясковых дзяўчат, якіх прырода са шчодрасцю надзвычайнай надзяліла мужчынскай сілай. Ён кінуў недакурак — залаты агонёк папярсы апісаў дугу, упаўшы на зямлю, разляцеўся вогненнымі пырскамі.

Каб ён неяк інакш загаварыў або ралтам моцна прытры-

маў яе рукой, што ляжала на таліі, можа, не было б таго нечаканага, па-зладзейску кароткага пацалунку.

— Эх, Ева, Ева, сэрца ты майго не бачыш... Сядзіш у сваім клубе. Вось жа тужу па табе. Ну, ды няхай — мая бяда. Не прашу многага — адно слова скажы. Ну, хоць насварыся... Або на вось пугаўе, бі мяне, колькі хочаш, а толькі, — і тут ён неспадзеўкі прытуліў Еву, пацалаваў і спрытна адхіліўся, чакаючы аплявухі. Ева сядзела нерухомая. Тады Максім падумаў: «Лапух я, ланцуг з дзёгцем!..» Але як толькі паспрабаваў зноў пацалаваць Еву, атрымаў адпор. Здзіўлены, адступіў, падумаўшы: «Дзевак сам чорт не разбярэ».

Хіба падслепаваты маладзёк угледзеў іх пацалунак — больш ніхто не бачыў таго граха, але папаўзлі па вёсцы чуткі, адна за другую больш пачварныя.

Максім усміхаўся, а маці яго, даярка Ганна, не раз злосна шыпела ўслед сыну — у вочы сказаць баялася:

— У-у-у, нехрысьць паганая, у бацьку-валацугу пайшоў, да Плескачышынай дабраўся.

Адна Еўка ды маці яе нічога не ведалі. Ева нічога дрэннага не бачыла ў Максімавым заляцанні. Паводзіў ён сябе прыстойна, праўда, рукамі любіў даваць волю.

Ды і не вельмі аб чым знойдзеш гаварыць, калі сустракаешся кожны дзень. А так, ударыш па хлапечых руках, жартам раззлуешся — на ўвесь вечар размовы хопіць!

Бывалі яны разам не вельмі часта: можа пасля таго вечара разы са тры. Атрымаўшы ліст ад Макара, Ева клялася болей з Максімам не сустракацца. Вытрымлівала тыдні два, потым выпадкова трапіла яму на вочы. Нешта цягнула яе да Максіма, далёкі вобраз Макара засланяў больш блізім і куды прыгажэйшым Максімавым вобразам. Падабалася ёй і тое, што Максім, ад якога плакала ўжо не адна дзеўка, трымаўся з ёю прыстойна.

— Скруціла ты мяне, Еўка, зусім, — скардзіўся ён. — Паглядзіш на цябе — ціхмяная, а вось, хоць плач, баюся цябе.

— Такая страшная?..

— Не страшная, а недаступная, як бог.

Ева задаволена ўсміхалася: прыемна было верхаводзіць над такім зайздросным хлопцам. Але ў клуб з Максімам яна ўсё ж не пайшла.

Вера, убачыўшы яе дома, запыталася:

— Ты чаму не пайшла?

— Так, не захачелася.

За акном галасіў гармонік. Потым нехта пастукаў у шыбу.

— Выйдзі на хвілінку, — папрасіў ціхі голас.

Еўка схавалася за перагародкай, шагнула Веры:

— Скажы, што мяне няма.

— Сама гавары.

— Тады будзем маўчаць.

Максім доўга стукаў, потым пайшоў.

— А можа трэба было сёння схадзіць? — занепакоілася Ева, але тут жа перамяніла думку: — Не. Ну яго. Макар лепшы.

Не запальваючы лямпы, яны сядзелі на ложку: адна з аднаго, другая з другога краю, абедзве абапіраліся на гнутыя нікеляваныя дужкі.

— Сумна ў вас, — сказала Вера, ёй здавалася пошлым і гэтае недарэчнае заляцанне, і Ева, і наогул усё.

— Вядома, не ў горадзе. Там танцы, кажучь, кожны дзень. Перад камсамольскім сходам і мы зробім.

Памаўчалі.

— Не буду я даклад рабіць, — азвалася Вера.

— Чаму?

— Так. Пачакаем Ліпанаву. Ды і наогул...

— Ну, не! Гэта табе камсамольскае даручэнне.

Вера ўсміхнулася:

— Добра.

Ева абняла Веру. Тая адхіліла яе рукі.

— Запалі лямпу.

Скупое святло лямпы разагнала па закутках цемру. Загулі сонныя мухі, патрывожаныя нязвычайнай віднатой.

VIII

У той дзень камісія, якую прызначылі на апошнім пасяджэнні бюро для правэркі спраў у калгасе, не прыехала. Даміра дарэмна чакаў яе да самага вечара. Назаўтра раніцою яе таксама не было. «Мусіць і не прыедуць, — думаў Даміра. — Канькоў жа мяне ведае. Разумны чалавек — не паверыў ім».

У добрым настроі Даміра прышоў у кантору. На стала ляжала справаздача, складзеная заатэхнікам. Даміра прабег вачыма па слупках лічбаў, ухмыльнуўся: надта ўвішная гэты заатэхнік. Аспярожна даставіў нулі — кармоў адразу павялічылася. У гэтым Даміра не бачыў нічога дрэннага. «Хоць не будучы цягаць па розных пасяджэннях ды пытацца: чаму лугі неўраджайныя? Чаму сіласу мала? Чаму саломы не хапае? Тысячу пытанняў. А пасля вывады: не справіўся, недаацаніў, вымова. І так гэтых вымоў, як розных медалёў у чэмпіёна. Суровых, з папярэджаннем, найстражэйшых з апошнім, з занясеннем і без занясення ў асабістую справу, проста вымоў, растлумачэнняў і зусім ужо незразумелых — паставіць на від.

Прывык Даміра да вымоў, як лянiвы конь да аваднёў, нават не адмахваўся. Знаёмыя, пачуўшы пра чарговае спаганне, спачувальна казалі:

— Не шанце табе, Даміра.

Ён згаджаўся:

— Пад нешчаслівай зоркай нарадзіўся.

— Крылы ты апусціў, вось што.

— Спрабаваў падняць, абрэзалі. Яшчэ дзякуй, Сяльчонак падтрымлівае, а то зусім нявыкрутка. Усё таму, што матку-праўду ў вочы рэжу.

Што Даміра не саромеўся крытыкаваць начальства, дык гэта ведалі ўсе. На нарадах, канферэнцыях ахвотнікі да незвычайнага з неярплівацю чакалі выступлення Даміры. Ён ішоў да трыбуны і, яшчэ нічога не сказаўшы, усміхаўся сваім словам. Граміў ён кожнага, хто трапляў на вочы. Шанаваў аднаго Сяльчонка, хоць часам пападала і яму. Астатніх не шкадаваў, нават свайго даўняга сябра Кузькова, рэдактара газеты. Той пасля кожнага такога выступлення звычайна браў Даміру пад руку, нязлосна папікаў:

— Зноў ты, Тарасе, не вытрымаў. Думаеш, крытыкаваў? Не, брат, клауду разыгрываў. Пасля твайго выступлення трэць пакінула залу. Цябе слухаць прыходзілі. Цыцэронам не станеш: мелкаваты. Ад галоўнага ўвагу адводзіш. Напаў на пракурора Пацехіна. Прызнайся, што выдумаў жа гэтую гісторыю з цялём, якое жвалава партфель, пакуль Пацехін з селішчанскай настаўніцай мілаваўся. Выдумаў?..

— А ты толькі праўду пішаш?— расцягваючы ўсмешкай квадратны твар, пытаўся Даміра.

— Біць цябе некаму,— злаваў Канькоў.

Шыла ў мяху не схаваеш, гэта Даміра добра ведаў, але маленькія грашкі спрабаваў утаіць: маўляў, хопіць і вялікіх. У зводках і справаздачах часценька падпраўляў ён лічбы, будучы цвёрда перакананы, што нікому нічога благога не робіць. Часам яго лавілі, але дароўвалі гэтыя памылкі: ведалі, што за многа гадоў старшынства не паквапіўся Даміра на дзяржаўную капейку. Жыў у змудраванай самім хацінцы, не вельмі дбаючы аб новай. Было ў яго сваё ўяўленне аб сумленнасці, і калі хто-небудзь сказаў бы, што ён чалавек несумленны, дык Даміра раззлаваўся б не на жарт.

Аглядаючы крытычным вокам новую справаздачу, Даміра з незаханай радасцю думаў над тым, як на наступнай нарадзе ён разнясе старшыню райвыканкома, які даўно надакучаў Даміру з ачысткай лугоў. З-за яго дамаганняў яшчэ сёлета вясной запісалі закружскаму старшыні на від. Тады, выходзячы з выканкома, Даміра раззлавана сказаў Старыковічу:

— Куранят увосень лічаць. Паглядзім, у каго болей сена будзе, альбо ў мяне, альбо ў хвалёнага вамі ракіянскага старшыні, — Даміра моцна спадзяваўся на свае паплавы.

— Палічым,— паабяцаў Старыковіч,— і тады ўжо не на від будзем табе ставіць, а падрыхтуйся да страгача. Зразумеў?

Паплавы сёлета падвялі, і Даміра не сумняваўся, што Старыковіч абяцаны страгач «выдасць на-гара»,— як любіў ён гаварыць. Калі ж у зводцы павысіць ураджайнасць траў, дык дулю ён тады дасць вымову... Заатэхнік новы — яму павераць. Вось ужо будзе злаваць Старыковіч. І няхай.

Даміра радаваўся, як дзіця. Яму мала абыходзіла цяпер, што кармоў не хопіць. Будзе час — тады і падумае. Кожны дзень пра ўсё думаць — галава распухне.

У канцэлярыі загаманіў нехта чужы. Даміра адклаў справаздачу.

— Тарас Тарасавіч, — прасунуў галаву ў бакавачку Лёнька Зайчык.— Тут карэспандэнт да вас.

Даміра правёў рукой па шчацэ. Шурпатая далонь накалолася на баграду. «Не пагаліўся, чорт,— падумаў ён.— Можа фатаграфаванца дзядзедца».

— Прасі,— шырока раскінуў ён рукой, пераймаючы гэты жэст у Старыковіча.

Карэспандэнт быў малады яшчэ хлопец, таўстагубы, чырванашчокі, з вялікімі акулерамі на носе. Выгляд у яго быў дабрадушны, у Даміры мільганула была думка: «А раптам крытыкаваць будзе!»—і развяслася. Такія не крытыкуюць!

— Вы — таварыш Даміра?— запытаўся карэспандэнт.— Вось маё пасведчанне.

Даміра ўзяў зусім яшчэ новенькае пасведчанне.

— Нядаўна працуеце?

Карэспандэнт пачырванеў.

— У абласной нядаўна. Да таго год у раённай працаваў.

— Біць нашага брата ездзіце?— Даміра знарок гудзеў басам — атрымлівалася салідна.— Ну-ну, жартую. Крытыка — рэч карысная. Шкада, што ў нас яе недалюбліваюць. Па якой жа справе да нас? Здаецца, поспехаў вялікіх няма: рэкардсменаў там ці герояў працы. Але і мы паваліцца тым-сім можам.

— Я, уласна, па пісьму. Як заўважылі,— я працую ў аддзеле пісьмаў. Для праверкі скаргі прыехаў.

У Даміры — пахаладзела ў грудзях. Нехта надакучаў яму гэтымі скаргамі ў газеты. Не было таго месяца, каб у абласной або якой-небудзь рэспубліканскай газеце не паяўлялася заметка, а то нават артыкул, у якім нейкі Падзвінскі не крытыкаваў бы Даміру і калгас «Маяк». Даміра падазраваў, што за псеўданімам хаваецца закружскі паштавік Дземідзенка. «Вось цяпер я ўжо даведаюся, хто гэты Падзвінскі»,— падумаў ён. У такіх выпадках любіў Даміра праявіць сваю партызанскую хітрасць, якой ён хваліўся перад аднавяскоўцамі. Яго бас адразу памякчэў.

— Непрыемная рэч, скажу я вам,— пачаў ён далёк.— Для нас што: калі ласка, правярайце. Мы да крытыкі адкрыты. Але промахі і ў карэспандэнтаў бываюць. У вашай газеце не здаралася, а ў іншых часценька. Вы вось прыехалі, правярыце, знойдзеце што, крытыкуйце, пішыце фельетон ці пёсу, — і раптам крута віхлянуў: — Таварыш Падзвінскі пісаў?

Засцігнуты знянацку, карэспандэнт пацвердзіў:

— Так, ён.

— Прыгожае псеўдоніма сабе прыдумаў,— летуценна сказаў Даміра.— Прозвішча ў яго не вельмі: Дземідзенка.

Даміра чакаў: карэспандэнт зараз жа згодзіцца, што прозвішча «Дземідзенка» сапраўды не вельмі мілагучнае, але той вельмі спакойна запытаўся:

— А чаму вы думаеце, што гэта псеўданім?

Даміра разгубіўся і ўжо строга афіцыйна запатрабаваў:

— Дайце скаргу.

Карэспандэнт выняў адрэкаваную на машыныцы скаргу. На ёй подпісу не было. Чытаў і ўвесь час грывеў:

— Гад. Такіх расстрэльваць мала. Ну і тып. Брахня, суцэльная брахня. Нават не хачу на такі паклёп адказваць,— Даміра вярнуў пісьмо, не дачытаўшы да канца, закурыў.— Правярайце самі, каб потым не было размоў. Днямі мяне бюро слухала. Там амаль такая ж заява была.

— Я быў у райкоме. Мне казалі, што камісія ў вас працуе...

Халодныя дрыжкі папаўзлі па Даміравай спіне. Дзе ж камісія? Я яе тут чакаю, а яна недзе ходзіць...

— У мяне яшчэ не былі...

— Не ведаю, так таварыш Сяльчонак паведаміў. Я пра тыя факты не пытаюся: згаджуся з вывадамі камісіі. Тут вось напісана, што вы, разбазарыўшы птушкаферму, рашуча паўсталі супраць яе аднаўлення. Камсамольцы куранят вырастцілі, а вы не бярыце іх на ферму. І наогул жы-

вёлагадоўлю занядбалі, і яшчэ быццам бы парасё з фермы сабе забра-лі...

Твар Даміры наліўся крывёю.

— Я забраў? Я! Ды хто так бессаромна брэша? Партизан — не бан-дыт. Чулі? Я саломіны грамадскай не ўзяў.

Карэспандэнт напалохаўся.

— Разбярэмся, таварыш Даміра. Вось тут на другой старонцы напі-сана.

Даміра пачаў чытаць. Папера дрыжала ў яго руках, пад вокам раз-по-раз краталася жылка.

— Брахня. Гэтае парасё мне жончына сястра са свайго статку прынесла. За два месяцы на калгасных фермах ніводнае парасё не пра-пала. Можца праверыць.

Даміра зрабіў выгляд, што далей размаўляць няма чаго.

У пакой імкліва забегла Ева. За ёй паважна зайшла Вера Алексіч.

— Тарас Тарасавіч, — Ева яшчэ добра не адсাপлася, таму гаварыла хутка: — Мы да вас з просьбай. Камсамольская арганізацыя збіраецца пасылаць на ферму моладзь. У нядзелю сход. Дык трэба ўзгадніць кан-дыдатуры.

Даміра ўсё яшчэ не мог супакоіцца. «Лезуць», — злосна падумаў ён. Але тут жа, заўважыўшы, як паспешліва ўхапіўся карэспандэнт за блак-нот, стрымаў сябе.

— Даўно час браць шэфства. Вось таварыш прыехаў крытыкаваць нас за жывёлагадоўлю. Ну, дык што ў цябе?

Вера, прысеўшы на крэсла ля стала, абьякава глядзела на справа-здачу, якую сама ж складала. Гэта была першая яе работа ў калгасе, аднак яна не радавала яе. Складаць справаздачу для таго, каб ведаць, што не хопіць кармоў! Даміра давёў ёй, што зрабіць усё роўна нічога нельга, і паабяцаў паставіць пытанне перад райкамам.

Верыны вочы тужліва бегалі па радках лічбаў і раптам спыніліся. Яна добра ведала кожную лічбу. Але што гэта? Нечыя рука акуратна паправіла, па-новаму збалансавала ўраджайнасць траў. Атрымліва-лася, што цяпер сена хопіць, нават няма чаго турбавацца. Адразу ж ус-помнілася размова з вусатым паштавіком Дзямідзенкам. Няўжо гэта зрабіў Даміра? Дзямідзенка тады яе папярэджваў... Калі потым не хо-піць кармоў, абвінаваецца яе. Даміра выкруціцца...

— Навошта вы паправілі лічбы ў справаздачы? Гэта хлусня, — аша-ламяла яна Даміру.

— Якія лічбы? Ты што... — Даміра падміргваў.

— Я вам дакладвала, — нічога не заўважала Вера, — што кармоў сёлета не хопіць. Ураджай траў нізкі. А вы хлусіце, падпраўляеце лічбы і думаеце, што некага абманваеце. Сябе толькі. Вы ж абяцалі памен-шыць пагалоўе. Вочкаўцірацель вы, вась хто.

Хваравітая раздражнёнасць, якая не раз ужо спрабавала праврацца, раптам хлынула ў Даміры праз край.

— Маўчаць, — гаркнуў ён. Нездзе далёка-далёка ўспыхнула разумная думка: пры гэтым тыпе з газеты не можна... але яна адразу ж пагасла. Без аніякай стрыманасці Даміра стукнуў кулаком па стале. — Без году тыдзень тут, а ўжо вучыш. На ферму марш — там чорт ведае што робіцца, дык яна вась што...

Ён яшчэ выкрыкваў нешта грубае і крыўднае. Анямелая, Вера не магла скрануцца з месца: так на яе крычалі ўпершыню. Яна хацела ўця-чы адсюль, але ногі не слухаліся.

Нарэшце Даміра змоўк. Ашалела абвёў вачыма пакой, заўважыў ка-рэспандэнта, вінаватых голасам папрасіў прабачэння.

— Да вар'яцкага дома давядуць...

Вера ўсхліпнула, потым закрыла вочы рукамі і выбегла. Даміра, Ева і карэспандэнт разгублена сядзелі моўчкі, ніхто не адважыўся дагнаць дзяўчыну, хоць кожны прагнуў гэтага. Дагнаў Веру Лёнька Зайчык. Нялоўка зазіраючы ў вочы, сказаў:

— А вы не плачце. Ён добры, толькі дурны ад хваробы. Сам пера-прошваць прыдзе, паглядзіце.

— За што ён мяне?... — усхліпвала Вера.

— Ён і сам таго не ведае. Гармазная сістэма ў яго не ў парадку.

Лёнькаў жарт развесяліў Веру. Слёзы яшчэ ліліся, а губы ўжо ўсмі-халіся.

— Які вы добры, — сказала яна.

— Ён жаласлівы. А вась на слова гарачы. Няшчасны чалавек. У яго і дома гора: жонка на рак хворая, ляжыць даўно. Дзеці малыя. Ён адзін...

«Чаму ён гэтак яго абараняе?» — падазрона падумала Вера, яе спа-гаду як рукой зняло.

Даміра між тым спрабаваў разабрацца, што гаварыла Ева, ківаў галавой, нібы згаджваючыся з усім. Нават калі яна назвала дакладчы-ка — Веру Алексіч, згадзіўся. Было сорамна, брыдка і да слёз балюча, што ў такі адказны момант не здолеў стрымаць сябе. Шукаў шляхі да прымірэння. Хацелася знайсці Веру зараз жа, стаць на калені і прасіць, каб маўчала. Нарэшце, не вытрымаў, папрасіў:

— Ну, я заняты, так што, калі хочаце, кончым увечары гаварыць, — і, пакінуўшы іх, не вышаў, а выбег з пакоя.

На вуліцы ён і напаткаў камісію. Рэдактар Канькоў, сакратар па зо-не МТС Маленчанка і парторг МТС Ляшчэня толькі што сышліся разам і цяпер абмяркоўвалі першыя вынікі праверкі. Пагаджаліся на тым, што настаў час сур'ёзна паправіць Даміру, але многія абвінавачванні адпадалі.

— Вось ён і сам, герой драмы, — першым прывітаў Даміру Кань-коў. — Ну што, герой, нарабіў клопату і сабе і людзям?.. Звязаўся з Ба-шукевічыхай і з гэтым дзівочым ухажорам Шнякам. На чорта табе бы-ло рукі ў ход пускаць? Есць міліцыя, суд. Дык не.

«Значыць, нічога сур'ёзнага не знайшлі», — Даміра абрадаваўся і ад-разу забыў на ўсе непрыемнасці сённяшняга дня.

— Дзе з табой пагаварыць можна? — запытаўся Ляшчэня.

— Пачакай, можа спачатку праедзем з ім па калгасу, няхай разам з намі недахопы свае паглядзіць, — спыніў яго Маленчанка.

Сакратара падтрымаў Канькоў. Ён узяў Даміру пад руку.

— Біць, брат, цябе трэба. Запусціў гаспадарку. Ці даўно перадаві-ком быў? Ну, не зусім перадавіком, але працаваў, стараўся. Чаму кры-лы апусціў? Дома як? Жонка хварэе?

Пакучая хваля разлілася па Даміравых грудзях, дакацілася да гор-ла, сіснула яго, заняўшы дыханне. Даміра прывык цярэць самую стра-шэнную лаянку, а ад двух спагядлівых слоў яму рабілася млосна. Пра-глынуўшы слязліваю кіпень, сказаў:

— Закруціўся, як баран ад чамярыцы...

— Давай, чэсна паказвай усе хібы. Разам выпраўляць будзем. Не магу я на цябе вось такога глядзець. Некалі ты інакшы быў... За цябе, брат, я буду з усімі біцца.

У часе вайны Канькоў быў камісарам партызанскага атрада, дзе Тарас Даміра, тады яшчэ малады хлопец, камандаваў узводам разведкі. Аднаго разу Тарас добраахвотна выклікаўся суправаджаць камісара ў штаб брыгады. Ісці туды было не далёка, але небяспечна. Трэба было перасекчы чыгунку і шасэйную магістраль, абысці з дзесятка моцных фашысцкіх гарнізонаў. Паміж чыгункай і шашой атрад нарваўся на засаду. Немцы падпусцілі іх зусім блізка, потым адкрылі шалёны агонь. Як падкошаныя, падалі людзі і коні. Першая ж куля навілет прашыла Канькову грудзі. Даміра быў ранены ў руку. Як толькі сціх шквал агню, ён падбег да камісара, падхапіў яго адной рукою, кінуўся ў хмызнякі. На шчасце, была цёмная ноч — Даміру не заўважылі.

Камісар ляжаў непрытомны. Даміра не ведаў, як выбрацца з гэтай пасткі, але Канькова не кінуў. На трэція суткі паявіўся ён у атрадзе, брудны, апухлы і бледны, як смерць. У яго пыталіся, што здарылася з людзьмі; ён чуў, але маўчаў, толькі па шчоках каціліся буйныя слёзы, рабіваючы ў брудзе два белых раўчкі. Сем дзён не гаварыў Даміра, ад перажытага адняло язык. З тых далёкіх часоў суровая дружба зрадналі двух непадобных адзін на другога людзей.

Увечары, закончыўшы праверку, члены камісіі пачалі развітвацца з Дамірам. Ён тупаў на месцы, цёр руку аб руку, цягнуў. Весялун Ляшчэня пажартаваў:

— Што ты, як красная дзеўка — не чапай мяне — плячамі пацёпваеш?

— Можна, таварышы, паабедаць зойдзеце? Га? Я, дальбог, з чыстай душой...

— Куды там, жонка хворая... Хапае табе турботаў без нас.

— Лепш загадай шафёру адвезці,— сказаў Маленчанка.

Даміра, непрыкметна адлучыўшыся, папрасіў суседку зрабіць добры абед, выдаўшы ёй большую палову пазычаных Верай грошай. Абед мог прапасці, і Даміра, па меры таго як члены камісіі адмаўляліся, насядаў мацней. Ляшчэня здаўся першым. Канькоў вагаўся. Але Маленчанка настаў на сваім, і камісія, паціснуўшы Даміру руку, паехала.

Дарэшты засмучаны, ішоў Даміра дамоў. Калі не шанцуе, дык ва ўсім. Трэба было растраціць дарма столькі грошай, а яны адмовіліся... Даміра ішоў і ляяў сябе. У завулку яму раптам сустрэўся карэспандэнт. Ён ішоў, заняты сваімі думкамі. Заўважыў Даміру толькі тады, калі той узяў яго за руку.

— Ну як, таварыш карэспандэнт, праверылі?

— Ага, закончыў.

— Камісія з раёна таксама закончыла праверку,— радасна паведаміў Даміра.— Нічога не знайшлі. А вы, мусіць, набіралі фактаў?

— Хлопец быў навічок у газетнай справе, не прывык яшчэ гаварыць непрыемнае прама ў вочы.

— Не, не зусім так.

— Не пацвердзіліся факты?

— Не пацвердзіліся,— схлусіў карэспандэнт і пачырванеў.

— Я ж і казаў,— выгукнуў Даміра.— А што ў канторы было, прабачце, не стрымаўся. Раненне ўсё. Нервы, каб іх...

— Ды я не звярнуў увагі, — падтакнуў хлопец, хоць за дзень ён багата назбіраў фактаў. Ён хацеў хутчэй пазбавіцца Даміры, але той, узрадаваны, што так шчасліва кончыўся дзень, пацягнуў яго дамоў. Карэспандэнт адмаўляўся, прасіўся — нічога не памагло. Сядячы за стол, ён распачлава думаў, што яму рабіць? Вырашыў: «Я яго не прасіў. Напішу ўсё, як мне расказвалі».

IX

Дзямідзенка сядзеў за высокай рашоткай з гладкай стальнічкай на версе. У загародцы — заляпаны чарнілам стол. На сталі — банка з дэкстрынам, бутэлька штэмпельнай масцікі, штампы і стус газет, толькі што прывезеных з раёна.

Вера зайшла ў кантору па дарозе з калгаснай канцылярыі. Яна хацела купіць канвертаў. Дзямідзенка, відаць, не чакаў яе, бо вельмі разгубіўся: то хаваў у шуфлядку, то вымаў з яе зноўку нейкую паперу і, вельмі ўжо ненаaturalна ўсміхаючыся, запрашаў сесці, хоць у пакойчыку не было ніводнага крэсла. Нарэшце, ён супакоіўся і глянуў на Веру сінімі вачыма.

— Што з вамі? Хто меў права вас пакрыўдзіць? — узрушана запытаўся ён.— Даміра?

— Так.

— Я ж вам казаў, — Дзямідзенка ўзрадавана падскочыў, выбег з-за перагародкі.— Завошта?

Вера расказвала, зноў глытаючы слёзы.

— Нягоднік, вось нягоднік! — абурана шаптаў Дзямідзенка.— Ён заўсёды так. На гэтым і выязджае. А вы як думалі? Ён такі: альбо з работы здыме, альбо нават у турму пасадзіць.

— Аблаяў, — скардзілася Вера, — а перад тым пяцьсот рублёў пазычыў.

— Навошта? — у Дзямідзенкі выцягнулася шыя, а рыжыя вусы рашуча ўзняліся ўверх.

— Сёння ж камісія прыязджае расследаваць скаргі.

Дзямідзенка прысвіснуў, засунуўшы рукі ў кішэні, зрабіў тры крокі да сцяны і назад.

— Сведкі былі?

— Не.

— Як жа вы так, без сведак? Распіску, вядома, не ўзялі?

— Не.

— Ах, ах!

— Вы думаеце, не аддасць?

— Вядома, не аддасць.

— Што ж мне тады рабіць, Анатоль Сцяпанавіч?

Дзямідзенка закаціў вочы, нібы абдумваючы складаную сітуацыю.

— Можна ў райком схадзіць?

— Куды? Да Сяльчонка? Ну, сходзіце, паскардзіцеся, а які толк? Даміру павераць, а не вам...

— Але я дакажу...

— Добра, дакажаце, — згадзіўся Дзямідзенка. — Дадуць Даміры яшчэ адну вымову. Яму да іх не прывыкаць. А ён вас потым у турму

ўпячэ. А вы як думалі? Не, калі біць, дык так, каб не ўстаў. Пад дыхавіцу... Стукнуў раз і канец... Пачакайце, Вера Антонаўна, выберам час і ўдарым. Вы мне толькі пра ўсё расказвайце.

— Прабачце, але ж гэта...

— Сумленнасці захацелі? Ды з такімі людзьмі хіба па сумленнаму можна? Цёмныя людзі, скажу я вам. Хоць бы ваша гаспадыня Плескачыха. Падумаеш, — дэпутатка. А таксама туды... Цяжка нам, інтэлігентным людзям, жыць, скажу я вам.

Ён гаварыў яшчэ нейкую лухту. Вера слухала няўважліва, прыхільнасць, якая паявілася да яго ў самым пачатку, уступала месца непрыязнасці. Хуценька развітаўшыся, яна вышла. Насустрач, да пошты, ішоў карэспандэнт.

— З вамі можна пагаварыць? — параўняўшыся, запытаўся ён у Веры.

— Няма чаго са мной гаварыць, — злосна адказала яна, і карэспандэнт пайшоў у кантору.

Дзень быў сапсуды. Вера напісала пісьмо Раміру, поўнае безвыходнай тугі і ўпэўненасці ў хуткай сустрэчы. Хопіць, пакаштавала жыцця...

Але ўвачары Вера змяніла сваё рашэнне. Калі яна была ў хаце зусім адна, як з-пад зямлі, паявіўся Даміра. Ён быў падвыпіўшы, але не п'яны.

— Вы чаго прышлі? — Вера чула, як калоціцца ў грудзях сэрца, ці то ад страху, ці то ад абурэння.

— Прабачце, — Даміра камячыў у руцэ шапку. Вусны яго перасмыкаліся. Здавалася, што ён вось-вось заплача. Вера перападохалася не на жарт. — Ад вас усё залежыць. Не мяне пашкадуйце, а жонку і дзяцей. Не скардзіцеся нікому. Здымуць жа з работы тады. І так нада мной сякера на нітачцы вісіць. Не пасады шкадую — сорамна. Лепш куюлю ў лоб.

— Што вы, што вы!.. Нікому не скажу, — супакоіла яго Вера.

— Думаеце, хацеў абразіць вас? Распачалі вы размову недарэчы. Тут у мяне са старшынёй выканкома спрэчка даўня была. Ён абяцаў вымову вынесці, калі на паплавах сена не ўродзіць. Вось і хацеў я яму гэтай справаздачай усе карты зблытаць. Калі б вы ў другі раз сказалі, я згадзіўся б. А то пры карэспандэнце. Таму і не вытрымаў. Усё раненне маё... Некалі ў мяне нервы сталыя былі. І наконт грошай не сумняваўся — аддам. Я — чэсны. Дык нікому не скажаце?

— Не, не скажу, — прамовіла Вера і тут жа ўспомніла, што ўжо сказала.

X

На дзвярах клуба вісела аб'ява:

СПЫНІСЯ І ПРАЧЫТАЙ!

У надзелю

з рانیцы

адбудзеца камсамольскі сход.

На парадку дня:

1. *Перад пачаткам танцы пад баян, па агульнаму патрабаванню.*
2. *Пасылка моладзі на фермы (Дакладчык — заўтэхнік т. Алексіч).*
3. *Розныя.*

Яўка камсамольцаў строга абавязковая.

Камітэт».

Вера, праходзячы паўз клуб, не стрымала ўсмешкі. Прыпомнілася гісторыя з гэтай аб'явай. Учора Ева паказала ёй размаляваны аркуш паперы.

— Падабаецца? Праўда, здорава? — ззяючы ад задавальнення, запыталася яна. — Сама напісала.

— Добра, — збянтэжылася Вера, не ведаючы, як найбольш далікатна намякнуць Еве на памылкі, што былі ледзь не ў кожным слове.

— Усе кажучь, што добра, — абрадалася Ева. — Проста скульптар.

— Каб вучылася, дык, напэўна, мастаком была б.

— І мастаком таксама. Панясу, наклею.

— Памылкі ёсць...

— Ну? — здзівілася Ева. — Усе чыталі і не заўважылі. Папраў, калі ласка.

Вера чырвоным алоўкам выправіла памылкі. Хацела нават перарабіць тэкст, але Ева не дазволіла.

— Ты толькі памылкі папраў... — ніякія довады на яе не дзейнічалі.

І вось цяпер, чытаючы аб'яву, Вера ўбачыла, што Ева, перапісваючы, усё ж зрабіла памылку.

Пасля ўсмешкі набеглі зусім невясёлыя думкі: ці не надта паспешліва збіраецца Ева праводзіць сход. Трэба было пачакаць Ліпанаву. Тым больш, што сакратар хацела пабыць на ім. Пра свае сумненні яна сказала Еве. Але тая і слухаць Веру не захацела.

— Ты, галоўнае, даклад добры падрыхтуў.

Вера села за даклад. За пяць гадоў вучобы яна ніколі не рабіла дакладаў, нават уважліва іх не слухала, хоць заўсёды хадзіла на школы. Парваўшы, можа, дзесяты ліст паперы, Вера вышла на вуліцу. Сонца толькі што схавалася за лесам. Неба край на захадзе ярка чырванеў. На яго пурпурным фоне выразна малявалася вышчарбленая сцяна лесу. Стаяла нейкая млявая цішыня. Дзесьці грукаеў парожні воз. Непрыкметна для сябе Вера дайшла да канцылярыі. Праз адчыненае акно выплэскаваліся на прастор вуліцы разудалыя матывы «Лявоніхі». Вера ціхенька зайшла ў пакой, прыпынілася ля парога. На крэсле сядзеў Лёнька Зайчык, летуценна ўтаропіўшы вочы ў кут, дзе вісеў прыклеены плакат: пышнавалася дзяўчына запрашала класці грошы ў ашчадную касу. Але Лёнька нічога не бачыў, нічога не чуў. На хвіліну яго пальцы перасталі бегаць па ладах балалайкі, ён задумаўся. Затым сярэдні палец правай рукі неяк непрыкметна крануў струну і яна дзынкнула раз, другі, трэці. Вера ледзь стрымала сябе, здавалася, уляцеў у акно, зазвінеў над вухам надакучлівы камар. І вось ужо не камар, а вяселун-мужык у стаптаных лапцях закружыўся ў шалёнай віхуры адмысловых скокаў.

Вера глядзела на Лёньку. Яго напружаны твар разгладжваўся, вочы паліскавалі хітрай усмешкай, губы крталіся, нібы падганялі нябачнага танцора, худыя плечы перасмыкаліся, а ногі, не вытрымліваючы, мякка прытупвалі аб падлогу. Лёнька іграў лёгка і прыгожа, захапляўся гукамі, любаваўся імі, а яны, нібы пацяшаючы яго, кружыліся, пырхалі, зноў садзіліся на абшарпаную балалайку, потым чародкай узлятала пад самую столь. Лёнькава рука мільгала над струнамі, вырываючы з іх вадаспад чароўных гукаў. Раптам балалайка выслізнула з рук, паляцела пад столь, крутанулася там некалькі разоў, потым дзынкнула раз, другі, трэці, усё слабей і слабей, — замёрла.

Лёнька ўбачыў Веру, падхапіўся і адразу ж пачырванеў. Абое збянтэжыліся.

— Вы Даміру шукаеце?— першы запытаўся Лёнька.— Ён дома.

— Не, проста так.

— А-а-а...

Лёнька адчыніў шафу, паклаў балалайку на верхнюю паліцу.

— Вы добра іграеце...

— Балалайка — які інструмент?!

— Вам трэба на скрыпцы навучыцца іграць.

— Я ўмею.

— Чаму ж не іграеце?

— Раней часта іграў. Адразу пасля вайны.

— Вам трэба было б вучыцца. У вас талент,— Вера чакала, што Лёнька ад такой пахвалы збянтэжыцца, пачырванее, але ён нібы не пачуў яе слоў.

— Сабе не схлусіш,— нечакана для Веры сказаў Лёнька.

«Пра што ён?— падумала Вера.— Гаворыць загадкамі, як Бэдзя».

Уголас сказала:

— Даклад не атрымліваецца. Слоў не знаходжу.

— Слова не грэюць.

«У пачатку было слова, а не справа,— успомніла Вера Раміра.— Быццам згаварыліся».

— Але без іх не можна.. Трэба, каб моладзь пайшла на фермы.

— Пойдзе без слоў, угаворваць потым давядзецца.

— Думаеце, даклада не трэба?

— Разумнае — цікава паслухаць.

— Чаму ж вы, разумнікі, жывёлагадоўлю запусцілі? Пахаваліся ў канцэлярыі... Самі ж кажаце, словы не грэюць, але, відаць, вельмі добра ад людзей хаваюць.

— З трынаццаці гадоў я кароў пасвіў.

— Я таксама пасвіла.

Яны вышлі на вуліцу. Шэрыя змрокі выпаўзалі з ніжэйшых мясцін; неба яшчэ свяцілася далёкімі водсветамі, але ўжо страціла сваю празрыстасць. З кашары вярталіся даяркі. Наперадзе шырока крочыла Матрона Башукевіч. Падышла, паздароўкалася звонкім дзявочым голасам. У змроках яна здавалася маладой. Плацце зграбна аблягала яе ладную постаць. Белья ногі моцна стаялі на зямлі.

— Макар пісьмо прыслаў. Табе, Лёня, прывітанне перадае,— у Матроны быў грудны, мяккі голас. Вера ўспомніла, што тады, на кашары, гэты голас быў іншы, рыпучы, уедлівы.

— Няхай прыязджае хутчэй.

Лёнька пайшоў, і яны засталіся ўдзвюх.

— Можна час ёсць, зайдзіце да нас,— папрасіла Матрона.— Муж будзе рады. Ён любіць пра кнігі гаварыць, а тут няма з кім. Я — жанчына пісьменнасці малой.

Вера хацела адмовіцца. Але Матрона ўзяла яе пад руку, павяла. Яна мякка ступала па пыльнай вуліцы, крыху паўнаваты стан яе спавольна пакачваўся.

— Не работа, а гора адно. Зімой корму не хапае. Паплавы запушчаны. Улетку таксама для жывёлы наедак слабы. Ходзіш толькі на кашару ды назад. А толк які? Цяжка вам будзе ў нас.

— Цяжка,— згаджалася Вера.

...Дземідзенка сядзеў у палісадніку на лавачцы, курыў: блішчэў у прыемках агеньчык.

— Ты, Моця?

— Я.

— З кім?

— Заатэхнік наш.

— А-а-а, Вера Антоўна. Я вольна люблюся вечарам. «На белом небе всё тусклей златится чёрная лампада».

— Адкуль гэта?

— Не помню. Даўно было... Быў і я малады...

— Ты і цяпер не стары,— сказала Матрона і пайшла.

— Вось так. Яна не разумее, што старэеш душой.— Дземідзенка ўздыхнуў.— Помніце, я тады ладстрэлю перапёлку. Ёй куды лягчы. А вольна я жыву. Адзін.

— У вас ёсць жонка.

Ён безнадзейна махнуў рукой.

— Для чалавека гэтага мала. Яго сэрца заўсёды нешта шукае.

Словы паштавіка вельмі напаміналі ёй размовы Раміра. Той таксама гаварыў пра адзіноцтва, пра нявернасць людзей, скардзіўся на нешта такае, чаго Вера не магла зразумець.

— Ведаеце, Даміра прыходзіў прасіць прабацэння, — сказала яна, каб хоць гэтым абвергнуць Дземідзенкавы словы.

— Кацяцца ён умее. На калянях стаяць таксама.

— Але ж у вайну...

Дземідзенка перабіў:

— Апісаў вам свае подзвігі. У людзей болей заслуг, а маўчаць.

У хаце запалілі лампу. Жоўты пук святла слізгануў па кветках, вырваў з чарнаты зялёнае лісце і яркую чырвань незнаёмых Веры кветак.

— Ідзіце ў хату,— паклікала Матрона.

— Тут лепш,— сказала Вера.

— Але, пад небам лепш. Вы, мусіць, не так сабе зайшлі?

— Угадалі. Не ведаю, пра што ў дакладзе гаварыць. Заўтра камсамольскі сход. На ферму камсамольцаў пасылаюць.

— Дарэмная справа ўсё. Што зробіць моладзь?

— Чаму?

— Паспрабуйце. Вам жа цяжэй будзе. А наконт даклада, крытыкуйце начальства. Гэта ў нас любяць. Ну, вольна Даміра — п'е, ды і, прабацьце, да баб ходзіць... Пра жывёлу не дбае. Літр малака пяць рублёў каштуе... Гэта ж адны страты.

— Таму і вырашана паслаць на фермы маладых дзяўчат.

— Калі Даміра застанеца старшынёй, дык нічога дзяўчаты не робяць. Старшынёй павінен быць культурны чалавек.

Вера чакала, што Дземідзенка скажа далей «такі, як я», але ён прамаўчаў. Потым доўга расказваў пра розныя непаладкі ў калгасе і раптам звярнуў на іншае — пачаў хваліць амерыканскіх фермераў. Неяк выходзіла ў яго, што вольна там, за морам, умеюць гаспадарыць, а ў нас толькі гавораць прамавы.

Вера не вытрымала, заспрачалася.

— Не так ужо там добра, як вы кажаце. Пачакайце, мы яшчэ абгонім тых фермераў.

Дземідзенка насцярожыўся, але здавацца не хацеў.

Вы не падумайце чаго дрэннага. Нядаўна кніга вышла пра жывёлагадоўлю ў Амерыцы. Вось адтуль я і ўзяў факты. Канешне, мы іх абгонім — бадзёра выгукнуў ён, але ў яго словах Вера не адчула шчырасці.

Дамоў Вера прышла позна. Доўга не магла заснуць, думала пра размову з Дземідзенкам. Неяк непрыкметна пачала пагаджацца з рыжавусым паштавіком — не хацела, але згаджалася. Умеў Дземідзенка пацяць у чалавек сумненні, асабліва, калі чалавек той не моцна адчуваў сябе ў жыцці.

На сход у клуб Вера прышла, калі там у самым разгары былі танцы. Баяніст, доўгі дзяцюк, прыклаўшы вуха да мяхоў, ляніва расцягваў баян. Вымучаныя гукі вальса заміралі пад гукі шоргат двух дзесяткаў ног. У парозе народу было найбольш. Хлопцы спаважна размаўлялі ды пазіралі ў бок дзяўчат, якія стаялі крыху воддалі і шапталіся. Ля самай грубкі прытуліліся дзве закаханыя пары, уваход у клуб загарадзілі хлапчукі-школьнікі. Вера спынілася ля дзвярэй: не хацелася прабірацца да сцэны праз таўкатню. Хлопцы штурханулі адзін аднаго, павярнуліся да яе. Яна пачырванела, раззлавалася на сябе: чырванее, як дзяўчынка. Каб асвоіцца, пачала ўважліва сачыць за тымі, хто танцаваў. Але да яе далятала нягучная гаворка хлопцаў:

— Прыгажуня.

— Прыгожая Маша, ды не наша...

— Хочаш, запрашу на танец.

— Слабо.

— Гэта мне? Хочаш, нават буду дамоў праводзіць?

У адказ спакойны, разважлівы голас:

— У цябе, Максім, язык, як балалайка. Розніца толькі ў тым, што яго зламаць нельга.

Хлопцы зарагаталі. Вера зірнулася. Гаварыў невысокі чорны хлопец з кручаватым носам. Іх вочы на імгненне сустрэліся. Вера пачала прабівацца да сцэны. Тут яе заўважыла Ева. Яна падбегла, абняла Веру за плечы.

— На цэлы тыдзень нятанцавалася. Танцаваць пойдзем?

— Трэба сход пачынаць.

— Няхай яшчэ патанцуюць. Заморацца — лепш будуць слухаць. Які танец загазаць?

— Які хочаш.

— Танга, добра?

Вера згадзілася. Ева шагнула нешта хлопцу, які выпадкова праходзіў ля іх, і той, расштурхваючы танцораў, пасунуўся ў кут да баяніста.

Яны пачалі танцаваць першыя. Але ім не далі прайсці і паўкруга. Нібы з-пад зямлі, выраслі два хлопцы і сярод іх той, што збіраўся праводзіць Веру дамоў.

— Прабачце, у нас так нельга, — усміхаючыся, сказаў ён.

Ева адразу ж пакінула Веру, і той нічога не заставалася, як ісці танцаваць з гэтым прыгожым, але нахабным хлопцам. Быў ён мажны, бялявы, зачесаны на бок валасы спадалі на лоб буйнымі завіткамі. Ён абняў Веру за талію, спрытна пачаў вырабляць нагамі мудрагелістыя выкрутасы, так што Вера, хоць і была не блagой танцоркай, ледзьве патрапляла яму.

— Цяпер вы будзеце маёй партнёрашай, — сказаў ён крыху пазней. — Нашы дзеўкі непаваротлівыя. Аж рукі заняюць, пакуль танец станцуеш.

Вера прамаўчала, хоць ёй вельмі хацелася сказаць яму што-небудзь крыўднае, каб збіць агідную фанабэрыстасць. Максім жа зразумеў Верына маўчанне па-свойму. Прыгнуўшыся да яе вуха, запытаўся:

— Можна дазволіце заняць куточак у вашым сэрцы?

Гэта было занадта. Спачатку Вера хацела кінуць танцаваць, але адчула, якая моцна трымае яе Максім. Давядзецца вырывацца, і тады ўсе звернуць увагу. Сказала, нядобра прыжмурыўшы вочы:

— Сама знайду, кім запоўніць куточкі сэрца. Дарэмна разлічваецца.

— Чаму?

— Не люблю нахабнікаў.

Ухажор збытантэжыўся. Некалькі хвілін ён маўчаў, злосна сапучы. Вера ледзь стрымлівала ўсмішку.

— Вось што, дарагая... Гэта вам не горад. У нас фанабэрыю хутка саб'юць.

Вера з усіх сіл ірванулася ад яго. Але цяпер гэтага ніхто не заўважыў, бо якраз баяніст перастаў іграць.

Настрой быў сапсуты. Маўклівая, засяроджаная, сядзела яна ў прэзідыуме, пакуль Ева Пляскач аб'яўляла парадак дня. Падумала: «Можна варта было ўдарыць па твары, каб усе ведалі?» Потым, калі пачала рабіць даклад, забылася на ўсё.

Вера гаварыла і сама здзіўлялася, як гладка і добра атрымліваецца ў яе прамова. Спачатку яна спынілася на задачах, якія стаяць перад жывёлагадоўляй, і толькі тады, як скончыла гаварыць, мільганула абьяклавая думка: гэта з лекцыі Пальчыкава. Затым яна расказала пра тое, што паведаміў ёй Дземідзенка аб рабоце амерыканскіх фермераў. У канцы Вера ўшчэнт раскрытыкавала парадкі на закружскай ферме.

У клубе было даволі ціха. Але Веры здавалася, што слухаюць яе не вельмі ўважліва. Ля акна хлопец спрабаваў абняць дзяўчыну, а яна ўвесь час бязлітасна біла яго па руцэ. Дзве дзяўчыны лузгалі семачкі, выплёўваючы шалупінне ў жмені.

Калі Вера скончыла даклад і села, Ева ўсміхнулася ёй:

— Добры даклад, толькі пра фермераў дарэмна гаварыла.

У зале адразу ж зрабілася шумна. Старшыня сходу Лёнька Зайчык, доўга стукаў алоўкам па сталю.

— Прыступім да спрэчак, — аб'явіў ён, калі шум надціх.

З залы, як гарох, пасыпаліся прапановы, жарты, кепкі:

— Чаго спрачацца — згодны...

— Правільна гаварыла.

— Працаваць трэба.

— Глядзі, напрацаваўся!..

— І баран бы касіў, каб хто касу насіў...

Зайчык зноў пачаў стукаць па графіне з вадой.

— Таварышы, запісвайцеся выступаць у спрэчках, — прасіў ён.

У клубе стала ціха, так што чуваць было, як дыхаюць у першых радах. Але ніхто не хацеў выступаць. Тады Лёнька выглядзеў некага ў зале.

— Зіна, выступі, скажы, — звярнуўся ён да вастрасой дзяўчыны ў акуларах. Тая пачырванела, але Лёнька не звяртаў на гэта ніякай увагі. — Што ты думаеш рабіць? Устань і скажы.

— Замуж высці, — падказаў пісклівы ад дзвярэй голас.

— Ну, вы там, шчанюкі, марш дадому, — абурана крыкнуў Даміра і зрабіў выгляд, што хоча адперазаць рамень. Хлапчукі з піскам і смехам выбеглі на вуліцу.

— Дай мне слова, — папрасіў Даміра старшыню сходу.

Надобра скасіўшы жаўтаватыя вочы, Даміра доўга глядзёў на Веру, потым, з цяжкасцю адвёўшы іх, пазіраў у залу. Адразу настала цішыня.

— Тут заатэхнік вельмі распісала нашыя недахопы. — На дзіва, старшыня пачаў гаварыць мяккім голасам з ноткамі ледзь улоўнай іроніі. У зале зашавяліліся, лёгкі шум ажыў, як патухшы было аганёк. — Шчыра дзякуем, таварыш Алексіч, мы дагэтуль нават і не здагадваліся пра такія нашы поспехі. Верна, яйка каштуе сем рублёў, а малако — пяць. Ну, можа, не пяць, а тры з палцінай... Усё роўна дарага. А вось як вярнуліся мы з фронту, а бабы нашыя з праклятай Германіі, дык гэтак яйка і за тысячу рублёў не купіў бы. Ці ведама вам такое?

Голас у Даміры надтрэснуў, наліўся металічным званам.

— Многа доўгіх гадоў ужо мінула з вайны.

— Гэта яны ад суму доўгія, а дзя нас як адзін дзень праяцелі. Думаеш, рукі склаўшы, сядзелі? А хаты новыя — усявышні ставіў? А што ты вучылася і на тваю вучобу грошы ішлі, калі яны больш патрэбны былі на хлеб, — таксама факт. Ты не крывіся. Бачыш, дзеўкі ў шаўках сядзяць. А пасля вайны прыкрыцця не было чым. Вядома, таму недахопы ёсць. Усё адразу не зробіш.

— Вы лэйей пра кароў скажыце.

— І пра кароў скажу. Табе справы на фермах у Амерыцы падабаюцца. А няхай бы тая амерыканская карова пасля вайны да нас трапіла — тады я на яе паглядзеў бы. Мы толькі залетася клеў пабудавалі. Чаму корму мала? На марозе карова ўдвай павінна сепа з'есці. Гэта ты, таварыш заатэхнік, мусіць, не ўлічываеш. А паплавы нашы не той вайной спустошаны? На іх пасля вайны ступіць не можна было — усюды былі міны панатырканы. Лёгка таму фермеру працаваць, калі ён вайны ў вочы не бачыў. Так што ты нам пра Амерыку байкі не раскажвай...

Даміра гаварыў яшчэ доўга, здаецца, яго прамове не будзе канца. Яна абрастае думкамі, якія не маюць ніякага дачынення да пасылкі камсамольцаў на фермы. Канчае ён нечакана. Выцірае хусцінкай лоб, садзіцца на крэсла і пераможна глядзіць у залу. Лёнька Зайчык зноў прасіць выступіць дзяўчынку ў акулярах. У зале ўспыхвае смех:

— Яна для цябе пасля сходу выступіць.

— Чаго ён прычэпіўся да дзеўчыны? — абураюцца дзяўчаты.

На дапамогу Лёньку прыходзіць Ева:

— Правільна Лёнька гаворыць. Зіне трэба выступіць. Закончыла дзесяць класаў, газеты чытае...

— Я не ведаю, пра што гаварыць, — збянтэжана шэпча Зіна. Яе вочы з-пад шкельцаў акуляраў вінавата глядзяць на прэзідыум. Вера адчувае, як зацелілася ў яе грудзях замілаванасць да гэтай нясмелай дзяўчыны.

— Пойдзеш на ферму? — басам пытаецца старшыня.

— Пайду.

— Ды ты гучней. Пойдзеш? Вось самая найлепшая прамова: кароткая і зразумелая. А што Максім Шняк скажа? — пытаецца старшыня. «Шняк — гэта той, што танцаваў са мной», — думае Вера.

— Я — несаязны, — усміхаецца Максім і трасе падвітымі бялявымі валасамі.

— Мусіць, вы не вельмі хочаце працаваць, — гаворыць Вера. Ёй карціць адпомсціць за знявагу ў часе танцаў. Максім нахабна выскаляе зубы, рашуча праводзіць далонню па валасах.

— Хіба возьмеце да сябе ў памочнікі.

У зале ўспыхвае і патухае смех. З апошняга раду падымаецца Матрона Башукевіч. Яна з хвіліну чакае, пакуль усталюецца цішыня.

— Я так скажу. На ферме працаваць — не на вярчоры танцаваць... Так нельга: выклікаў па спісу і ідзі. А ў чалавека можа жадання няма каровам прыслужваць, або, напрыклад, камплекцыя не дазваляе. Прысталі да Асташкавай Зінкі. Дзеўка ціхая, адмовіцца не адважылася. А падумаіце самі: якая з яе даярка. Сябане карова хвостом па носе, разабе акуляры — і смех і грэх. Пасылаць трэба здаровых. Вунь хоць бы Шумейку. Дзеўка, як збіцень, а яна пошту носіць. Тут і стары справіўся б.

Ад акна падхапілася стройная чырванашчокая дзяўчына.

— Не да спадобы Пецю твайму прышлася?

Нехта выгукнуў:

— Сып ёй, Ніна!..

Матрона села. Вера адчувала, што сход ганебна зрываецца.

Лёнька супакоіў залу.

— Дайце мне сказаць, — папрасіў ён. — Зіна вось пайшла на ферму, добраахвотна пайшла. Не таму, што ёй хочацца вельмі, а сорамна нам, камсамольцам, перад усім раёнам. Хіба мы горшыя? Вунь у «Зары» ўсе даяркі камсамолкі, а ў нас жанчыны кароў дояць. Гэта ўжо непавага да старэйшых. Адразу і Масква не будавалася; калі будзем сядзець склаўшы рукі, — дык багацце само не прыдзе. Вось Ліда Раковіч, камсамолка нашая — на ўсялякай рабоце яе хваляць. Думаецца, яна фермы спалохаецца? Не спалохаешся, Ліда?

— Чаго баяцца?

— Правільна!

— Мы нічога не баімося.

— Ева няхай ідзе.

— Хопіць, што Аксіння за двух робіць.

— А ў клубе хто будзе працаваць?

— Хай Лёнька замяніць.

— Кіньце, куды хлопцу ісці?

— І пайду, — Лёнька моцна ляпнуў далоняй па сталю. — А чаму не пайсці, пайду.

— Не дурэй, — перапыніў яго Даміра.

— Я сур'ёзна.

З лёгкай рукі Лёнькі працаваць на фермах выказалі жаданне яшчэ некалькі камсамольцаў. Лёнька ўжо збіраўся закрываць сход, але ў зале разгарэлася спрэчка. Успыхнула яна, як сухая трава на балоце, запалала, шуганула полымем. Вера доўга не магла зразумець, у чым справа. Праз бязладдзе галасоў вырываўліся асобныя словы, даляталі да прэзідыума, страціўшы наданы ім сэнс. Лёнька доўга ступаў па сталю і па графіне алоўкам: людзі не сунімаліся. Тады ўсіх перакрычаў Даміраў бас.

— Вы, каторыя там дужа гарачыя, цішэй!.. — закрычаў ён. — Па парадку гаварыце.

Усе сцілі.
 — У чым справа? — запыталася Ева.
 — А ў тым, — падхапілася Ніна Шумейка, — што мы хочам сваю ферму маладзёжную зрабіць. Адказваць за ўсё, дык самім. Правільна я кажу, дзеўкі?
 — Правільна... — гукнуў хор галасоў.
 — Давайце нам кавыленскую ферму, — пачуўся адзінокі голас пасля таго, як шум заціх.
 Цяпер наперабой загаварылі жанчыны:
 — Ведама, хітруны...
 — У Закружжы больш, як семсот, ад каровы не надоіш.
 — Маладыя, ды спахоплівыя.
 — Закружскую ферму вазьміце.
 — А-цю, возьмуць...

Нечакана для Веры паднялася Зіна Асташка. Ёй доўга не давалі гаварыць.

— Цёткі кажуць, што кружская ферма дрэнная, а каровы тут не малочныя. Дык тады мы пойдзем на кружскую ферму, а яны няхай ідуць на кавыленскую.

Дзяўчаты заапладыравалі. Жанчыны падняліся, рушылі да выхаду. Зноў зайграў баян.

XI

Сонечны дзень.

Нясцерпнай гарачынёй патыхае ад паплавоў, жытнёвых палеткаў і асабліва ад лесу. На ўскрайках, дзе растуць каржакаватыя хваінкі, дашчэнту павыгарала трава, па бураму травяністаму пнёўю ляніва скачучь гэтакія ж бурцыя, як і трава, конікі. Але яны маўчаць, не стракочуць. Горача. Сонна гудуць авадні, чакаюць, пакуль Дзямід Пракуда разам з Бэдзям прыгоняць на поўдзень кароў. Пахне гноем, поўсцю і растопленай сонцам смалой.

Ева загадала дзяўчатам-даяркам збірацца на ўскрайку вёскі, дзе між трох бязроз'язышаецца курганок з драўлянай пірамідкай. Па адной збіраліся дзяўчаты. Акрамя Евы, ніхто не любіў лішняга шуму. Затое яна, прывычная да вечнага гармідару ў клубе, не ўяўляла, як гэта можна таку вялікую справу праводзіць ціха.

Яшчэ да снядання пабывала Ева ў Даміры, упрасіла таго сустрэць дзяўчат на кашары цёплай прамовай. Старшыня доўга адмахваўся, але не вытрымаў націску, здаўся.

Прышоўшы да дзяўчат, Ева абрадалася: усе прышлі і былі вясе-ля, нават узрушаныя.

— Вы ўжо не падвядзіце, — на ўсякі выпадак папрасіла Ева. — Ты, Зіна, абавязкова выступіш? Як толькі Даміра закончыць прамову, адразу пачынай.

— Хай бы Ніна...

— Чаму я? Табе ж даручаюць. Ды ты і скажаш лепш.

— Хай бы Лёнька...

— І Лёнька выступіць, — супакоіла Зіну Ева. — А цяпер, дзяўчаты, запяем песню і пойдзем. Няхай усе чуюць — камсамольцы ідуць.

— А якую?

— Лёнька хай пачынае...

— Лёнька, «Нёман»!

— Цяжкая, лепш партызанскую.

— Камсамольскую трэба.

Лёнькашоў моўчкі. На душы было цяжка. Даміра ўчора сказаў яму: «З канторы не адпушчу. Схадзіць жа на ферму можаш». Потым сустрэлі хлопцы, высмеялі да слёз. Сёння з раніцы піліла маці, крычала на ўвесь дзядзінец:

— Дачытаўся, нячысцік, што зусім здурнеў!.. Дзе гэта бачана, каб малады хлопец кароў даіў?! Куры вунь і тыя смяюцца з цябе. Там жа дзень і ноч працаваць трэба, а дроў мне хто насычае? За Зінкай пнешся. Яна месяц які папрацуе, ды ў горад. У яе, не табе раўня, дзядзька прах-весар найпершы, да сябе возьме на вучобу. Надоечы сама Марына хвалілася, што пашле да Лявона. Дык жа не, папёрся, каб цябе нячыстая сіла!..

На матчыны словы Лёнька нічога не адказаў, ведаў, што атрымалася не зусім ладна. Адзіны ён у хаце мужчына, на ім гаспадарка. Горш далася ад хлопцаў, асабліва ад Максіма Шняка.

— Чаго ты спахмурнеў? — запыталася ў Лёнькі Ліда Раковіч.

— Так.

— Мабыць, раскайваецца.

— А і што, дзяўчаткі, хіба гэта мужчынская работа?

— Лёнька — патрыёт, — выгукнула Ева.

— Хавацца ў кусты не маю намеру. А наконт таго, што гэта работа не мужчынская, дык наперад скажу — сумняваюся. Хутчэй за ўсё гэта вы не сваю, а нашу работу робіце.

— Як гэта?

— А вось так. То гістарычная несправядлівасць, што жанчыны жы-вёлагадоўля загадваюць. — Зіна апусціла галаву, падумала: «Не трэба яму — засмяюць». — Жывёлаводам заўсёды быў мужчына. Ды інакш яно і не магло быць, бо работа гэтая цяжкая, пад сілу толькі мужчыну. Потым, калі пачалося запрыгоненне жанчыны, дэспат-мужчына пера-клаў на кволья жаночыя плечы ўсе клопаты па гаспадарцы, у тым ліку і па жывёлагадоўлі, а сам заняўся самай лёгкай працай. Глядзіце, нават само слова догляд — мужчынскага роду.

— Ну цябе, Лёнька!

— Як ні даказвай, а ўсё роўна не мужчынская гэта работа, — зага-варыла Ніна.

— Ну, вось што, — успыхнула раптам Ева. — Ты пакінь... Калі бу-дзеш такіх прамовы гаварыць, дык на бюро райкома трапіш...

— А-а-а, палохаеш! А я не боюся. Вельмі разумная стала. А чаму ты, разумніца такая, замест Лёнькі на ферму не пайшла? — У Ніны Шу-мейкі чырвоныя плямы паявіліся на твары.

— Бо на маёй галаве клуб.

— Дык няхай бы Лёнька клубам загадваў. Ён хоць іграць на стру-ментах можа.

Ева прамаўчала.

Ля кашары стаяў Дзяжэвіч, цёпаючы дубцом па суконных штанах, аж курэў з іх пыл. З-за яго, збіўшыся ў кучу, маўкліва пазіралі на дзяў-чат даяркі.

— Прывяла? — запытаўся Дзяжэвіч.
 — Прывяла. А Даміра дзе?
 — Ды яго тут ад самай вясны не было.
 Дзяўчаты стаялі асобнай купкай у яркіх квяцістых плаццях. Насу-
 праць іх выстраіліся старыя даяркі.

— Падмацаванне, значыць... — перапыніў нялоўкую маўкліваасць
 Дзяжэвіч.

— Пайшлі, дзяўчаты, дамоў, — Ева крутнулася на пятках і ледзьве
 не ўпала.

— Раз прышлі, дык чаго вяртацца... Будзем прымаць кашару, —
 азваўся Лёнька.

— Ага, прымаць! А калі мы здаваць не хочам? — У Матроны Башу-
 кевіч раптам твар зрабіўся шэрым, як лістападаўскі дзень. — Я сваіх
 каровак-здам, а ўзамен дадуць перадоек з кавыленскай фермы. Не
 выйдзе.

— То вы, цётка, самі на гэта пайшлі, — заступілася за Лёньку Зіна
 Асташка.

— Ці мала што казалася, а цяпер вось перадумала і адсюль нікуды
 не пайду.

Зусім нечакана для дзяўчат падала голас і Евіна маці Аксіння:

— Я таксама тут застаюся. Як сабе хочаце...

— У нас, мама, тут камсамольская ферма будзе, — абурылася Ева. —
 Ці табе не ўсё роўна?

— А мусіць і не.

— Пойдзем, бабы, няхай дояць. Паглядзіце, як паклоняцца нам
 у ногі, каб зноў іх замянілі.

Вера моўчкі слухала пярэбары. Адчувала, што яна павінна сказаць
 тут сваё рашаючае слова. Але якое?.. Яна, мусіць, так і прамаўчала б,
 каб не Дзяжэвіч. Ён здзекліва ўсміхнуўся, пазіраючы на Веру з-пад вы-
 цвілых бровей, нібы гаварыў: «Ну, што, пакаштавала смажананага пер-
 цу?». Рашуча адхіляючы Еву, Вера раптам ступіла на тую, нічыйную
 зямлю, што двухметровым кавалкам раздзяляла старых даярак і добра-
 ахвотнікаў.

— Я мяркую так: спачатку старэйшыя таварышы і брыгадзір пака-
 жуць нам гаспадарку, а потым ужо будзем гаварыць канкрэтна.

— Нічога мы глядзец не станем. Усё трэба рабіць урачыста. Пры-
 едзе Ліпанавы, няхай прымае меры сама.

Ева пайшла, але, заўважаўшы, што ніхто нават не зварухнуўся, спы-
 нілася.

— Правільна, Вера Антонаўна.

— Пойдзем на экскурсію.

— А і што, карысна!..

— Я дома карову даю.

— То дома...

Дзяжэвіч усяляк хацеў паказаць сябе дбайным гаспадаром. Ідучы,
 ён адкідваў нагой сухія шавякі гною, бурклівым, незадаволеным голасам,
 нібы для сябе, даваў заданні, што і дзе паправіць.

Гадоў з пяць назад, калі калгас «Маяк» яшчэ быў моцнай гаспадар-
 кай, тагачасны загадчык райза Вайцахавіч надумаў пабудаваць пака-

зальную кашару. Пасля вайны калгасы Падзвіншчыны папраўляліся
 спакваля. Адзін «Маяк» неяк вырваўся з шарэнгі, адбудаваўся, набыў
 жывёлу, выдаваў на працадні не толькі хлеб і бульбу, а яшчэ і грошы.
 Тут і рашыў Вайцахавіч пабудаваць кашару. За ракой на ўзлеску разам
 з рабніным заатэхнікам выбраў ён палянку, недзе ў Маскве купіў праект
 цэлага жывёлагадоўчага гарадка і толькі пасля гэтага з'явіўся ў Даміры,

Старшыня ўсхадзіўся, як завіруха. На ўсе важкія довады Вайцахо-
 віч выстаўляў свае, таксама важкія. Тады Даміру выклікалі ў выкан-
 ком, знялі добрую «стружку», «папярэдзілі» і абавязалі закончыць каш-
 шару да наступнага сезону. Кашару закончылі, але даяркі не хацелі
 тры разы на дзень хадзіць туды за два з гакам кіламетры. Так і прапа-
 ла б кашара, каб не сёлетні выпадак з калгасным хлевам. Вясной пад-
 няўся над Закружжам чорны слуп смерчу, прайшоў па гарадах, выры-
 ваючы з зямлі дрэвы, камяні, пясок, усё, што мог захапіць з сабой. За-
 чаніў смерч край хлява, разбурыў расшматаў ды і сціх, відаць, вельмі
 задаволены сваёй работай. Таму і прышлося перагнаць кароў у забытую
 Дамірам кашару.

З дзяўчат тут ніхто ніколі не быў. Пад дахам, што трымаўся на слу-
 пах, роўнымі радамі стаялі прывязаныя за ланцужкі і вяроўкі каровы,
 паціху пераціралі жвачку. Гулі авадні, пахла лесам, сырадоём, нейкімі
 зёлкамі. Дзяўчаты маўкліва ішлі паўз доўгую загародку. Даяркі па-
 гляджвалі кароў па вылінялых спінах, тыя паварочвалі галовы, па-
 сапвалі.

— Вось тут мой дзесятак, — бабка Гануля паказала кашчавай ру-
 кой на пярэстых кароткарогіх кароў. — Бярыце, дачухны, хто смялейшы.

Дзяўчаты хаваліся адна за другую, ці то баяліся, ці, можа, сароме-
 ліся высювацца наперад. Першай азваўся Зіна Асташка. Пабліскаваю-
 чы акулерамі, яна падышла да бабкі. Былі яны з Гануляй аднаго росту.

— Я вазьму, калі ніхто не хоча.

— Бяры, бяры, Зінаідка. Дальбог, добрая жывёлінка, адно не хапае
 ёй догляду. Я ўжо і сіл тых не маю. А на пачатку калектывізацыі ездзіла
 ў губерню, тры дні на даярку вучылася.

Дзяўчаты пырснулі смехам. Бабка злосна зірнула на іх, пакрыўджаная, буркнула Зіне:

— Вось гэтая Півоніяй завецца, толькі характар у яе сіберны, надта брыкаецца, так што глядзі, — бабка ткнула карову высахлым кулачком. — Пасунься хаця, прайсці няможна...

— Ну вось, пачын зроблены, — сказала Вера. — Хто наступны здае сваіх кароў?

Яшчэ адна даярка, доўгая і надта худая кабеціна, адвязала хвартух, самечыла яго ў руках і коратка сказала:

— Я!

Неўзабаве каровы былі перададзены новым даяркам.

За кашарай тулілася да хмызнякоў невялікая лужайка. На ёй сабраліся ўсе даяркі: маладыя і старыя. Вера стала пад адзінае дрэва, думала над тым, што павінна яна сказаць людзям. Даяркі сядзелі паўкругам, перашэптваліся. Лёнька з Дзяжэвічам курылі, сіняваты дымок ад папярост падымаўся ўгару, раставаў. Веры хацелася сказаць нешта вельмі прыгожае, узнёслае і шчырае. Той настрой недаверу, што быў, прайшоў, хацелася працаваць, дамагацца нейкіх асаблівых поспехаў.

— Пачынайце ўжо: хутка трэба кароў даць.

— Пачакаюць.

— Ого, ці не рана такія размовы весці?

— Цішэй вы, дайце чалавека паслухаць.

Вера, ступіўшы крок наперад, выдыхнула:

— Таварышы!..

Далей некалькі словы заселі ў горле. Нехта засмяяўся, Лёнька кінуў папяросту.

— Вы пра саборніцтва, Вера Антонаўна...

— Так, я пра саборніцтва скажу. Некалі мая маці прадала карову. Я тады малой была — гадоў шэсць, не болей, дык надта плакала па Зорачку нашай. Вельмі рахманая карова была. Як цяпер помню, бывала, сяду верхам і еджу на ёй, і ніколі не скінула яна мяне. І вось прагнулася некалькі раніцай, у хаце пуста, а на двары чужыя галасы. Выбегла я, а там два дзядзькі стаяць: адзін — руды, нізкі, у скураных штанах, другі — чорны, гарбаносы, з вялізнымі на выкаце вачыма. І гэты чорны забрытаў Зорачку і вяроўку да калёс прывязвае. «Развітвайся, — кажа, — са сваёй Зорачкай. Павядзем яе на катлеты перарабляць». Я ў слёзы, а маці мне і кажа: «Плакаць няма чаго. Якая ж гэта жывёліна, калі з яе па летняму часу пяць літраў малака надоіш». А вось мы, таварышы, трымаем такую карову. Але ж адразу ўсіх кароў на пародзістых не заменіш. Давядзецца дабівацца больш высокіх надоюў ад тых кароў, якія ёсць. Калі будзем добра працаваць, дык свайго даможамся. Я мяркую так: кожная з даярак возьме на сябе абавязальства і будзе за іх змагацца. Вось такое маё слова.

— Хто першы будзе браць абавязальства? — запыталася Ева. Усе маўчалі. — Ну, ты, Ліда...

— Не ведаю нават.

— Семсот бяры смела, — шагнула Аксіння Пляскач.

— Семсот, — выгукнула Ліда Раковіч.

— Мала, — адказала Ева. Ёй хацелася, каб лічбы былі самымя вялікія.

— Станавіся сама ды і бярыся хоць па тры тысячы надаць, —

у Ніны Шумейкі чырвань заліла ўвесь твар.

— А вы не перашкаджайце, — уступілася за Еву заатэхнік і тут жа раскаялася, бо Ніна адразу ж напала на яе.

— А-а-а, і ты яшчэ вучыш. Гэта табе не па брукі ў туюльках бегаць ды языком мянціць. Тут працаваць трэба.

— І чаго ты, Ніна, усхадзілася, дык, мабыць, і сама не ведаеш!.. Не хочаш, не працуй. Ніхто цябе сілком на ферму не цягне. Я да канца года па тысячы літраў ад каровы надаю. І вось цётку Аксінню выклікаю на саборніцтва.

Навокал загаманілі:

— Не надоіш, Зіначка. У цябе толькі тры каровы нішто, астатнія не надта. Хопіць з цябе і па семсот літраў на галаву.

— Ну, а я тысячы вазьму. Не бойцеся, цётка, выдужаю.

— Як хочаш.

Зноў умшталася Ева:

— Ну, дык як, Ніна? Бачыш, Асташка па тысячы літраў бярэцца надаць. А ты?

— У Зіны хоць тры добрыя каровы ёсць, а ў мяне ніводнай. Не буду я браць абавязальства.

Зіна Асташка доўга глядзела праз акуллары на Ніну. Потым крадком зірнула на Лёньку, нібы шукаючы ў яго вачах адказу на свае думкі.

— Добра, Ніна, бяры маіх трох каровак. А мне любых узамен давай.

— Не трэба мне тваіх,

— Ага, спалохалася!..

— Дзіва што!..

— На словах, як на гуслях, спрытныя дзеўкі!..

— Не горш за вас працаваць будзем, — агрызнулася Ніна Шумейка. — Я і ад сваіх кароў надаю па тысячы літраў.

Ева дастала тоўсты ў чырвонай вокладцы шытак, запісала туды абавязальства кожнай даяркі.

Нечакана паявіўся Даміра, спацелы, запылены. Саскочыў з каня, накінуў полад на калок, цяжка ступаючы абутымі ў кірзавыя боты нагамі, падышоў, усміхаючыся. Вера раптам заўважыла, што ўсміхаецца ён некалькі асабліваму цёпла і зразумела, што ўсмішка належыць не ўсім. Тады яна пачала шукаць сярод даярак тую, якой належала ўсмішка. Але знайсці не магла. Толькі адна Ніна Шумейка чамусьці глядзела паверх лесу, дзе ў празрыстай сіняве вымалёўвалася белая воблака.

— А вы і без мяне тут справіліся, — выгукнуў Даміра. — Вось так хутка можна і ў адстаўку пайсці.

Працяг будзе.

Мал. У. Лося.

Алесь АСІПЕНКА

ПАПЛАВЫ

Аповесць

Дарагое сэрцу Падзвінне

I

Льва Раманавіча Алексіча ў апошні раз назвалі маладым чалавечкам 3 ліпеня 1941 года. Было гэта пры абставінах не зусім звычайных; можа таму той выпадак заломніўся на ўсё жыццё. Пасля таго як па радыё перадалі выступленне Старшыні Дзяржаўнага камітэта абароны, Леў Раманавіч раптам адчуў, што яго месца там, дзе ідуць кривапралітныя баі, што хавацца далей за паперкай-бронню непрыстойна і нават злачынна. Хіба зможа выратаваць гэтая паперка ад смерці, калі гітлераўцы ірвуцца да Масквы. Напісаўшы кароткае пісьмо сястры, ён сабраў найбольш неабходныя рэчы і пайшоў у ваенкамат. Але не паспеў прайсці і двух кварталаў, як завыла сірэна. Людзі адразу зніклі. На першых днях непрывычныя да вайны людзі яшчэ настойліва хавалі ад смерці галовы пад аркамі дамоў, у сутарэннях і пад'ездах. Адзін Леў Раманавіч ішоў па тратуары, неяк адразу зразумеўшы немалаважнае для вайны правіла: ад гвалтоўнай смерці ў сутарэнні не схаваешся. І ён ішоў.

Раптам з-за чыгунных варот чыясьці рука ўхапіла яго за крысо і пацягнула ў нізкую брамку. Хутчэй таму, што Леў Раманавіч знаходзіўся ў нейкім летаргічным стане, нейчай руцэ ўдалося перамагчы яго супраціўленне, уцягнуць у сыры пад'езд.

— На якое ліха вы мяне хапаеце? — крыкнуў ён і запнуўся. Гэта была немалая ўжо, але прыгожая жанчына, падвітая, падфарбаваная, з вялікімі і, як здалося ў паўзмроку, чорнымі вачыма.

— Прабачце, — заікнуўся Леў Раманавіч, — але сапраўды, навошта вы мяне зацягнулі ў гэты змрочны пад'езд?

— Я страшэнна баюся. А тут ні душы, чуеце: ціха, як у магіле. Заб'юць, і ніхто не ведаеца. А калі раняць?! Божа мой, навошта толькі гэтыя войны!..

Яна ўхапілася за яго рукаў, быццам ёй вось-вось пагражала жахлівая небяспека. Леў Раманавіч пастараўся супакоіць жанчыну тым, што трывога хутка кончыцца.

— Вы думаеце?

— Упэўнены. Чуеце? Зусім ціха. Страляніны няма. Пэўна, дзе-небудзь непадалёк праляталі самалёты, вось і аб'явілі трывогу. А магчыма, проста вучэнне, так сказаць, уверцюра да сапраўднай оперы.

Жанчына адразу спыталася ці не музыкант ён. І калі Леў Раманавіч адказаў, што ён усяго толькі аспірант, ды яшчэ па заагэхніі — жанчына ўспляснула рукамі і запыталася, ці не ведае ён яе мужа Івана Іванавіча Мажэйку, які таксама належыць да той жа кагорты спецыялістаў сельскай гаспадаркі.

Леў Раманавіч не ведаў Мажэйку, але чуў, што той нядаўна абараніў дысертацию. Слова за слова — і размова набыла шчыры, непасрэдны характар, як у людзей блізкіх прафесій. Тым часам быў аб'яўлены адбой, і яны праз тую ж нізенькую брамку вышлі на сонечную, гарачую вуліцу.

— Я вельмі хацела б вас папрасіць, — заглядаючы яму ў твар, пачала жанчына, — але не ведаю, ці зручна гэта...

— Калі ласка, не цырымоньцеся.

— Але ж мая просьба не зусім звычайная. Я хацела б, каб вы правялі мяне. Ведаеце, неяк жудасна ісці дамоў. Вы нікуды не спяшаецеся?

Леў Раманавіч запэўніў, што ён нікуды асабліва не спяшаецца, і што там, куды ён ішоў, мусіць, згодзяцца пачакаць яшчэ дзве-тры гадзіны.

Лілія Нікадзімаўна жыла непадалёк ад таго пад'езда, у якім яны хаваліся, у шэрым, панурым доме.

— Прабачце, мущу пакінуць вас адну, — сказаў ён, як толькі яны падышлі да яе кватэры.

Яна зноў ухапілася за яго рукаў, сказала, бліснуўшы белымі, як часнок, зубамі:

— Уявіце, што вы трапілі ў палон, і пакуль я вас не пачастую чаём — не адпушчу.

Хочаш не хочаш, прышлося зайсці ў пакой, піць чай і міла жартаваць. На развітанне ён паабяцаў, што вайна хутка закончыцца і дадаў:

— А каб хутчэй закончылася вайна, дык вось я і спяшаюся ў ваенкават. Пайду на фронт добраахвотнікам.

Пасля гэтага Лілія Нікадзімаўна і сказала тыя словы, якія запомніліся Льву Раманавічу:

— Малады чалавек, вы вельмі яшчэ малады і неразумны. У чалавека адно жыццё, і яго трэба берагчы. А вы так безразважна адносіцеся да яго... У вас, відаць, палкае сэрца, і яно патрэбна вам, каб хахаць. — І раптам: — Гэта вельмі жахліва. Навошта вы ірвецца?

Вядома, ваш учынак высакародны. Але, дарагі мой, часам трэба дбаць і пра сябе...

Леў Раманавіч адчуваў, аднак, што ёй зусім не страшна і не жахліва, і пастараўся развітацца, паабяцаўшы перад ад'ездам заглянуць да яе. Потым, ужо ў ваенкамаце, ён успомніў, што не запытаўся ў яе пра мужа. Дзе ён? Пэўна, таксама на вайне?

З таго дня Льва Раманавіча больш ніхто і ніколі не называў маладым чалавекам. Нават Лілія Нікадзімаўна, якая праз два дні ў адказ на паштоўку перад самым адыходам эшалона прышла праводзіць яго ў доўгую салдацкую дарогу. Ды і сам сябе ён даўно перастаў лічыць маладым. Праўда, гады тры назад паверыў было ў тое, што зноў вярнулася пара незабыўнага юнацтва. Але другая маладосць прамільгнула, як сон, пакінуўшы нявыладаную горыч нечаканага растання. І тады, паглядзеўшы на сябе ў люстэрка, Леў Раманавіч канчаткова пераканаўся, што вельмі пастарэў: парадзелі валасы, аблеклі вочы. Застаўся яшчэ жывы, нязгасны агеньчык у грудзях, але пра яго гарэнне ведае толькі сам Леў Раманавіч, астатнім здаецца, быццам то не аганёк задзірлівай маладосці, а простая бурклівасць, няўжывывасць — прадвеснікі блізкай старасці.

Затое не вельмі даўно Льва Раманавіча пачалі называць маладым вучоным. І гэтая на першы погляд зусім малаважная акалічнасць таксама паўставала супраць яго, але якраз з адваротнага боку.

Тыя ж самыя людзі, якія, лёгка ўздыхаючы, гаварылі: «Старэе Леў Раманавіч. Няўжывывы, не дай божа», — гэтыя ж самыя людзі ўспрымалі яго выказванні і выступленні, як фантастычныя мары юнака. Аднаго разу, разгарачыўшыся ў час дыскусіі, Леў Раманавіч адарваўся ад канспекта, што ляжаў на трыбуне, абвёў вачыма шумлівую залу: яго ўразілі недаверлівыя, кплівыя, а ў некаторых — спачувальныя ўсмешкі. Ён зразумеў: яго слухаюць, але не вераць, ставяцца да яго слоў з той разважлівасцю старога дзядулі, які маўкліва слухае балбатню хлапчука толькі таму, што не хоча пакрыўдзіць малое. У такіх хвіліны ён не мог стрымаць сябе: гарачыўся, гаварыў залішне рэзка.

На гэтай глебе ўзнікала шматлікія непаразуменні, інцыдэнты і нават невялікія скандалы, ці як іх называлі «сямейныя канфлікты», падкрэсліваючы гэтым абмежаванасць і несур'езнасць разладу.

Леў Раманавіч заўсёды пакутліва перажываў «сямейныя» непрыемнасці. Не адзін раз вырашаў памякчэць, змаўчаць, не заўважаць, але праходзіў час і ўсё паўтаралася, ішло звычайным, нібы па раскладу, парадкам.

У тую раніцу Леў Раманавіч прагнуўся рана і адразу ўспомніў пра чарговы «сямейны канфлікт». Зрабілася прыкра, але найбольш балюча за сябе. Навошта зноў уступіў у бязмэтную дыскусію з Мажэйкам. Мала таго што палез у спрэчку, дык, здаецца, нагаварыў шмат чаго лішняга, непатрэбнага, недазволенага ў навуковых дыскусіях. Пасля выступіў Мажэйка, скарыстаў промахі, павярнуў справу зусім у іншы бок.

А чым Мажэйка пераканаў людзей? Навуковымі довадамі? Глыбокім аналізам? Якімі-небудзь незвычайнымі адкрыццямі? Зусім не. Сваёй алімпійскай спакойнасцю. Яшчэ ніхто не бачыў, каб Мажэйка хваліваўся. Кожнае слова ў яго ўзважана, кожны жэст загодзя абдуманы, а інтанацыя голасу разлічана на тое, каб пераканаць чалавека.

«Проста артыст!.. Комік!.. — абурана падумаў Леў Раманавіч. — Чорт бы яго ўзяў з яго аратарскім майстэрствам! Хай бы лепш займаўся навукай. Шэцьц гadoў працуе над праблемамі, якія толькі заводзяць людзей у зман. Уся энергія ў чалавека ідзе на тое, каб даказаць, пераконваць, абдурваць, атрымліваць. І ён хоча, каб я маўчаў..»

Леў Раманавіч не заўважыў, як пачаў думаць уголас. І апошнія словы яго, відаць, пачула цётка Арына. Яна ціхенька адчыніла дзверы.

— Пойдзеш ужо? Яшчэ ж рана.

Леў Раманавіч ад нечаканасці здрыгнуўся, пасля засмяяўся, што аж старая жанчына здзіўлена паглядзела на яго: ці не звар'яцеў часам чалавек. Гэта ж падумаць, столькі працуе!.. Леў Раманавіч зразумеў, што ён і сапраўды напалохаў жанчыну. І ўжо жартаўліва, як заўсёды, папрасіў:

— Дарагая Арына Восіпаўна, я галодны, як воўк, і калі вы на тое згодны, давайце падсілкуемся крыху.

Цётка Арына махнула рукой і тут жа дала:

— У мяне ўжо ўсё гатова.

Яна вышла, а Леў Раманавіч зноў пачаў дакараць сябе. Ён, сапраўды, нясцерпны чалавек. Дайшло да таго, што размаўляе сам з сабою ўголас... Даўся гэты Мажэйка!.. Няхай робіць, што хоча. Следам з'явілася другая думка: мо' памыляецца ён сам? Можна надта забягае наперад? Можна сапраўды не падаспеў той час, калі можна сур'ёзна брацца за вырашэнне той праблемы, над якой працуе. А што, калі ён адраваўся ў сваіх планах ад жыцця?.. Успомнілася, як на адной нарадзе Мажэйка назваў яго фантазёрам, а яго праблему навуковай фантастыкай, якую, магчыма, ажыццёвяць калі-небудзь толькі нашы нашчадкі. Успаміні пра Мажэйку адразу вывеў Льва Раманавіча з раўнавагі. «Фантастыка... — зноў загарэўся ён нецярылівымі думкамі. — Дык уся ж навука фантастыка!.. Кібернетычныя машыны — фантастыка, новыя пароды жывёлы — фантастыка. Ды вучоны заўсёды адкрывае тое, што яшчэ ўчора здавалася казкай. Інакш — грош цана таму адкрыццю. Важна, каб фантастыка стала явай. А гэта ўжо залежыць ад чалавека. Ну так, я люблю памарыць... Але ж я не проста мару, а расказваю, паказваю, даказваю, як і што трэба рабіць. Тады праўда не Мажэйкава, а мая. Лайце за тое, што я не вытрыманы, але не за мае навуковыя ідэі. Яны правільныя, і я за іх буду змагацца, няхай тут выступаць хоць сто такіх Мажэйкаў».

Выпад гэты быў зусім не новы. Да яго Леў Раманавіч прыходзіў заўсёды, калі раздумваў над сваёй даўняй спрэчкай з Мажэйкам. І тады намеры памякчэць, змаўчаць, не заўважаць ляцелі да д'ябла і «малады» вучоны ішоў з ваюнічым настроем на працу.

Так было і ў гэты дзень.

Пасля абеду да яго забегла маладзенькая сакратарка — Любачка. Афіцыйным, але па-дзявочаму лагодным голасам папрасіла яго зайсці да Алега Пятровіча, сакратара партыйнага бюро.

— Не ведаеце, Любачка, навошта я спатрэбіўся Алегу Пятровічу? — запытаўся Леў Раманавіч. Любачка хацела сказаць, што не ведае: Леў Раманавіч папярэдзіў яе. — Дарагая Любачка, па вашых вачах я добра бачу, што вы ведаеце, і размова для мяне не будзе прыемнай. Мы з вамі заўсёды былі добрымі сябрамі, і я думаю, што будзем дружыць і далей.

У Любачкі адразу знікла тая строгая афіцыйнасць, якую яна напусціла на сябе. Спяшаючыся, яна расказала, што да Алега Пятровіча прыходзіў Іван Іванавіч Мажэйка з нейкай паперкай, што яна чула, быццам Мажэйка збіраецца скардзіцца на Льва Раманавіча. Напэўна, паперка тая і была скаргаі, бо Алег Пятровіч, праводзячы Івана Іванавіча, абядаў таму разабрацца.

Алег Пятровіч хадзіў па кабінете, заклаўшы за спіну рукі.

— Сядайце, — папрасіў ён Льва Раманавіча, а калі той сеў, пачаў пільна паглядаць на яго, відаць, спрабуючы адгадаць, ці ведае ён, чаго прышоў сюды. Леў Раманавіч адвёў вочы. Тады Алег Пятровіч выняў з шуфляды акуратна складзены лісток, паклаў на стол перад Алексічам.

Гэта сапраўды была скарга Мажэйкі. Вельмі карэктна Іван Іванавіч пісаў пра немагчымую абстаноўку ў інстытуце, якую стварыў кандыдат навук Алексіч, пра яго ўчарашняе абразлівае выступленне і ў канцы ў цьмянай форме выказаў просьбу строга пакараць Алексіча за знявагу Мажэйкі і, наогул, усёй савецкай сельскагаспадарчай навукі.

Леў Раманавіч кінў на стол заяву, ускочыў з крэсла з паспешлівацю абражанага хлэпчука.

— Карайце. Не варта нават было адрываць ад работы, — раззлавана сказаў ён.

У Алега Пятровіча ўсмешка ледзь кранула вусны.

— А вы і сапраўды гарачы чалавек.

— Тут і святога выведучь з раўнавагі, — адказаў Леў Раманавіч, але сеў. — Мне і так горка, а тут яшчэ ваша заява.

— Не мая, а Мажэйкава.

— Усё роўна.

— Па-вашаму, я не павінен быў нават прымаць яе?

— Я хачу толькі аднаго — працаваць, — узрушана загаварыў Алексіч, — і працаваць над такімі праблемамі, якія прыносілі б карысць.

— Працуйце. Хіба вам перашкаджаюць?..

На хвіліну Алексіч сумеўся. Яму ніхто не перашкаджае. Але яго працы пакуль носяць чыста тэарэтычны характар. Іх хваляць, называюць патрэбнымі, цікавымі, важнымі, але не адважваюцца рэкамендаваць калгасам.

— Перашкоды бываюць розныя, — растлумачыў ён: — Актыўныя, калі чалавеку не даюць працаваць, і пасіўныя, калі ўмовы для тэарэтычнай работы створаны, праца закончана, а карысць ад яе атрымліваюць пацукі, якія сякуць паперу, каб зрабіць цёплае гняздзечка.

— Сказана вобразна, але патрабуецца такое-сякое ўдакладненне. Якую вы адчуваеце перашкоду? Пасіўную?

— Думаю, так.

— Тады, выхадзіць, вы актыўна перашкаджаеце Мажэйку.

Леў Раманавіч хацеў сказаць, што ён не перашкаджае, а толькі лічыць, што праблема, над якімі працуе Мажэйка, нязначныя і яны не рухаюць навуку наперад, а толькі тарможыць яе развіццё. Але замест гэтага ён адказаў зусім інакш.

— Магчыма, я памыляюся. Кожнаму бацьку сваё дзіця здаецца самым лепшым і самым прыгожым, а кожнаму вучонаму — яго праца.

Таму мне цяжка меркаваць пра свае даследаванні да таго часу, пакуль іх не прымяняць на практыцы, але я ўпэўнены: Мажэйка робіць зусім не тое, што трэба рабіць. І калі хочаце ведаць, яго так званыя адкрыцці адцягваюць увагу ад вырашэння надзённых пытанняў.

— Яны і з'яўляюцца той пасіўнай перашкодай, якая стаіць на шляху нашых праблем?

Леў Раманавіч адказаў: «Так». Абодва пасля гэтага доўга маўчалі: Алег Пятровіч падышоў да акна, памацаў зямлю ў вазоне, потым наліў паўшклянкі вады, паліў кветкі, адарваў пажайцелы лісток і выкінуў яго за акно.

— А апрацоўка саломы хімічным спосабам, па-вашаму, таксама не вартая справа? — запытаўся ён.

Не задумваючыся, Алексіч адказаў:

— Безумоўна.

— І вам не здаецца, што вы памыляецеся? Мы маем добрыя водгукі — раз, па-другое, навуковыя даныя гавораць за тое, што салома, апрацаваная хімічным спосабам, з'яўляецца ядрэнным кормам, асабліва ў тых умовах, калі ў калгасе не хапае сена і сакавітых кармоў, канцэнтратаў. Вы, мусіць, закрываеце вочы на гэтую акалічнасць.

Гэта была спрэчка, якую ўжо не раз у думках, на паперы і нават на пасяджэннях веў Леў Раманавіч. Таму ён адразу ж перайшоў у наступ.

— Закрываю вочы не я, а вы. Нават не вы, а Мажэйка. Вы толькі паўтараеце яго словы. Я гэта ўжо чуў. Мажэйка кажа: у нас не хапае кармоў. А ў каго іх не хапае? У дрэзнага старшыні калгаса, які не ўмее весці гаспадарку. Вось арыенцір Мажэйкі. Нейкі старшыня калгаса не здолеў стварыць кармавых фондаў. Зімой пачынаецца бяскорміца, і вось Мажэйка спяшаецца на выручку гэтаму недарэку. Не хвалойся, маўляў, салома таксама ядрэнны корм. Варта прымяніць хімію, і ўсё будзе добра. Не хопіць саломы, можна гэтак жа насекчы гучкоў, і яны добры корм. А малако ад гэтага корму будзе? Не, не, вы не перашкаджайце... Я давяду думку. А гэты самы старшыня разумее ўсё па-свойму. Ён тую хімію па баку. Нарэжа сечкі, добра калі запарыць, а то і так: еш, карова, папраўляйся, навука кажа, што гэта не горш за сена. А я кажу — гэта здзек. Па-другое, можа вы ведаеце, Алег Пятровіч, што колькасць гною ў некаторых калгасах скарацілася да мінімуму. Яго ледзь хапае пад бульбу. Вы скажаце, ёсць торф. Але торф — багацце, якое не расце. Ён і на паліва нам патрэбны. Лясоў жа становіцца меней. А салома кожны год расце. А калі б мы добра ўгнойвалі палі, дык яе было б удвая больш. Гэта з аднаго боку. А з другога боку, наша прырода такая багатая, што не скарыстоўваць яе — злачынства. Няхай мяне называюць фантазёрам, але я веру, што кожны калгас можа ўсе неўрадлівыя лугі, балоты, залежы, усю непрыгодзіцу засеяць культурнымі травамі — лубінам, цімафееўкай, люцэрнай, канюшынай, райграсам. Дадайце сюды кукурузу, бульбу. Гэта ж багатаце! І тады не дваццаць кароў на сто гектараў можна будзе трымаць у калгасе, а пяцьдзесят і не абы-якіх кароў, а тых, што цяпер называюць рэкардысткамі.

Алег Пятровіч усміхаўся аднымі вуснамі. І калі Леў Раманавіч змоўк на хвіліну, пажартаваў:

— Калі б не вашы сівыя валасы, я падумаў бы, што размаўляю

з вельмі маладым і надта гарачым юнаком. Не крыўдуйце, я думаю, што гэта нават добра. Прадаўжайце, калі ласка.

— У мяне амаль усё. Можна дадаць васьм што. Мы цяпер маем такія лугі, на якіх нельга выкарыстаць вялікую тэхніку: кусты, купіны, ямы, каменне, — чаго толькі не сустрэнеш на нашых лугах. А калі б усе іх апрацаваць, засеяць канюшынай, цімафееўкай... Вы не ўяўляеце нават, наколькі лягчэй было б праводзіць касавіцу.

— Дарага гэта будзе каштаваць.

— І нічога не дарага. Затое кожны калгас зможа атрымаць чыстага прыбытку тры, чатыры мільёны.

Алег Пятровіч крыху недаверліва паглядзеў на Алексіча. Той перахапіў яго позірк і ўжо больш спакойна сказаў:

— А што два мільёны, згодзен прысягнуць...

Наўкося у акно заглянула сонца, па-летняму яркае. З панадворку патыхала сухой, спёлкавай гарачынёй. Удалечыні, там, дзе канчаўся горад і пачыналіся зялёныя палаткі, бруіла паветра. На самым далягла-дзе синеў вузкая стужкай лес. На хвіліну паваеў лагодны, з водарам кветак ветрык, і абодвум здалася, што ён прыляцеў з-пад зялёных лапіў хвой.

— Адкуль вы родам? — запытаўся Алег Пятровіч.

— З Віцебшчыны.

— Вядома, з вёскі?

— Ёсць такая невялікая вёска Закружжа. Вось там некалі і давядося ўпершыню ўгледзець свет.

— Прыгожыя мясціны?

— Ва ўсякім выпадку, дарагія мне па ўспамінах дзіцячых год.

— Даўно там былі?

— Прызнацца, даўно. Неяк пасля вайны.

— Радні там не засталося?

— Ёсць сястра, — Леў Раманавіч раптам адчуў сябе вельмі няёмка. Як магло здарыцца, што за дзесяць гадоў ён не знайшоў часу пабываць у сястры? Прыехаў на першым часе, па гарачых слядах вайны, калі ў вёсцы яшчэ нікога не было. А пасля таго перапісаўся з сястрой, высылаў ёй грошы, так і не выбраўшы часу з'ездзіць. Апраўдваючыся больш перад сабой, чым перад Алегам Пятровічам, ён сказаў: — Закруціла мяне неяк. Вучыўся, пісаў дысертацыю, часу не было.

Думаў, што Алег Пятровіч папкіне яго. Але той загаварыў пра другое:

— Перад вашым прыходам я гутарыў з дырэктарам інстытута. Цікавіўся вашымі прапановамі. Тая пасіўная перашкода, пра якую вы гаварылі, існуе толькі ў вашым уяўленні. Вы задумалі грандыёзную справу: шырокі франтальны наступ. А вам павінна быць вядома, што такі наступ без вялікай падрыхтоўкі пачынаць нельга. У нас няма насення траў.

— Але ж яго ніколі не будзе, калі мы скіроўваем увагу на салому, — уставіў Леў Раманавіч.

— Ну, вось зноў салома. Чаму яна вас так непакоіць?! — Алег Пятровіч паморшчыўся, быццам раскусіў гарчычнае зерне. — Каб вырашыць праблему такога грандыёзнага паляпшэння паплавоў, акрамя насення патрэбен яшчэ энтузіязм людзей. І вось тут, мне здаецца, вы не ўсё да канца прадумалі. У добрых калгасах хапае і сена, і сіласу,

а няхватка кармоў якраз у адстаючых калгасах. А ў такіх калгасах, як правіла, дрэнная дысцыпліна, няўпраўка з іншымі работамі. Пачнеце вы гаварыць там, што трэба сеяць канюшыну, люцэрну, а яны вам у адказ, што мы медзьз упраўляемся са жнівом, што бульбу капаем да позняй восені.

— Тут ужо не наша справа. Для гэтага ёсць аднаведныя органы, няхай яны наладжваюць дысцыпліну.

— Так, так, пісьменнік піша — чытач чытае, вучоны вынаходзіць, а галаву — няхай дзядзька ломіць. А ці не здаецца вам, што вось гэтыя сцены занадта цесныя для савецкага вучонага?

— Значыць, замкнутае кола?

— Чаму? У мяне былі такія-сякія думкі, але цяпер я нават не ведаю, ці варта гаварыць пра іх.

— Алег Пятровіч хітравата паглядаў на Алексіча.

— Лепей сказаць усё адразу.

— Вы не ведаеце, які калгас у вашай вёсцы?

— Здаецца, сярэдні і нават ніжэй за сярэдні.

— Цікава.

Толькі цяпер Леў Раманавіч зразумеў сэнс сённяшняй размовы. Кальнула здрадлівая, прыкрыя думка: «Хочуць пазбавіцца ад мяне». Але тут жа ён адагнаў яе. Калі ён паглядзеў на Алега Пятровіча, дык убачыў, што той зразумеў яго думкі.

— Канешне, я не настойваю, каб вы ехалі ў калгас, на месцы даказвалі магчымасць карэннага палепшання лугоў, выпасаў і ўсёй зямлі, якая завецца няўдобицай. І потым гэта мая думка — асабістая. Самі разумеце, калі вы захочаце ехаць, дык трэба камандзіроўку ўзгадніць, абдумаць і наогуд за гэтую справу брацца вельмі сур'ёзна.

Леў Раманавіч зразумеў, што гутарка закончана. Падняўся, патупаў на месцы, нібы хочучы сказаць нешта важнае, і, не ўспомніўшы, развітаўся. Толькі ў сваім кабінёце ўспомніў, што так і не пацікавіўся, калі будзе разгляд Мажэйкавай скаргі.

II

У Закружжы рыхтаваліся да сенакосу. Даўней, калі падзвінскія паплавы не таптаў яшчэ ботам чужынец, пачатак сенакосу быў сапраўдным святам. Звычайна пад вечар брыгадзіры разам з барадатымі дзядзямі абходзілі паплавы. Ішлі па ўзмежках, нягнуткімі, каструбаватымі пальцамі зрывалі кволья кветкі, расціралі іх на шурпатах ад мазалёў далонях.

— Гарошак гатовы.

— Канюшынка таксама.

— Пачакаць якіх дні два можна.

— Букавіца, бач, пастарэе.

— Ды з яе і наедак такі...

— Па званцу дык запозна хопіліся...

Дзяды размаўлялі ціха, не перабіваючы адзін другога. Кожны заставаўся пры сваёй думцы, але ўсё ж дамаўляліся аб тым дні, калі засвішча ў роснай раницы каса, застракочучы касілку.

Увечары мужчыны даставалі з падстрэшша косы, кляпалі іх, ладзілі муліцы. На ноч касу клалі ў халодную ваду, каб вастрэй рэзала

густыя травы. Потым збіраліся на бярэнных ці проста на мурагу ля канавы. Дыміліся самакруткі, лянiва вяліся размовы.

— На маёй памяці на Дабрынях трава па пояс была. Помню, хлопцам яшчэ хадзіў, з бацькам нябожчыкам лучкі ля Пігамкі нам дасталіся. Стаў гэта, значыцца, я, узмахнуў касой, а да канца давесці не магу — угразла...

— То дзед, відаць, перад тым шмат танцаваў, калі сілы не было.

— Я табе пашкілюю...

— Смех смехам, а паплавы марнеюць.

— А што, раней не выгарала вась так, як і сёлета?

— Выгараць, вядома, выгарала.

— Перад японскай вайной дашчэнту ўсё высмаліла.

— Перад японскай не помню, а пасля ўжо рэвалюцыі адзін год запомніўся: два вазы з паплавоў прывезлі.

— Ну, то і паплавоў у цябе было: з лапач, не болей.

— Та-ак, марнеюць паплавы...

— І не марнеюць, самі вы, дзяды, марнеецце...

Моладзь горача адстойвала паплавы. Разыходзіліся са спрэчкамі. Клаліся спаць і спілі свае паплавы, Пігамку, Сільніцу, Віцьбу і маці іх — крутабярэжную Дзвіну, высокую траву і блакітнае неба над галавой. Прачыналіся да сонца, разам з раннім шчабятаннем ластаўкі. Світалыны халадок падбадзёрваў і, здавалася, нападўняў цела крамянай, маладой слай. Гулкі перазвон малаткоў весяліў душу чалавека. І які злыдзень мог спаць у такую пару! Хто мог уседзець дома ад такой музыкі!

Ва ўсе даваенныя гады першы пракос пракладаў дзед Ахрэм. Пакуль касцы цеснай купкай стаялі на берэзе Пігамкі, ішоў дзед па поплаву. Мажны і высокі, як дуб, сівы, як выбелены лён, ён лёгка махаў касой, пракладаў у высокай траве роўную, гладкую сцяжынку — пракос. Назад да рэчкі дзед ішоў маладой важыстай хадою. Не дайшоўшы крокі са тры, ён спыняўся, нізка ў пояс кланяўся мужчынам.

— З пачаткам касавіцы вас, людзі!

Мужчыны адказвалі:

— І цябе, дзеду, таксама.

— Дзякую. Не за хлебам і соллю, не дзеля сябе за спажывай, а худобе бесславеснай і бездапаможнай прышлі мы нагатаваць корму. Пастараемся, людзі.

— Пастараемся, дзеду.

— Дзякую. Шчыра дорыць лета ўсякую істоту жывую. Не памрэ яна летам, але зімою падсперагае яе холад і голад. Не пакідайце ніводнага каліва. Цяпер яно граша не каштуе, а зімой — золатам абернеца.

— Будзем чыста касіць, дзеду.

— Дзякую, людзі.

Дзед браў у рукі шматок вахкаватай мокрай травы, падносіў яго да твару, зарываўся ў яго вялікім наздраватым носам.

— Хораша пахне. Ну, хто сёлета першы?

Весела перагукваючыся, падганяючы адзін другога, касцы ўлад махалі косамі.

Жык — ужжык — жык!

Жык — ужжык — жык!

Сталёвымі галасамі спяваў поплаў. Над рэчкай крычалі кнігаўкі.

Абуджаныя косамі, праносіліся над поплавам чародкі шпакоў. За рэчкай на ялінах сядзелі нецяярлівыя вароны — найвялікшыя аматары да пчаліных сотаў. Жыкалі, пасвіствалі косы, ахкалі, гукалі касцы, рыпелі муліцы — спяваў поплаў.

Закончыўшы пракос, па аднаму вярталіся да рэчкі мужчыны, падыходзілі да старшыні, жартавалі:

— Млосна нешта, хоць бы расы ў чарку сабраў ды нам падаў.

— Раса сёлета адменная, на травах настоеная. Ад такой расы смагі не будзе.

Старшыня наліваў кожнаму па чарцы, падаваў, усміхаючыся на касецкія жарты.

— Смачная вадзіца — ведаць бы, дзе тая крыніца...

— Не абдзялі сябе, старшыня...

— Хлопцы, далібог, летась чарка большая была...

— Налівай другую, чаго там нутро дражніць.

— За мяне хай вып'е.

— Ото, моладзь пайшла, хутка і ваду ліць перастане.

— Хто-небудзь з жанчын падаваў касцу лусту хлеба, пасыпаную соллю, ладны скрыдлік сала, невялікі кружок цыбулі.

— Пастарайцеся, мужчынкі, каб і жывёле сена хапіла і нам на сenniкі засталася. Спаць мулка, леташняе сена на пыл перацёрлася.

Мужчыны выпівалі і закусвалі стоячы, бо які ты касец, калі табе абавязкова трэба прысесці...

І зноў з перасвістам жыкалі косы. Неўзаба-

ве да іх суладнага хору далучалася стракатанне касілак. Шыбавалі паркi адкормленых коней, паўзла па зямлі зубастая чорная стужка, пакідаючы за сабой упалую ніцма траву. Пазней прыходзілі на лугі дзеўкі і маладзхі, разбівалі сена ў пракосах. Ішлі, шматаючы грабільнамі падвяжую траву, раз-по-раз нагіналіся, выбіралі з пракосу кветку за кветкай, каб аддаць той букет бацьку, брату, каханаму ці проста адзінокаму касцу. Вісеў букет у хаце да самай зімы, а калі ацельвалася карова, аддавалі ёй: лічылася некалі, што тлустым будзе малако ўвесь год.

Так было да вайны.

У часе навалы і пасля вызвалення нешта гады чатыры ці пяць узпар выходзілі на паплавы адны жанчыны. Не хапала ў іх часу на тое, каб прытрымлівацца старой завядзёнкі. Беглі па адной на поплаў, касілі ўразброд, каму дзе спадручней. Дамоў вярталіся не з букетам, а з ношкai сена для сваёй каровы. З вайны мінула многа гадоў, але ўсё яшчэ не пакідалі жанчыны кос, неяк уцягнуліся ў цяжкую мужчынскую работу. Ды і мужчын не хапала.

Даміра верхам на кані аб'ездзіў усе сенакосы. Быў ён злосны, як чорт. Раней усё абыходзілася гладка, выкручваўся не з такіх абставін. Цяпер, здавалася, усе згаварыліся супраць яго.

Не хапала касцоў, а, як на тое ліха, тры старыя даваенныя касілки стаялі ля кузнi няспраўнымі. Пятроўскі старшыня абяцаў запасныя часткі, але як толькі выпіў гарэлку, дык адразу накрыўся хвастом. Можна ўзяць касілку ў МТС, але тады трэба было б прызнацца ў райкоме, што адасланая яшчэ вясной зводка хлуслівая. Цвяроза думаючы над усімі нягодамі, ён разумеў — сам вінаваты, злавацца няма на каго. І ўсё ж ён злаваўся, раз-по-раз сцёбаў даўганогога рыжага каня.

Па-казацку схіліўшыся да лукі, Даміра на поўным галопе праскочыў цэнтральную вуліцу, збочыў у завулак, дзе стаяла яго немудрагелістая хаціна. І адразу ж яго секануў прарэзлівы плач. У Даміры здрыганулася, перакасілася брыво, чорны змрок ахутаў вочы. Скрыгануўшы зубамі, ён перасіліў сябе, саскочыў з каня. Хісткай, таропкай хадою пайшоў у хату. Ірвануў дзверы. Ля ложка, распластаўшыся, ляжала жонка, страшэнна белая, з чорнымі кругамі пад вачыма. На каленях ля яе звалася, мелла ў плачы сямігадовая дачка Волечка. Потым ён

заўважыў сына — трохгадовага Колю з пацёкамі слёз на шчоках. Можа ён яго і не заўважыў бы, але хлопчык, убачыўшы бацьку, загаласіў так моцна, што заглушыў і плач сястры, і натужлівае хрыпенне маці. Ён кінуўся да сына, ухапіў яго на рукі, і той адразу сціх. Але тады хату запоўніў цяжкі з прывістам хрып. Даміра пасадзіў сына на ложка, і той зноў залемантаваў на ўсю моц. Але бацька ўжо не зважаў на яго. Ён адштурхнуў дачку, паклаў на жончын лоб сваю вялікую натруджаную далонь. Лоб быў халодны і мокры. Тады Даміра гэтак жа, як і дачка, пачаў спачатку злёгка, потым усё мацней трэсці жанчыну.

— Анютка, што з табой, Анютка? Табе дрэнна?.. Можа, ты чаго хочаш?..

Ён прыўзняў яе на руках: галава матлянулася і звісла. Адрозны спынілася натужнае хрыпенне. Даміры здалася, што яна памёрла, і ён, спалоханы і разгублены, паклаў яе зноў на падлогу. Жанчына зноў пачала дыхаць, цяжка сапучы.

«Чаго ж я стаю! — падумаў ён. Але як толькі падняўся, каб бегчы па доктара, Волечка залемантавала, уцапілася ў крысо пінжак, не даючы зрабіць ні кроку.

— Я зараз, дурненькая...

— Не хадзі, тата.

З ложка споўз Коля і таксама абхапіў яго за нагу. Разгублены, Даміра ледзьве дацягнуўся да лаўкі, дзе стаяла вядро. Зачэрпнуўшы конаўку вады, ён змачыў уціральнік, паклаў яго жонцы на твар.

«Верхам туды пяць хвілін, — думаў ён, — а як жа назад? Адам каня дактарыцы, няхай едзе. Не захоча, узганю на каня сілком. Вось толькі б дзяцей угаварыць».

— Ці ёсць хто дома? — даляцеў з вуліцы жаночы голас. Даміра не дужа разумее, чый.

— Сюды, хутчэй!.. — крыкнуў ён і сам не пазнаў свайго голасу.

— Конь усе грады вытаптаў.

«Чорт яго бяры», — падумаў Даміра.

У хату, не спяшаючыся, увайшла Ніна Шумейка, спалоханая, спынілася ля парога.

— А што з ёю? — ледзь чутна прашаптала яна.

— Ды вось жа...

— Чаму ж вы стаіце? Хутчэй доктара трэба.

— Дзеці ж...

— Бяжыце хутчэй. Які ж вы!

Даміра выскачыў з хаты. Мільганула за акном яго квадратная постаць, потым пачуўся дробны перастук капытоў. Ніна не разумела, што ёй рабіць? Дзеці, прытуліўшыся адно да другога, плакалі. Ніна пакратала бялявыя валасы Волечкі, выцерла слёзы Колю, потым падышла да Анюты. Тая ляжала нерухомая, у яе на шчоках разгараўся румянец. Ніна нагнулася над жанчынай і мабыць толькі цяпер заўважыла, што яна ляжыць на падлозе. Падумала, што варта было б падняць яе на ложка. Спадзявалася адчуць цяжкасць, але Дамірыха была лёгкая, як пушынка. Ніна паклала яе на пасцель, паправіла пад галавой падушкі. Раптам Анюта варухнула вуснамі. Ніна паднесла конаўку да вуснаў — вада пацілася па шыі, знобкая дрыготка скаланула цела. Жанчына расплюшчыла вочы, доўга глядзела на Ніну.

— Ты, Ніначка? — нарэшце пазнала яна.

— Можа хочаце піць?

— Дай кропельку. У посуду мікстура стаіць, налі мне лыжачку... Ну, вось і лягчы.

Тым часам пад'ехала ўрач, няўмела спаўзла з сядла. Ніна выбегла, прывязала каня да плоту. Падбег потны і змораны Даміра.

— Ну, як яна?

— Лепш.

— А я думаў, канец.

— Ачуняе.

— Не, ужо вядомая справа. З'ела хвароба дашчэнту.

Ніна думала, што Даміра пойдзе ў хату. Але ён раптам сеў на калоду, абхапіў галаву рукамі. Толькі цяпер Ніна заўважыла, што валасы ў яго сівыя і рэдкія, як выбітая градам збажына. Нешта блізкае і дарагое адчула Ніна ў Даміравым жыцці.

— Ідзіце ў хату, — папрасіла яна Даміру.

— Адхалану трохі. Перапалохаўся вельмі. Столькі на мяне напасцаў сыплецца ў сёлетнім годзе, слану не вытрымаць. А я вось жыву яшчэ. Іншы раз думаеш: кінь ты, Тарас, усё, пажыві спакойна. Не магу. Прывык кіпець. Пашлі мяне на год у санаторыю — памру. Калі чыгун распаліць, а потым у халодную ваду кінуць — трэсне. Так і я... Анюты шкада. Залатой душы чалавек. Бывала, разважыць, параіць — любую бяду адгоніць. Можа цяпер і наваліліся на мяне напасці, што яна хворая. Я ўжо дома ні пра што і не кажу. Аднаго разу сказаў, што мне вымову далі, — самлела.

Ён устаў, нейкі адразу пастарэўшы. Абое зайшлі ў хату. У густой духаце пахла спіртам, эфірам, камфарой. Урач выпірала бінтам шрыць.

— Паправіцеся, нічога страшнага няма. Я выпішу ляркарства. Больш на паветры бывайце, — гаварыла яна, складаючы інструмент. Даміра бачыў, што ўрач адводзіць вочы.

— Можа каня запрэгчы? — запытаўся ён.

— Дзякую, дайду. Упершыню за сорок гадоў верхам ехала.

Даміра пайшоў яе правесці. Ніна стаяла ля акна, думала: «Няўжо Анюта памрэ? Як жа дзеці?» — і ёй зноў хацелася прытуліць іх да сябе.

— Ніна, — паклікала хворая. — Скажы мне, што з Дамірам, знялі?

— Не, што вы.

— Здымуць. Глядзі, што пішучь.

Ніна выхапіла газету. У вочы кінуўся чорны, тлусты загаловак: «Слова за пракурорам». Знаёмыя прозвішчы здаваліся чужымі і ўсё, што пісалася ў артыкуле, нейкім далёкім, неадчувальным. Потым яна пачала чытаць тое, што было ўзята ў двукоссе. Хтосьці расказваў, што Даміра пазычаў у яго грошы, каб можна было частаваць членаў камісіі. Той жа самы выкрываў Даміру, як заўзятая хлуса, ашуканца і зацягатага зажымшычка крытыкі. Ніна зноў пачала перачытваць. Толькі цяпер яна зразумела, што ўсё гэта гаварыла і рабіла заатэхнік Алексіч.

— Здымуць жа яго, — прастагнала хворая. — Няўжо ўсё праўда?..

— Ды не, цётка, хлусяць...

— Не, не хлусяць..

— Канешне, ёсць праўда. Але нікога ён не спойваў.

— Гэта я ведаю... Канькоў перад ад'ездам заходзіў. Цвярозы быў.

Увайшоў Даміра. Ніна схавала газету, але ён заўважыў. Узяўшы, доўга чытаў. Над пераносем збіраліся крутыя складкі.

— Гадаўка... — выдыхнуў ён.
 — Тарас, не трэба. Паслухай мяне...
 — Я яе са свету жыву, паскуду такую!..
 — Тарас, ці пазычаў ты грошы?
 — Ну, пазычаў...
 — Чаму ж ты ў мяне не запытаўся? Сядай тут. Не бойся, я вытрымаю. Расказвай.

Ніна адчула, што яна тут лішняя, і вышла.

Пасля размовы з жонкай у Даміры памякчэла душа. Чорная навала няўдач здалася не такой ужо страшнай: варта толькі пайсці і ўсё расказаць Сяльчонку, пакаяцца. І адразу забурліла, закіпела Дамірава няўрымслівая натура. Ён гатовы быў варочаць горы.

Спачатку ён аб'ехаў брыгадзіраў, загадаў ім паклікаць мужчын на выган за вёскай, дзе ад вясны ладзілі хлопцы маёўкі. Наказаў не забыць і дзядоў. Наважыў Даміра адрадзіць старую завядзёнку. Нават уяўляў, як пахваліць яго ў раёне. Потым у клубе ён знайшоў Еву Пляскач і Лёньку Зайчыка.

— Засядаеце ўсё? Эх вы, бедакі-дзівакі! Вунь дзяды без пасяджэнняў на ўвесь калгас шум паднялі. А вы языком толькі менціце. Мы ды мы... Ліпанавы нядаўна пытаецца: «Як там мае выхаванцы гадуюцца?» Я ёй адказваю: «Што ім абыходзіць: многа спяць, мала робяць. Мне такое б жыццё — да ста гадоў польку танцаваў бы». «Яны, — кажа, — табе сенакос правядуць, брыгад нарабяць». А мне смех адзін. Пабліліся аб заклад. Цяпер бачу, што выйграю.

Лёнька, вядома, Даміру не паверыў. Да таго недарэчнай была гэтая гульня ў заклад: стане Ліпанавы спрачацца з Дамірам.

Лёнька толькі ўсміхнуўся Даміравай выдумцы.

— Мы ўжо даўно вырашылі брыгады стварыць. З Евай вось пра гэта і гаварылі.

Цяпер здзівіліся Даміра і Ева. Даміра не чакаў такога павароту, а Ева не разумела, навошта хлусіць Лёнька.

— То добра. Але ж гэта толькі размовы.

— Калі пачынаем касьбу?

— Паслязаўтра.

— Чалавек дваццаць выведзем. — паабяцаў Лёнька.

Калі Даміра пайшоў, Ева накінула на Лёньку:

— Навошта хлусіць?.. Даміра цяпер у раён зводку дасць, ды яшчэ прыбавіць удвая. А Ліпанавы потым сварыцца будзе.

Лёнька чухаў рыжы чуб.

— А брыгады-такі стварыць трэба. Людзей мы на фермы паслалі? Паслалі. Абавязальствы яны ўзялі? Узялі. А як іх без кармоў выканаеш? Правал форменны, на сто працэнтаў. А ты ведаеш, што гэта такое? Удар па нашай рабоце. Мы самі сабе памагаць павінны. Адзін на ферму пайшоў, а другі пра яго клопоціцца — кармы нарыхтоўвае. Гэта вось і называецца калектывізмам.

— Ты мяне вельмі мудрагелістымі прамовамі не дацінай. Лепш скажы, як мы брыгады арганізуем?

— То іншая справа. Думаю, так: мабілізацыю правесці. Лагерам жыць будзем. Ніхто нікуды — пакуль сенакос не закончым.

Тым часам Даміра купіў дзве чвэрці гарэлкі, патраціўшы на іх рэшт Верынай пазыкі. (Дзе, маўляў, нашае не прапала!) Гарэлку ён занёс да Аксіні Пляскач.

Надвечоркам, калі гарачае сонца павісла над лесам, за вёскай сабраліся мужчыны: каго прывяла цікаўнасць, каго — прага да дармавога пачастунку. Дзяды сядзелі на лаўках, успаміналі даўнішнія гады, хвалілі Даміру, што не цураецца старых звычаяў. Мужчыны курылі і таксама ўспаміналі, але пра часы больш познія. Хваліліся, дзе каму давлялося пабыць за вайну. Даўно не збіраліся гэтак разам. З вёскі стракатым гуртам высypалі жанчыны, чалавек дзесяць, усе ўдовы.

— Прымайце ў кампанію, мужчынкi, адным вам сумнавата будзе.

— Мужчына цяпер пайшоў, што манах — баб баіцца, як чорт свечкі...

— А цю іх!.. Манахі вунь якія ласыя на жанок.

— Прохар, ці забыўся, як некалі з вечарынкi праводзіў?..

Мужчыны сустрэлі жанок жартамі. Гулліва абдымалі іх. На нейкі час усё перамяшалася: квяцістыя хусцінкі, ваенныя шапкі, замасленыя кепкі, стракатыя кофты, пацёртыя пінжакі, вылінялыя гімнасцёркі. Потым аднекуль навіўся Даміра, гукнуў на ўсю моц:

— Таварышы! Цішэй, таварышы!..

Рознагалосы гул замёр. Даміра ўзлез на лаўку, стаў над натоўпам, па-маладому зыркаючы вачыма. Забыўшыся на ўсё, паправіў на плячы ўяўныя партупеі.

— Вы, таварышы, мяне ведаеце. Разам мы пачыналі з вамі пасля вайны разбітае пракрытым ворагам наша жыццё. Ці не да цябе першага, дзядзька Сілявей, зайшоў я, калі з лесу вярнуўся. Помніш, што ты сказаў мне тады: на жывой касці мяса нарастае.

— Сказаў, — пацвердзіў Сілявей.

— Тады ты ў зямлянцы жыў, цяпер вось хата-пяцісценка. Ці так я гавару?

— Праўда.

— Канчай ужо. Няхай Аксінья гарэлкі налье: у горле суха.

— Дайце паслухаць, нячысцікі!..

— Адбудаваліся, дзякуй богу. А чаму? Бо ў нас не так, як у заморскай Амерыцы. Там кожны за сябе...

— Адзін бог за ўсіх, — выгукнуў нехта з натоўпу і зарагатаў.

Прамова Даміры рэзка крутанула ўбок:

— І пра бога скажу. Там, у Амерыцы, ён можа катораму Форду памагае. Багатаму чорт дзяцей калыша. А нам ён прама вось як перашкаджае. Ну, вось ты, дзед Гаўрыла, праз два дні на трэці ў Кармаліты пнеешся. Заморышся, суткі потым ног пацягнуць не можаш. Раней ты, як хаты не было, радзей у царкву наведваўся. Цяпер зачасціў.

— Хворы я чалавек!..

— Таксама работу знойдзем. Косы, напрыклад, кляпаць будзеш. Моладзь вунь уся на паплавы выходзіць. Многія і малатка яшчэ ў руцэ не трымалі!.. Гаворка мая кароткай будзе, часу ў нас няма на балбатню. Мы засядаць не прывыклі. Ад мяне і ад праўлення загад такі і просьба, значыцца, цвёрдая: паслязаўтра на касавіцу як аднаму высці. Загадзя віншую вас з прыпарам. Ну, і прашу выпіць. А хто не выйдзе — у таго няхай і думкі не будзе пра сена. Няхай і кароўку сваю хоць гучкамі ўсю зіму корміць. Дзе там Аксінья, давай гарэлку!.. Частуйцеся, таварышы, і адразу ў брыгадзіраў запісвайцеся, хто ў чьё звано пойдзе.

Прыблізна ў гэты ж час ля кашары сабралася моладзь. Тут меліся адбыцца адразу дзве нарады. Першую наважыла правесці Вера Алексіч

з даяркамі, другую па пытанню сенакосы — Ева і Лёнька. Пакуль ішлі зборы, Ева ўгаварыла гарманіста павесяліць моладзь. Той прызвычаеным рухам ссунуў кепку на вуха, лаволі расцягнуў гармонік, потым неяк адным рухам сціснуў яго і зноў расцягнуў на ўсю шырыню. Мелодыя полькі ўзвіхурыла хлопцаў і дзяўчат, выштурхнула іх з гурту на круг.

Танец змяняўся танцам. Трэба было пачынаць сход, але Вера ўсё не приходзіла. Без яе ж Ева адчыняць сход не хацела. Заатэхнік павінна была выступаць з прамовай.

Танцаваць нарэшце надакучыла. Час быў позні. Сонца вісела над самым небакраем. Чырванаватыя промні яго вымалёўвалі на зямлі густыя цені прысад і будынкаў. Халадок блізкай ночы данёс квалае мычанне кароў — пастухі гналі скаціну з пашы. Хлопцы і дзяўчаты, якія не працавалі на ферме, маглі б танцаваць да паўночы. Але даяркі пачыналі бурчэць. Дзяўчаты раз-по-разу нецярпліва паглядалі на дарогу, што пралягла між маладога сасняку, — чакалі, ці не паявіцца заатэхнік. Нецярпліваць падагравала Ніна Шумейка.

— Сямёра аднаго не чакаюць. Пані знайшлася... — злосна гаварыла яна. — Вось кіну ды пайду...

— Ну і ідзі. Потым абмяркуем на сходзе, — прыгразіла Ева.

Ніна кусала вусны, але не ішла.

— Начальства развялося, як макрыц у склепе, а толку ніякага. Хай бы боты купілі, — зноў бурчэла яна.

— Купяць, глядзі...

— Можа лодачкі захацела? — зыркала вачанятамі Ева.

— Лодачкі ўжо няхай табе даюць.

Ева збялела ад злосці, але адказала спакойна:

— Сама ж пайшла...

— Думала, вельмі вялікую справу раблю, аж у нас так: кось-кось, пакуль аброць не надзенуць.

Зіна Асташка доўга маўчала, толькі ўздрыгвалі яе пультыя вусны. Нарэшце, яна не вытрымала.

— Ты ж не такая, я ведаю. А вось жа спрачаешся...

— Няхай не лезе, — не здавалася Шумейка. Яна расчырванелася. Яе кароткія бровы былі насуплены. У вачах сапраўды не было злосці, у іх святлілася нейкая вінаватасць.

Здавалася, спрэчцы прышоў канец, але Ева не хацела заставацца ў даўгу:

— У цябе, Шумейка, свядомасці, як у перадоўкі малака. Архаічны ты чалавек... Былі некалі такія архаісты, пад чорным сцягам ваявалі. Шкада, што ты позна нарадзілася, а то яны цябе за мілую душу да сябе прынялі б.

— Ну, а ты хто, ты хто? — затрэслася ад абурэння Шумейка.

— Чаго вы ўсхадзіліся? — умяшалася Ліда Раковіч. Дасюль яна маўчала, толькі зрэдку ўсміхалася.

— Дык жа ты чуеш, хто я такая?

— А ты не звяртай увагі.

Да моладзі падышоў Раман Дзяжэвіч, адразу спыніўшы далейшыя прыбары.

— Дык, значыцца, сядзім? — натапырыў ён пракуранныя вусы. — А каровак даць Чэрчыль ці, можа, яшчэ які лорд будзе?

Лёнька вымушаны быў адкрываць сход. Доўга не гаварылі. Склалі брыгады, прызначылі брыгадзіраў, дамовіліся, калі пачынаць касавіцу. З песнямі разыходзілася моладзь. Засталіся адны даяркі. На час спрэчка заціхла, але Ніна ўсцала яе зноў. Сустрэўшыся з Евай, злосна сказала:

— Май на ўвазе, я болей на такія сходы не пайду. Гадзіну трымалі, а пяць хвілін сход ішоў. Табе абы птушачку ў сваім сшытку паставіць. А чаму пра нашы справы не далі пагаварыць? Бо не смачна было б слухаць.

— А цябе і слухаць не варта.

— Пачакай, я яшчэ скажу. Але не тут... — прыгразіла Ніна, хоць і добра ведала, што нікуды яна не пойдзе і скардзіцца ніколі не будзе.

Хвілін праз колькі, калі былі раздадзены кармы, цененькія струменьчыкі малака зазвінелі аб даёнкі. Яны ўзбівалі на дне наздраватую малочную пену, потым надціхалі, шуршэлі, разбіваючы шапку з малочных пухіркоў. То там, то тут перамаўляліся дзяўчаты, саплі каровы, стукалі аб драўляныя станкі рагамі.

Сутоньвалася. На стале, дзе ўчотчыца Феня Крушаль прымала малако, запалілі ліхтар.

Ідучы наўпрост да фермы, Вера назбірала невялікі букет васількоў. З маленства яна любіла гэтыя кветкі. Нейк удзвюх з маці ішлі яны паўз высокую сцяну жыта. Маці раз-по-раз зрывала ў збажыне сінія-сінія кветкі. Калі тых назбіралася многа, маці прысела на мякы, высыпала ў падол і спрытна пачала прыкладаць іх адзін да другога. Увачавідкі атрымаўся вяночак. Маці надзела яго на русявую галоўку Встры.

— Якая ты харошанькая, дачушка мая, — плесканула яна ў далоні, быццам не верачы сваім вачам. — Вочкі сінеўкія, а валасы светлыя, залацістыя...

Яна прытуліла дачку і раптам запела песню. У яе голасе чулася непрывычная самотная задуменнасць і пяшчотная, як дыханне, лагоднасць. Голас звінеў нейк нясмела і ціха, як далёкі званочак у вярэтную пару. Маці пела пра вянок з васількоў-кветак, які ніколі не вяне. Бо пояць яго росы буйныя, не салодкія, а салёныя, грэе сонейка гарае, што любоўю называецца.

Маці пела, пяшчотна разгладжваючы доўгенькія пясцікі кветак. Яе маленькія пальцы, натруджаныя ўсялякай работай, з любасцю дакраналіся да кожнага пясціка, а вочы задуменна глядзелі некуды далёка-далёка. І Вера ўсёй сваёй істотай адчула, што маці забылася на яе, што яна жыве недзе ў другім свеце. Скончылася песня, а маці сядзела ў задуменні, толькі твар яе ўсміхаўся некаму з вялікай пяшчотай і шчырасцю.

— Пра каго ты пела? — спытала Вера.

— Пра васількі, дачушка. Бачыш, якія яны чысенькія, ласкавыя, такія, як і ты, мая дачушка. Калі ты зазлуеш на каго-небудзь, паглядзі вось на такі вяночак, і адразу адыдзе сэрцайка.

Вось з таго часу і палюбіла Вера васількі. Над яе захапленнем часта смяяліся сяброўкі. Жартавалі, што ёй падабаецца пустазелле,

з якім дзяўчыне належыць змагацца па абавязку службы. Але кожны год праз усё лета на Верыным стала стаяў сіні букет з васількоў.

Вера ўсміхнулася: дваццаць тры гады, а летуценнасць у яе нейкая дзіцячая. Васількі... вяночкі... успаміны... А Рамір, старшыня калгаса Даміра, Ніна Шумейка, Пацейчык, ферма, кармы... Вось гэта — само жыццё. А я пра вяночкі з васількоў задумалася.

І тут Вера ўспомніла, куды і чаму яна ідзе. Успомніла і спалохалася: яе чакаюць, а яна васількі збірае. Іншыя ўспаміны нахлынулі паводкай, змылі пяшчотныя згадкі далёкіх дзён...

Пасля таго камсамольскага сходу ленаватае, спакойнае жыццё на ферме раптам забурліла. Дні два дзяўчаты працавалі дружна. Крычалі на Рамана Дзяжэвіча, патрабуючы ад яго кармоў, уціральнікаў, новых бітонаў, мыла, усяго таго, чаго не хапала раней даяркам. Потым нямаведама чаму ўсё перамянілася: пачаліся сваркі. Узніклі яны з-за дробязей, але неўзабаве ў іх уцягваліся ўсе даяркі: абвінавачвалі адна другую ў нядобрасумленнасці, у зазнайстве... Знаходзілі такія грахі за кожнай, што нават цяжка было разабрацца.

Першая сварка разгарэлася паміж Нінай Шумейка і Тацянай Шахнюк. Ніна раптам прапанавала пераразмеркаваць кароў і для гэтага кінуць жэраба. Але Тацяна, якая ўжо не першы год працавала на ферме, запярэчыла:

— Прышла і думаеш тут свае парадкі наводзіць!..

— Ага, не хочаш!.. — ускіпела Ніна. — Думаеш, мы дурныя. Не бойся, усё ведаем.

— Маўчы лепш, а то каровы язык ад'ядуць, — перапыніла яе Тацяна.

— Не, не буду маўчаць. Вы мне рот не завяжаце. Бачыце, Вера Антонаўна, якія яны хітрыя: павыбіралі лепшых кароў і — на вам, божа, што нам не гожа!.. Тады будуць хваліцца, што ўмеюць працаваць, а мы не. Давайце жэраба, і ўсё тут.

Вера ледзьве ўгаварыла дзяўчат. Давялося забраць адну карову ў Тацяны і аддаць яе Ніне. Абедазве засталіся незадаволеныя. Толькі Зіна Асташка, якая атрымала самых найгоршых кароў, працавала моўчкі, толькі тады-сяды ўступала ў сваркі на баку тых, што нядаўна прышлі на ферму.

Потым пачаліся сваркі з-за кармоў. Падкормку прывозіў звячэйна Максім Шняк. Пад'езджаў да хлява з нагружаным возам і крычаў:

— Налятай, дзеўкі!..

Дзяўчаты наляталі, стараючыся захапіць як мага больш кармоў. Учора, калі Вера з Евай прышлі на кашару, дык убачылі, што дзяўчаты стаяць навокал Тацяны Шахнюк, якая прыкладае да ілба змочаную ў вадзе хусцінку.

— Што здарылася? — спалохана запыталася Вера.

Тацяна адняла хусцінку: над вокам лілавеў з гусінае яйка гузак.

— Хто гэта цябе?

— Шумейка.

— Вера Антонаўна, пагаварыце з Шумейкай, нельга так... — адразу ж усхадзілася Ева.

— Ты ж сакратар камсамольскай арганізацыі, вось і пагавары з ёй на пасяджэнні камітэта камсамола. Што ў вас робіцца, няк не зраўнею!

Усхліпваючы і раз-по-раз выціраючы слёзы, Тацяна Шахнюк пачала расказваць пра тое, як яна наклала ў кош кармоў, а Шумейка прычэпілася да яе, а потым ударыла граблямі.

— Добра, што яшчэ вока не выбіла, — закончыла расказваць Шахнюк.

— Я табе не адно, а два вокі выбіла б, — умяшалася Ліда Раковіч. — Табе хочацца дадатковую аплату атрымліваць, а нам не?.. Усе кармы да сябе грабеш.

— А як ты думала!.. — Тацяна ўзялася ў бокі і ад таго выглядала вельмі ваяўніча: — На нашых каровах ферма трымаецца. Дык мы іх, па-твойму, будзем голадам марыць... Не, хто больш надойвае, той больш і кармоў павінен атрымаць...

Гэта было сапраўды так, і Вера хацела падтрымаць Тацяну. Але тут нечакана загаварыла Зіна Асташка. Гэтая ціхая дзяўчына ўсё больш і больш падабалася Веры. Саромячыся свайго несамавітага выгляду, Зіна глядзела некуды пад ногі. Ад таго акулары ў яе з'ехалі на кончык носа, і цяпер Вера ўпершыню бачыла яе вочы не праз шкельцы. Вочы ў Зіны былі нейкія светлыя, ні то шэрыя, ні то сінія.

— Мы, Вера Антонаўна, пайшлі сюды добраахвотна, працаваць хочам, а нам увесь час перашкаджаюць. Кароў нам выдзелілі самых горшых, кармы не даюць. А калі я надоечы прынесла з дому батоўя, дык яны ж, Тацяна і вось Матрона Башукевіч, першыя на смех мяне паднялі. Кажуць, каб наперад не вытыркалася, правучыць нават збіраліся. Гаварылі вы так, ці не?

— Дык жа мы жартавалі, — пакрыўдзілася Башукевіч.

— Вам жартаваць можна, а калі Ніна пажартавала, дык адразу ў суд...

Сёння Вера павінна была сур'ёзна пагаварыць з дзяўчатамі. Калі так пойдзе і далей, абавязальства не будуць выкананы. Многія кінуць ферму. А што тады рабіць? І вось маеш: спачатку яе затрымаў сакратар па зоне МТС, потым васількі... Упершыню за многа гадоў Вера са злосці кінула прэч свае кветкі. Трэба ж было так захапіцца ўспамінамі...

Дабегшы да кашары, Вера спынілася.

Дзінь-дзінь-дзінь-дзінь!.. — званілі аб даёнкі струменчыкі малака. «Які сорам!.. Ганьба, недаравальная ганьба...»

Вера нават хацела павярнуць назад, але тут жа раззлавалася на сябе. «Бязліўка, спалохалася!»

Яна прымусіла сябе пайсці. Першая заўважыла Веру Ніна Шумейка. Яна толькі што выліла малака і ішла ля загародкі. Ubачыўшы Веру, яна хацела прашмыгнуць незаўважна, але тая затрымала яе, прывіталася.

— Запанілася. Сакратар затрымаў. Як у цябе, Ніна, сёння з доямі?

Да іх ішла Матрона, несучы поўную даёнку малака.

— Паглядзіце вось, — ледзь стрымліваючы сябе, адказала Ніна, — ад добрай казы і то больш надоіш.

— А чаму Матрона Максімаўна не крыўдзіцца? — спытала Вера і тут жа спахапілася, што зрабіла памылку. Чорныя Нініны бровы сьшыліся, яна злосна зірнула на Матрону.

— А мы таго і не дамагаемся.

— Нагаворваеш на сябе, — паспрабавала Вера выправіць памылку. — Усе ведаючы твае здольнасці. Ты яшчэ ўсіх абгоніш.

Ніне было прыемна пачуць такое, але недарэчнае жаданне казаць наперакор яна ўжо не магла спыніць.

— Можна нам і не выгадна больш малака надойваць.

— Чаму?

— Адна справа тры літры надаіць, іншая дзесяць. А вы як думалі?

— Жартуеш, ці проста не ў гуморы?

— Ах, не ў гуморы... Тады вось што, на табе даёнку, паспрабуй падаі. Думаеш, лёгенька?.. — Ніна працягнула руку з даёнкай. Вера не ведала, што рабіць. — Бяры, бяры. Усе вы языком любіце працаваць.

— Я — заатэхнік.

— Гэта мы ведаем. Таму і паспрабуй. А мы паглядзім. Указваць кожны ўмее.

Можна Вера і не ўзяла б даёнку, каб не даяркі, якія стоўпіліся воддаль. Веры здалосся, што яны на баку Ніны. Яна ўзяла даёнку, паволі пайшла да станка. Яна бачыла перад сабой толькі чорны змрок падлогі, белую спіну каровы ды чула яе лёгкае пасапванне. Вера зайшла ў станок, паглядзіла карову па цёпламу, гладкаму боку. Карова, жуочы авёс, паглядзела на яе і зноў пачала есці.

— З другога боку зайдзіце, — пачула яна чыйсьці голас, нясмелы, у якім чулася спагада. Вера азірнула. У паўзмроку блішчэлі шкельцы акулараў на Зініным твары. Веры здалосся, што з-пад іх Зіна падбадзёрваюча падміргвае.

Вера падышла да каровы справа, зноў паглядзіла яе па спіне. Цяпер жывёліна, відаць, зразумела, чаго ад яе хочуць. Яна пераступіла з нагі на нагу, каб зручней было яе даіць. Вера прысела на кукішкі, прымасціла між каляняў даёнку. Сядзець было нязручна. Яна прыўзнялася і зноў прысела. Але цяпер аказалася, што даёнка знаходзіцца неяк збоку і воддаль ад таго месца, якое, на яе думку, найбольш падыходзіла. Тады, ужо не падымаючыся, Вера падпаўзла на кукішках бліжэй. Карова зноў паглядзела на яе, відаць, здзіўленая нязвычайным корпаннем даяркі.

Вямя было шурпатае і сухое. Вера падумала, што варта было б памыць яго і змазачь вазелінам. Але тут жа яна ўспомніла, як некалі маці цыркала першыя кроплі малака сабе на пальцы, каб ямчэй было даіць. І ўжо забыўшыся на ўсе тэорыі даення, якія некалі выкладалі ў інстытуце, Вера націснула на карычнева-буры сасок. Малако пырснула некуды пад ногі, убок, наступны струмень трапіў у рукаў. Вера адчула, як пабег па руцэ цёплы ручаёк.

«Не трэба хвалявацца, не трэба хвалявацца», — супакойвала яна сябе, але струменьчыкі, перакрыжоўваючыся, менш за ўсё траплялі ў вядро. Навокал на чорным гнаі бялелі малочныя плямы.

«Якая ганьба! Якая ганьба! — стукала ў вісках, а струменьчыкі ўсё пырскалі і пырскалі то на зямлю, то ў рукаў, то ў падол. — Пляцце сапсавала, — раптам мільганула думка. — Як жа я яго адмыю? І трэба ж было мне надзець шарсцяное...»

Раптам яна адчула, што струменьчыкі ўжо не звоняць, як раней, а гулка шумяць, быццам падаюць у нешта мяккае, пухкае. У вядры ўзбівалася пена. Вера яшчэ крыху падаіла, потым пераможна глянула на дзяўчат, прыўзнялася, падсунулася бліжэй. У той жа міг карова

пераступіла з нагі на нагу, зачاپіла вядро, і малако разлілося па зямлі, пакідаючы на паверхні густыя купкі пены. Яны шыпелі, лопаючыся ў цішыні.

Вера паднялася. Нехта забраў у яе з рук пустую даёнку. Тады яна, не паглядзеўшы ні на каго, пайшла да выхаду. Чула, як дзяўчаты лялі Ніну.

Яе дагнала Ева.

— Вось бачыце, якая яна.

Вера знайшла Евіну руку, паціснула яе.

— Не трэба, Ева... Сама вінавата — інстытут закончыла, а кароў даіць не навучылася.

III

Ісці дамоў не хацелася. Вера спынілася на курганку, што над ракой, абабёрлася аб танклявую з шапаткой кронай бярозу. У самотнай маўкліваасці слухала яна гукі ліпеньскай ночы. Недзе ўнізе плёскалася рыба. Звінелі конікі. Крычаў драч. Шуршала ў сухой траве яшчарка. На суседнім дрэве заціўкалі і змоўклі птушаняты. Дзесяці заіржаў конь.

Над галавой недасяжнымі зоркамі мігцела неба. На захадзе самы краёк яго ўсё яшчэ залаціўся. А на ўсходнім ужо разгаралася свтанне. Над вершалінай вялізнай разлапістай хвості раптам паявіўся веташок. З Балоння падымаўся ад зямлі белавааты туман.

Пахла сьнягом. Ад ракі патыхала аерам. Ад паплавоў далятаў водар палявых кветак і роснай паспелай травы. Здавалася, дыхае ноч. І ад таго сутонны прастор уяўляўся несканчоным, без межаў і краю. Тым меншай адчувала сябе Вера, быццам пясчынка, занесеная ў бяскрайняе мора. Пэўна, ад таго і былі такімі яе думкі.

Вера думала, перабірала ў памяці падзеі свайго жыцця, задавала сабе нікчэмныя пытанні, на якія спрабавала знайсці адказ у атуманенага крыўдай сэрца. Ці трэба было ехаць? Няўжо шчасце — у вечным хваляванні, а не ў спакоі? Хто разумнейшы: той, хто гуляе, ці той, хто працуе? Навошта чалавек жыве?

У лесе на такіх пытанні, вядома, не адкажаш. Хто жыве на поўныя грудзі, той не задумваецца над бязглуздзіцай, якая лезла ў Верыну галаву. А можа і не ў адну Верыну галаву. Яна і не здагадалася, што глядзіць на свет адным вокам. Мабыць, толькі адзін раз у жыцці і не схлусіў Рамір — тады, калі маляваў яе партрэт. Хіба можна глядзець на свет адным вокам!.. Асабліва, калі яно пачне слязіцца ад крыўды.

Пройдзе нямнога часу, і Вера здзівіцца сваім думкам. Хіба можна чакаць спачування ад бярозкі, няхай стройнай і белае, але беспачуцэвай? Навошта глядзець на месяц, няхай яркі і ганарысты ў сваёй адзіноце, але халодны і да ўсяго безуважлівы? Не ўцякаць ад людзей, а смяяць ісці да іх — вось чаму навучыцца Вера. Але на гэта патрэбен час.

Вера не выцірала слёз. Адзін месяц бачыць яе, ды і ад яго засланяе Вера шапаткая бярозка.

А хто гэта вычыў ёй няўдачы? Ага, Машанька Ашман... Адразу прыгадалася ўсё да найменшых драбніц.

Выворчуную практыку Вера праходзіла на Алтаі. Яшчэ ў раённым цэнтры яе сустрэў старшы заатэхнік саўгаса. Усю дарогу ён пакрываў на шафэра: «Цішэй, Ціма, цішэй», — быццам Вера была нейкай дарагой цацкай.

Іван Іванавіч Ашман аказаўся былым студэнтам таго ж самага інстытута, які канчала і Вера. Усю дарогу ён распытваў пра горад на Дзвіне, пра інстытут, пра яго выкладчыкаў, лабарантаў. Агульных знаёмых было не так ужо многа, затое, калі яны знаходзіліся, Іван Іванавіч прыходзіў у такое захапленне, што аж было няёмка.

Саўгас — вялікае сяло — патануў у зеляніне. Забегшы на невялікі двор перад чысценькай хатай з блакітнымі аканіцамі, Іван Іванавіч весела гукнуў:

— Машанька, глядзі, каго я прывёз!

З сянец выбегла поўная, круглатварая жанчына. Яна нядобразычліва паглядала на Веру. Іван Іванавіч растлумачыў:

— З нашага інстытута, студэнтка... Каляжанка наша.

Машанька ўзмахнула поўнымі белымі рукамі. Яе жэст здаўся Веры залішне тэатральным.

— Якая радасць, божа мой! — Машанька не гаварыла, а варкавала, як галубка. — Да нас пасля вайны ўсё больш з Масквы прыязджалі.

Машанька сышла з ганка, абняла Веру. Ад жанчыны пахла палыном; духамі і паленымі валасамі.

— Што там новага ў нашай алма-мацеры? — запыталася Машанька.

Адказваць узяўся гаспадар.

— Уяві, дарагая, Зося жывая і працуе лабаранткай. Верачка кажа, сівая ўся. Цяжка паверыць. Яна заўсёды была яркай брунеткай.

Машанька пахлопала пульхнай рукой па голенай сіняватай галаве мужа.

— А ты вось пальцеў... Час ляціць хутка.

— А здаецца, усё было ўчора. Можна не было ні інстытута, ні Зосі? Не, былі. Інакш вось тут па-ранейшаму ляжаў бы стэп. Мудрасць жыцця, яго найвялікшы сэнс — у стваральнай працы, у творчасці, у няспынным абнаўленні.

Машанька замахаала рукамі.

— Кінь ты, калі ласка... Ён некалі быў паэтам... І вось, бачыце, на ўсё жыццё захаваў прывычку гаварыць прыгожа. А сядзім мы ў мядзведжым кутку, за сто кіламетраў ад чыгункі.

Заатэхнік дакорліва глянуў на жонку. Але яна па-змоўніцку падміргнула Веры.

— Вершы ён Зосі прысвячаў. Мне больш прозай гаварыў.

— Машанька, я цябе прасіў...

Жонка пачала дэкламаваць, знарок расцягваючы словы:

— С тобою ехали на лодке,
Здесь аш два о, там небосклон,
И в этот вечер в царской водке
Тобое был я растворён.

Далей забылася...

— Былое — прайшло. Пойдзем, Вера Антонаўна, пакажу вам нашу гаспадарку. А ты, Машанька, абед нам змудруй.

— Пачакаў бы. І, наогул, няма чаго яе па хлявах вадзіць. Хопіць, што я тут змарнела. Няхай лепш стэпам падыхае, адпачне. І нікуды я яе не адпушчу. Тут такі сум, жах адзін!.. У майго мужа сэрца браніраванае, ён нічога не заўважае. Яму скаціна даражэй за мяне.

— Што ты, Машанька! Ты для мяне ўсё. Толькі, Машанька, шчасце ў рабоце, а не ў гульні ды мілаванні.

— Усё жыццё працуй, а якая за гэта ўзнагарода?

— А такая, што працаваў, рабіў, не сумаваў, а жыў на поўныя грудзі...

Жыць Вера засталася ў гасцінных гаспадароў. На фермы яна хадзіла зрэдку, калі надакучвала варыць варэнне або ляжаць на беразе невялікай мелкай рэчкі. Ішла не адна — з Машай. На фермах яе сустракалі, як госцю, больш паказвалі, расказвалі, ды хутчэй стараліся выправадзіць. У астатнія часы Машанька забаўляла размовамі.

На жыццё Машанька глядзела з акна сваёй хаты. А яно было маленькае. Можна таму Машанька бачыла праз яго толькі руды выгарэлы стэп і смугу на даягледзе. У стэпу было вельмі прывольна, а з акна ён здаваўся цесным і надзвычай панурым. Панурымі былі і думкі Машанькі. А можа яны былі такімі сумнымі таму, што Ашманы не мелі дзяцей? Машанька любіла лашчыцца, сядзець у абдымку, запісваць сентыментальныя вершы і плакаць над сарванымі кветкамі. У кароткія перапынкі паміж сардэчнымі ўздыханнямі, Машанька вучыла Веру, як жыць.

— Які з цябе, Верачка, заатэхнік, — гаварыла яна, абдымаючы Веру. — Характар у цябе лагодны, мяккі. А на гэтай праклятушчай рабоце трэба быць злосным і ўпартым. Потым я не веру свайму Івану, што работа можа захапіць. Узнісласць належыць мастацтву, літаратуры, музыцы. Якая можа быць узнісласць у кармавым балансе. Гэта мой Ваня гаворыць, што яго захапляе размах і ўзвышанасць яго працы. Глупства, мая мілая. Чалавек працуе для таго, каб есці і апранацца. Вось табе мой наказ: шукай мужа і не абы-якога. Любоў праходзіць — муж застанеца. Табе трэба муж.

— Дзе ж яго ўзяць? Потым жа трэба, каб ён мяне адшукаў...

Машанька гулка хлопала пульхнымі аладкамі далоняў.

— Дзіця ты горкае. Дзе ты бачыла, каб мужчына сам жаніўся? Мне ўспамінаецца адна загадка: хто вядзе карову, чалавек ці вяроўка, якую ён трымае? Можна сто гадоў спрачацца — не дакажаш. Мужчыны робяць выгляд, што самі жэняцца, а выбіраем мы іх, а не яны нас.

«А вы таксама жанілі на сабе мужа?» — хацелася запытацца Веры, але яна саромелася. Больш слухала. Часам Іван Іванавіч пачынаў спрачацца з жонкай. Размахваючы кароткімі рукамі, ён крычаў:

— Што, па-твойму, ідэал?

— На сённяшні дзень мне хацелася б мець аксамітнае плацце і сядзець у партэры Вялікага тэатра, — Машанька падміргвала Веры.

— Мець бальнае плацце, кватэру, уласную «Пабеду», халадзільнік! А што для душы? Твае погляды нізкія і пошлыя. Жыць можна вялікімі ідэаламі.

— Напрыклад, тым, што карова «Зорка» дала дзесяць тысяч літраў малака?..

— І гэтым, — перабіваў Машу Іван Іванавіч. — Усё — прадукт чалавечай думкі, яго творчасці. Пройдзе дзесяць, дваццаць гадоў і «Зорка»

будзе не адна. Мільёны такіх кароў будуць даваць мільярд літраў малака. Чалавецтва зможа ўдвая, утвая менш трымаць скаціны, удвая менш выдаткоўваць кармоў, а малака мець утвая больш. Чалавеку тады прыбавіцца хлеба, гародніны, садавіны... Ідэал — мая думка, якая абганяе мяне. Я живу сёння, а мая думка — далёка наперадзе.

Машанька не здавалася:

— А хто будзе ведаць, што «Зорку» адкрыў ты?

— Слава! Увекавечанне памяці! Глупства. Марная трата часу. Мы не ведаем многіх скульптураў Грэцыі, але захапляемся мастацтвам грэкаў. Хто рабіў індыйскія храмы? Ці не ўсё роўна хто? Народ робіць усё. А я кропля яго, і мне аднаму не трэба славы.

«А што сказаў бы Іван Іванавіч цяпер? Ён, мабыць, пачаў бы даказваць мне, што сённяшні выпадак — дробязь у філасофскім сэнсе. А гордасць? А павага да сябе? Машанька вучыла не губляць іх. А што сказаў бы Рамір? Рамір... Ён жа таксама гаварыў пра гонар, пра павагу. Тады чыя праўда?»

Думка пра Раміра загнушыла ўсе начныя гукі. Клопаты, беганіна неяк адсунулі ўбок пачуццё да Раміра. Цяпер пад шапачкой бярозай пачуццё каханні авалодала ёю так моцна, з такой неўтаймаванай нецярплівасцю, што былі б крылы, узляцела б пад воблакі, ластаўкай заглянула б у яго пакой. Здалося, яна вырашыла пытанне.

Дадому ішла спорным крокам. Перад самай вёскай спынілася. У цемрачы мігалі воўчым вокам чырванаватыя агеньчыкі цыгарак. Чуліся нястройныя размовы. Вера, спалоханая, падыходзіла ціха, быццам яе лёгкія крокі маглі пачуць. Раптам прамільгнула здагдка: мабыць, прадаўжаюць тут распачатыя на кашары танцы. Адразу стала веселей. Ёй перагарадзілі дарогу два хлопцы. Яны зацягваліся папяросамі, каб ямчэй было разгледзець Веру.

— А, таварыш заатэхнік!..

— Дзе вы так позна ходзіце, каб часам вас не ўкралі? Можна ахова трэба?

Гэта быў Максім Шняк і яго сябрук гарманіст.

— Дзякуй, дайду сама.

— А вас таварыш Даміра хацеў бачыць. Ой, як хацеў бачыць...

— Навошта?

— Запытайцеся ўжо самі. Ён вунь дзе папяросу смаліць.

Вера пайшла на агеньчык. Там спраўды чуўся голас Даміры. Вера прывіталася. Даміра прадаўжаў гаварыць:

— Мы, значыць, у аход. Я камандую...

— Вы мяне хацелі бачыць? — перапыніла Вера.

Даміра змоўк, толькі дыхаў у Верын твар гарэлкай. Вера чула, як ён скрыгоча зубамі.

— Хацеў,—выгукнуў ён нарэшце.— Ты што ж гэта!.. Напляла карэспандэнту...

Нехта абхапіў Даміру, пацягнуў. Ён крычаў, выплёўваў злосную лаянку. Хтосьці сулакойваў Веру, прасіў не звяртаць на Даміру ўвагі. Вера пабегла. Адбегшыся, заплакала, пайшла памалу. Ужо ў вёсцы нехта дагнаў яе, узяў за плячо. Вера ледзь не закрычала. Азірнулася: Дземідзенка разгладжваў вусы.

— Хамства, скажу я вам, у нас болей, як клопоў у хаце. Цемра нялюдская. Але прабачыць такое не раю. Папусціцца — на галаву, прабачце, наплююць.

— Што ж вы параіце?

— Раіць не магу. Не заўсёды людзям нашы парады да спадобы прыходзяцца. Чалавек — істота няўдзячная. Прабачце, не пра вас, а наогул. Другому параіш, а ён пасля на цябе ж злуецца. А толькі, на маю думку, тут варта альбо ўцякаць альбо грызціся да апошняга зуба.

Веры здавалася, што гэта гаворыць не Дземідзенка, а Рамір, потым пачуўся голас Машанькі Ашман. Уцякаць! Так, так, уцякаць! Пайсці да дырэктара інстытута, папрасіцца на работу, на любую работу. Будзе сорамна? Няхай. Але ж ніхто гэтак яе не пакрыўдзіць...

Раптам яна ўстрапянулася. А можа напісаць пісьмо Льву Раманавічу?..

— Я раіў бы змагацца, — Дземідзенка прыкуруў папяросу, запахла паленай поўсю і нейкай цвіллю. — Вы зразумелі цяпер Даміру? А некалі вы пакрыўдзіліся на мяне. Памятаеце, як я прапаноўваў вам сваю дапамогу... Давайце налішам разам.

— Заўтра я паеду ў горад...

— У нас глухамань, бягуць таму. Ну, я развітваюся...

Рапітай яна пад'язджала ўжо к гораду. Аўтобус прыпыніўся на галу. Увайшла кантралёр, шафёр вылез з кабіны, пачаў нешта парткацца ў маторы. Вера паглядзела праз акно. Азораны залацістым святлом, горад ляжаў на пляці гарах. Справа відаць быў белаваты высокі будынак даўнішняга педтэхнікума. Нездзе лявей быў іх інстытут. Яшчэ лявей цераз раку відзеліся мачты высакальтнай лініі. На доўгай высакаватай градзе тырчэлі рэдкія сосны. То там, то тут відаць былі недабудаваныя дамы, асобныя руіны на іх фоне здаваліся дзівоснымі прывідамі. Дымілі коміны заводаў.

Аўтобус крануўся; дарога крута бегла ўніз. Перад вачыма раскінулася панарама цагельных заводаў. Сляпыя камяніцы, прыплюшчаныя да зямлі доўгія паветкі, чырвоныя высокія коміны, пад'ездныя пуці. Сноўдалі пыльныя машыны, па рэйках каціліся ваганетки, паспешлівыя чалавечкі паяўляліся і знікалі, як у кіно.

Затым аўтобус пачаў паўзіці ўгару. Ён натужна падвываў, быццам злаваўся, што людзі пабудавалі горад за глыбокім ровам. Справа і злева пачыналіся пабудовы: прамільгнуў будынак з вялізнай шыльдай «Бакалея», гараж, упраўленне цагельнымі заводамі, шэраг новенькіх трохпавярховых дамоў, адгароджаных ад вуліцы палісаднікамі, вароты вялікай фабрыкі, школа, яшчэ дамы, новабудоўлі. Па тратуарах беглі заклапочаныя людзі, грывелі жалезам грузавікі, рыпелі лябёдка, шматгалосы гул горада ўладна ўрываўся ў Верыну душу. Раптам яна ўбачыла дзяўчыну ў крэмавым плаці, вельмі знаёмую з твару. Аўтобус прапоўз міма, выбраўся з затору машын, паімчаў хутчэй.

Перш за ўсё Вера зайшла да сябе на кватэру. Паднялася па шырокай белае лесвіцы на трэці паверх, адамкнула дзверы. З пакоюў патыхнула нежылым, застаглым паветрам. Успырнула патрывожаная моль. На паліраваным сталё роўным пластом ляжаў пыл. Вера не стала прыбіраць кватэру. Дастала з шафы любімае васільковае плацце, надзела яго, прыпудрыла загарэлы нос, падвляла вусны, хмыкнула, угледзеўшы свае рукі: манікюр аблез, на кожным пальцы былі завусеніцы. Чаму яна толькі цяпер заўважыла гэта?

Усю дарогу Вера думала над тым, як сустрэне яе Рамір, як яна, зайшоўшы ў пакой, усміхнецца яму, потым абдыме за шыю. Усё адбылося інакш.

Рамір яшчэ спаў. На сталку між двух мяккіх крэслаў стаяла недапітая бутэлька каньяку, на талерачцы ляжала ікра, побач проста на сталі — кавалак каўбасы, вяндрліна, хлеб. Яна доўга будзіла Раміра. Ён адмахваўся, нязлосна лаіўся. Потым павярнуўся да яе, працір вочы, сказаў:

— Адварніся, апрануся.

Яна адышлася да акна. Чула, як ён бразгае дробнымі манетами, папругай, як шчоўкную партсігарам. Запыталася:

— Можна ўжо?

— Калі ласка. Ты, як снег на галаву... А я, разумееш, сумаваў.

— Бачу.

— Хочаш каньяку?

— Дзякую.

— Я вып'ю. Галава гудзе. Пачакай, пайду памыюся.

Ён узяў ручнік, вышаў. Вера пачала прыбіраць у кватэры. Прывесці ўсё да ладу тут было надта цяжка. Прыслоненыя да сцен, стаялі эскізы, карціны, загрунтаваныя пустыя палотны, валяліся гіпсавыя злёпкі чалавечыя цела. На сталі панавалі яшчэ большы беспарадак: фарбы, пэндзлі, алоўкі, вугаль, папяросы, нейкія гузікі, кавалкі чэрствага хлеба, кнігі, — усё перамышалася, пераблыталася, запылілася.

— Пакінь, не турбуйся дарэмна, — спыніў Рамір Верыны намаганні хоць крыху надаць пакою людскі выгляд. — У свеце няма нічога вечнага, а дзеля аднаго імгнення ці варта затрачваць дарагія хвіліны нашага кароткага жыцця.

Ён быў у бэзавай тэнісцы, якая прыгожа аблягала цела гімнаста. Чорныя валасы, гладка зачасаныя назад, блішчалі ад вады, тонкія вусны дрыготка ўсміхаліся, чорныя бяздонныя вочы пакорліва і сумна глядзелі на Веру. А яна любавалася яго белым тварам, шырокімі чорнымі бровамі, тонкім з глыбокімі выразамі ноздраў носам, вострым падбародкам.

— Я не пытаюся, як жывеш. Адгадай чаму?

— Не цікавіць?

— І гэта гаворыш ты... Раней так адказвала тысяча з тысячы адной. Адной была ты. І вось за некалькі дзён не стала і той адной.

— Чаму? Адкажы на сваю загадку.

— Бо я ведаю, як ты жывеш. Табе цяжка...

Вера падумала, што ён вельмі разумны, яе Рамір. Падышла, ахапіла яго за шыю, прытулілася да грудзей. Ногі лёгка адарваліся ад падлогі, цела павісла ў паветры на моцных Раміравых руках. Перад вачыма паплыла столь. Гарачая цеплыня рук і Раміравых вуснаў заціналі дыханне. Чыёсьці сэрца моцна стукала, ірвалася з грудзей. «Вось як гэта здарылася», — мільганула далёкая думка. Яна дацягнулася вуснамі да яго шыі, прыпала да яе там, дзе білася трапяткая, сіняя жылка. Раптам яна адарвалася, паляцела, як у бездань.

Яна моцна выцялася, падскочыла на пругкай стальной сетцы і зноў адчула сябе ў абдымках Раміра. І ў той жа час яе рука намацала нейкую рэч. Гэта была жаночая прыколка. Вера з усяе сілы адштурхнула Раміра. Ён зноў кінуўся да яе, заламаў рукі, прыціснуўся да яе вуснаў. Неймаверным намаганнем яна вырвалася з яго абдымкаў. Гле-

дзячы ў незнаёмы, шэры твар Раміра, закрычала, прыдушана, злосна:

— Нізавошта, чужі!

Ён спакойна падышоў да стала, наліў паўшклянкі каньяку, выпіў.

— Шалёная, новую тэніску парвала.

Вера заціскала ў кулаку шпільку, другой рукой папраўляла косы.

Рамір зачыніў на ключ дзверы.

— Зараз жа выпусці мяне.

— Ніколі.

— Выпусці, ці я выскачу з акна.

— Спалохаешся, ты вельмі любіш жыць.

— Зараз жа адчыні.

— А чаго ты, уласна кажучы, ішла?

— Я думала, ты чысты і разумны. А ты брудны і нягодны.

— Гэта нешта новае.

Яна расціснула кулак. Рамір зарагатаў.

— Што гэта?..

— Ты яшчэ смеяешся?

— Святыя існуюць толькі ў кнігах, ды і то яны робяцца святымі пасля найвялікшых зямных грахоў.

— Хто яна?

— Ці не ўсё роўна? Вось глядзі. — Рамір павярнуў адно з палоген. Вера жахнулася. На скамечанай пасцелі ў агіднай, неверагоднай позе ляжала яна сама.

Вера заплюшчыла вочы. Калі адкрыла іх, дык убачыла, што Рамір крывіць вусны: ці то смеецца з яе, ці то дражніць. Забыўшыся на ўсё, яна кінулася да дзвярэй. Стукала ў іх кулакамі: распач і сорам адабралі ў яе розум.

— Пакінь вар'яцец. Не люблю істэрычных баб. Садзіся, я цябе не з'ем.

Яна перастала стукцаць, але не адышлася ад дзвярэй. Невідучымі вачыма пазірала на Раміра. Ён курыў, седзячы ў крэсле.

— Ты забылася, што я жывы чалавек. Я больш года хадзіў за табой, і ты сама вінаватая, што адкладвала тое, што магло здарыцца сёння. Навошта хаваць свае прыгожыя інстынкты? Ты хавала іх, і ты вінаватая ў маім падзенні. Я цар цароў — Асаргадон. Усе астатнія — мае рабы. Я ёсць на свеце. Так трэба жыць. Усё астатняе — мяшчанства, якое даўно трэба выкінуць на сметнік. Я марыў пра цябе, і вынік гэтай мары — мая карціна. Я верыў, што калі-небудзь ты прыдзеш да мяне.

Вера ўзяла са стала чарнільніцу, плесканула з яе на карціну. Чорныя пацікі паплылі на падлогу.

— Калі ты мяне не выпусціш, дык з астатнімі будзе тое самае.

— А па мордзе не хочаш?

Вера адчула, што гэты чалавек здольны на ўсё. Папрасіла больш лагодна:

— Адамкі, калі ласка...

Ён адамкнуў і сам адчыніў дзверы.

— Думаеш, кахаў цябе?

На беззале Дзвіну, у скверыку, на той знаёмай лаўцы з літарамі «К» і «В» вылакала Вера слёзы, што даўно душылі яе.

IV

Па суботах ціхую ўрачыстасць райкома камсамола абуджала моладзь. На бюро звычайна набіралася шмат вялікіх і малых спраў. За кожнай стаялі людзі, маладыя, гарачыя, якіх абавязкова трэба было паслухаць. Прыходзілі сакратары камсамольскіх камітэтаў — рухавыя, галасістыя, неспакойныя; старшыя піянерважатыя — маладыя і чамусьці, як на падбор, маленькага росту дзяўчаты; няштатныя лектары — салідныя і недаступныя з выгляду, быццам набіраліся яны мудрасці ў сямі акадэміях; загадчыкі бібліятэк і хат-чытальняў — марудлівыя, разважныя, але гаваркія; звеннявыя — здаровыя, нібы вылітыя і загартаваныя пад сонцам, дзяўчаты; каржакаватыя, маўклівыя хлопцы, што прывыклі не гаварыць, а працаваць. Сярод іх вылучаліся тыя, што парэшылі на ўсё жыццё звязаць свой лёс з камсамолам. Усё гэта была галасістая братва: пелі песні, спрачаліся, жартавалі, кпілі, экзаменавалі адзін другога па міжнароднай палітыцы.

Ліпанаву вельмі любіла гэтыя дні. Перад ёю праходзілі дзесяткі людзей па-дзіцячаму вясёлых і непасрэдных, па-юначаму задорлівых і шчырых, па-даросламу сур'ёзных і прамых. На яе памяці многія ўпершыню прыходзілі ў райком, гэтак жа, як і цяперашнія навічкі, зубрылі правы і абавязкі камсамольца, запінаючыся, расказвалі біяграфію, якая ўкладалася ў адзін нядоўгі сказ, нясмела выконвалі першае даручэнне, баючыся на крок адступіць ад указанняў. І вось цяпер яны смела ўступалі ў спрэчку, здзіўляючы свайго сакратара глыбінёй думкі. Людзі раслі! Баявыя, няўрымслівыя людзі! З імі не страшна было брацца за самыя цяжкія справы. Ліпанаву любіла слухаць сваіх актывістаў. Вірлівая маладосць захоплівала ў палон. Побач з ёю не адчуваўся, што ідуць гады.

Саскочыўшы з грузавіка, Ліпанаву зірнула на гадзіннік: зайсці дадому не было ўжо часу. Прывычнай таропкай хадою пайшла ў райком. Калідор гуў, як пчаліны вулей. Хлопцы, сарваўшы кепкі, прывіталіся з ёю. «Новенькія, — падумала Ліпанаву. — Колькі ж сёння прымаем?»

Першай з сакратароў, каго ўбачыла Ліпанаву, была Ева Пляскач. Следам за Тамарай яна зайшла ў кабінет, села на крэсла, схавала пад стол ногі.

— Я да вас, Тамара Аляксандраўна, з нашым горам. Робіш, як лепей, атрымліваецца горай...

Ліпанаву села побач, але ў пакой адзін за адным пачалі заходзіць члены бюро, работнікі райкома. Улучыўшы хвілінку, яна папрасіла Еву:

— Расказвай.

— Заатэхнік збегла.

У Ліпанаву уздрыгнула брыво.

— Калі збегла?

— Заўчора. Ды вы не думайце, што сама збегла, — прымусілі. Даміра прымусіў і Ніна, помніце, высокая такая. Шумейка прозвішча.

— Расказвай па-парадку, а то я нічога не разумею.

— Я ўжо і так па-парадку вам кажу. Заатэхнік збегла, даяркі не ладзяць, Лёнька Зайчык гаворыць, што гэта дзіцячая хвароба росту. А наконт Шумейкі галасы раздзяліліся: адны кажуць, трэба яе выкля-

чыць з камсамола, другія — за яе гарой стаяць. А я думаю так, што хоць ты і сірата, але за сябе адказвай і рук не распускай...

Ліпанаву адкінула надакучлівую пасмачку валасоў.

— Адказвай толькі на мае пытанні, а то мы з табой да вечара гаварыць будзем.

Ліпанаву, не спяшаючыся, задавала пытанні, Ева адказвала на іх, наспярожана паглядала на сакратара. У Ліпанаву пасля кожнага адказу глыбокія маршчыны рассякалі лоб. Нарэшце, пытанні кончыліся.

— Баць, што вінавата я сама. Здавалася, усё прадумала, а выходзіць — спадзявацца адно, а рабіць другое. Ну, вось што — прыеду выпраўляць сваю памылку. Гэтыя абавязальствы, што ты мне паказвала — схавай. Будзем спачатку гаварыць з людзьмі. Можна, вядома, заклі да моладзі даваць ад жывёлаводаў «Прагрэса». У іх усё гатова. Але будзем усё ж пачынаць ад вас. На вашых камсамольцаў спадзявацца будзем. Зможаце вы ўзняць жывёлагадоўлю, падымучь яе і другія арганізацыі. Усё залежыць ад таго, як мы іх арганізуем...

Ліпанаву змоўкла, думала... Яна не сказала тады ўголас, што думае пра Еву. Сакратар успомніла пра размову з членамі камітэта ў калгасным клубе, разважанні Лёнькі, Наташы Кароткай, Евы і раптам адчула, што Ева не зможа далей павесці за сабой моладзь. Пакуль камсамольская арганізацыя раёна вырашала прыватныя і не вельмі вялікія справы, Ева не была бездапаможнай. Сумленна выконвала ўказанні, сучасна давала справаздачы, праводзіла сходы і ў кожным мерапрыемстве райкома — ці быў гэта мясячнік па вывазцы гною альбо суботнік па вырабу торфаперагнойных гаршочкаў — удзельнічала актыўна. Цяпер перад камсамолам раёна (Тамара Ліпанаву добра разумела, што не толькі раёна, але ўсёй вобласці і нават рэспублікі) стаяла вялікая праблема. Трэба не толькі паслаць моладзь на фермы, але разгарнуць субарніцтва, стварыць умовы для работы маладых жывёлаводаў. А іх не створыш, калі не вырашыш праблему кармоў. Гэта ў сваю чаргу звязана з палешаннем лугоў. Непарыўны ланцужок сувязей, якія прасачыла ў думках Ліпанаву, дапамог ёй глыбей зразумець тыя партыйныя мерапрыемствы, якія пачыналі намячацца ў апошні час. Разумная рука партыі накіроўвала ўсіх па аднаму напрамку. І ў гэтым баявым ланцугу, што разгортваўся да наступлення, стаяла яна — Ліпанаву, усе камсамольцы раёна. Грандыёзнае наступленне, і для яго патрэбны такія малодшыя камандзіры, што бачылі б намнога далей за Еву.

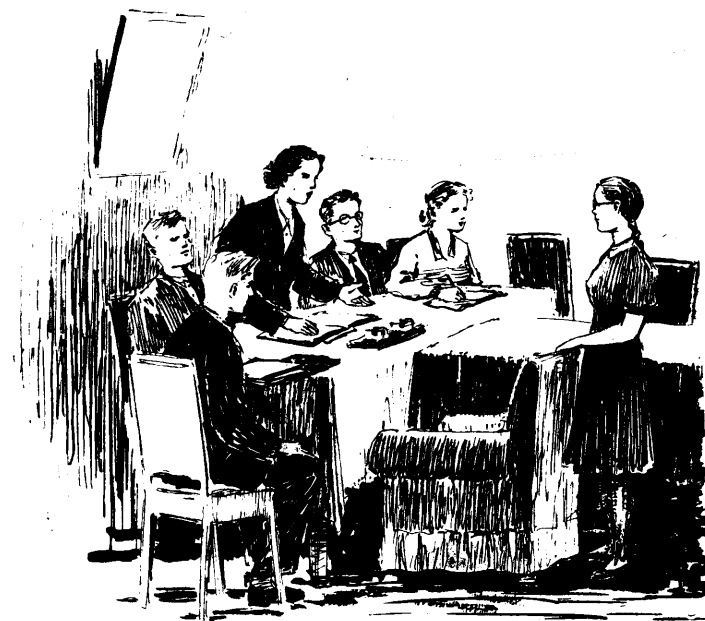
Ліпанаву пакуль нічога не сказала. Лёс чалавека адзін чалавек вырашыць не можа. Гэта могуць зрабіць сумесна таварышы па рабоце, па агульнай справе. Але і яны могуць вырашаць яго не паспешліва, а глыбока ўсё абдумаўшы і так па-таварыску далікатна, каб чалавек пачаў працаваць яшчэ лепш.

— У цябе ёсць хто на прыём? — запыталася яна ў Евы.

— Прывяла, а як жа. Тамара Аляксандраўна, вы ўжо мяне першую адпусціце.

— Добра, — усміхнулася Ліпанаву. Евінай прывычцы абавязкова быць першай.

Члены бюро расселіся вакол двух сталаў. У канцы аднаго з іх пуставала крэсла, прызначанае для навічкоў. Але амаль ніхто з іх не сядзеў — стаялі побач, збянтэжаныя ўрачыстасцю хвіліны.

Першай зайшла Зіна Асташка. Разгублена азірнула ся: сонечны зайчык трапіў на шкельцы акулераў, рознакаляровай вясёлкай мільгануў па сцяне. Яна спынілася ля дзвярэй, ледзь чутна прашаптала: «Дзень добры!» Ліпанав папрасіла яе сесці. Зіна дайшла да крэсла, учапілася ў спінку. Ева пачала чытаць анкету. Зіне здавалася, што яна гаворыць не пра яе, а пра кагосьці другога, невядомага, але вельмі славутага чалавека.

«Камсамольцам можа быць кожны...» — шаптала Зіна перасмяглымі ад хвалявання вуснамі. Думкі яе перапыніла Ліпанав.

— Таварыш Асташка, раскажыце сваю біяграфію.

Зіна здзівілася: хто гэта таварыш Асташка? Няўжо яна? Навокал добразычліва паглядалі на яе. Таварыш! А толькі, што гэты таварыш можа раскажаць?

— Ды вы не бойцеся, — праказаў кашчавы хлопец, таксама ў акулерах — выліты Лёнька Зайчык.

— Я не баюся, — адказала яна і раптам адчула сябе вельмі ўпэненай, як у школе на экзаменах. — Толькі ніякай яшчэ ў мяне біяграфіі няма. У вайну была маленькай. Калі ў сорок другім годзе нашу

вёску фашысты спалілі, з мамай у лес перабралася. Потым нас у Нямеччыну пагналі, але далёка не паспелі завезці. Мы і вярнуліся дамоў. Сёлета вось школу кончыла. Тату на фронце забілі. Удвух з мамай жывём.

Яна змоўкла, пазірала з-за акулераў то на аднаго, то на другога члена бюро. Здавалася, што яна ўсіх іх ведае: вось гэта Лёнька Зайчык, а вось тая дзяўчынка вельмі падобная на іх Наташу Кароткую — закружскую настаўніцу, далей сядзіць хлопец — як дзве кроплі вады Макар Башукевіч...

— Усё ў вас? — запыталася Ліпанав. Зіна кінула галавой. — У каго будучь пытанні да таварыша Асташкі?

«Камсамольцам можа быць кожны...» — заварушыліся Зініны вусны.

— Чаму вы дасюль не паступалі ў камсамол?

— Я нічога яшчэ такога не зрабіла.

— А цяпер?

— І цяпер таксама.

— Ці ведаеце, што камсамольцы ідуць працаваць на фермы?

— Яна працуе на ферме, — адказала за Зіну Ева.

— Што ж, таварышы, Зіна Асташка апраўдала сябе, лепш не трэба, — звярнулася Ліпанав да членаў бюро і тут жа дадала:

— Прымаем вас, Зіна, у Ленінскі камсамол. Бежарыце баявыя яго традыцыі. Камсамольцы ніколі не хаваліся ад цяжасцей, а ішлі ім на сустрэч. Віншую вас, таварыш Асташка, з высокім званнем члена ВЛКСМ.

Ліпанав вышла з-за стала, падала руку. Зіна сарамліва паціснула яе. Падумала: сказаць ці не сказаць. Вырашыла: трэба сказаць.

— Вось толькі ў нас на ферме работа не ладзіцца. Дзяўчаты сварацца. Толькі вы не падумайце, што яны вінаватыя.

— Гэта не цяпер, пасля прыёму... — спалохана перапыніў Зіну другі сакратар.

— Чаму? Гавары, гавары, Зіна. Хто ж вінаваты?

— Лёнька кажа, што мала таго, каб паслаць людзей на фермы, трэба з імі працаваць. Потым астатнія, хто не пайшоў на ферму, няхай бы яны пра кармы паклапаціліся. Ды вось яшчэ старэйшыя даяркі коса на нас паглядаюць, а іншыя нават падбухторваюць маладых. Таму і не ладзіць у нас.

— Я, Зіна, хутка буду ў вас. На месцы лягчэй разабрацца.

Пасяджэнне прадаўжалася. Адзін за адным перад сталом сакратара паяўляліся хлопцы і дзяўчаты, якіх пярвічныя арганізацыі прынялі ўжо ў свае шэрагі. Усё гэта былі баявыя, адданыя справе маладыя людзі. Пасля разглядалі вынікі работы па пасылцы моладзі на фермы. Ліпанав слухала даклады з калгасаў і ў душы радавалася, што сярод камсамольцаў пануе такі вялікі ўздым.

Дзень праляцеў незаўважна. Кончылася бюро. Ліпанав засталася адна, выцягнула са стала кніжачку, пачала запісваць думкі, што падказаны былі на бюро. Захапіўшыся, не заўважыла, як у пакой зайшла Вера Алексіч. Адчула толькі чыйсьці доўгі, тужлівы позірк. Рэзкім рухам узняла галаву. Вера стала, апусціўшы рукі.

— А казалі, што вы ўцяклі?

Вера ўздрыгнула. Здзівілася, што Ліпанав ўжо ведае пра яе ўцёкі.

Нешта трэба было сказаць. Але што? Ліпанавя закрыла кніжачку, запрасіла Веру сесці.

Вера села на край крэсла. «Чаго я прышла да яе? — думала Вера. — Злавала, нават ненавідзела, а першай, каго захацелася ўбачыць, — яе. Пра што мне расказаць? Хіба ж яна зразумее? Што яна можа параіць? Пачне павучаць — устану і пайду... А можа лэйсі вась цяпер, нечакана?» Вера хацела падняцца і не магла. Адчувала сябе надта мюранай.

— Люблю запісаць розныя думкі. Часам мільгане што-небудзь вельмі слушнае і знікне. Потым шкада, што не запісала. А вы не запісаеце?

— Часам, калі няма чаго рабіць.

— Я нядаўна чытала, што Фурманаў — аўтар «Чапаева» — заўсёды што-небудзь запісваў. А ў яго было вельмі неспакойнае жыццё. Вы, відаць, з дарогі?

— Так.

— Дык чаго ж тады я сяджу!.. Паслухайце, Вера, хадзем да мяне дамоў, бо я вельмі есці хачу.

— Не, што вы!.. Я так зайшла.

— Ды вы не саромцеся. Нам доўга давядзецца разам працаваць. Можа і мяне калі-небудзь запрасіце да сябе.

Вера ўразіла чысціня і нейкая суровая прастата пакоя Ліпанавай. У кватэры не было чаго-небудзь лішняга і непатрэбнага, што замінае жыццю. Кожная рэч паслужліва прапаноўвала сябе чалавеку. Мяккая шырокая канапа, без усялякіх падушчак, вышываных дарожак, кніжная шафа з роўнымі радамі кніг, пісьмовы стол з горкай газет і часопісаў. З кухні зайшла невысокая бабулька, вельмі падобная на Ліпанаву.

— Добры дзень, — пявуча загаварыла яна. — Нешта я вас ніколі не бачыла. Чаму ж ты, дачушка, так позна?

— Бюро было, мама.

— То бюро, то сход, то нарада... А жыць калі?

— Дык гэта ж і ёсць жыццё, мама.

Тамара выбегла. Бабулька падсела да Веры.

— Таксама яшчэ не замужам? — запыталася яна.

Вера пачырванела.

— Была. Разышліся.

— Здараецца. Дзіця для ўцехі засталася?

— Не.

— Гэта ўжо блага.

— Адной лягчэй...

Бабулька спалохана замахала рукамі.

— Што ты, дачушка, гаворыш!.. Як жа аднаму можа быць лягчэй? Ды што ж я адна рабіла б? Таму і на Тамару злуюся. У гадах, а толькі і думае пра сходы. Дзеці трэба, без іх і жыць не варта. У мяне васьмёра было: шэсць сыноў і дзве дачкі. Сыны на фронце загінулі, дачка прапала ў Германіі. Засталіся мы з Тамарай. А пасля вайны захварэла яна: з месяц ляжала. Калі б памерла, дык і мне не жыць. Тады і пасівела. Мне яшчэ і гадоў не дужа многа...

Прышла Тамара. Маці затупала вакол стала. Неўзабаве на ім паявіўся абед. Вера зноў адчула сябе ніякавата. Праўда, нялоўкасьць тая хутка прайшла, бо і дачка, і маці аднесліся да яе вельмі шчыра.

— Пагуляйце ў садочку, — сказала маці, калі яны паабедалі.

Яны вышлі. Садок быў маленькі, на самым беразе Дзвіны. Дзесятак яблынь, кусты парэчак і агрэсту, а над кручай расла тоўстая сукаватая вішня. Лістоў на ёй не было, толькі чырванелі дробныя ягады.

— Хочаш? — запыталася Ліпанавя. — Толькі сама залазь на дрэва. Тут не высока. Станавіся на лавачку, потым вось на гэты сук і гатова... Вера не адважвалася. Тады Тамара палезла першай. Крыху пастаяўшы, узабралася на вішню і Вера. З дрэва яшчэ лепш адкрываўся вачам далагляд: задзвінскія лясы і поплаў. Далёка ўнізе струменіліся хвалі Дзвіны.

Тамара нечакана запыталася:

— Чаму вы мяне не любіце?

Вера сумелася, не ведаючы, што сказаць.

— Гэта вам здалася.

— Не. Я — зыркастая.

— На гэты раз памыліліся.

— Хочаце, я сама адкажу на сваё пытанне? Бо вы не адну мяне не любіце. Помніце, я пыталася ў вас, ці кахаеце вы каго? Вы тады раззлаваліся на мяне. Падумалі: чаго я да вас прычэпілася. А я хацела вас перасцерагчы, бо гэтая ваша любоў — вельмі дрэнны чалавек.

«Сапраўды зыркастая», — падумала Вера. Ёй раптам стала балюча, крўдна за тую абразу, якую нанёс Рамір.

— Ён не дрэнны, а незразумелы.

— Ён, відаць, асляпіў вас альбо прыгажосцю, альбо размовамі, якія здаліся вам незвычайнымі. Я тады адчула, што вы пад чужым уплывам знаходзіцеся. І пад дрэнным уплывам. Хто ён?

Вера вымушана была расказаць пра Раміра, пра яго размовы. Не ўтаіла і тое, што адбылося сёння.

— А ведаеце чаму так атрымалася? — запытала Ліпанавя. — Таму, што вы дрэнна ведаеце жыццё і, па-шчырасці, не надта стараецца пазнаць яго. Вось вас захапілі незвычайныя размовы гэтага мастака. А калі вы задумаліся, дык самі зразумелі, што яны нічога, апрача шкоды, не могуць прынесці.

— Я ўжо задумвалася над гэтым, — прызналася Вера. — Быў у нас некалі ў вёсцы дзед Баўціць, богу маліўся, святым яго лічылі, дык ён гэтак жа, як і Рамір, гаварыў, а потым у вайну гітлераўцам прыслужваў.

— Вось бачыце, Вера. Думкі ў вас правільныя. Тады чаму вы так да калгаснай моладзі паставіліся? Дружба з ёю можа толькі ўзбагаціць. А вы чамусьці цураецеся людзей...

— Гэта няпраўда. Я, напрыклад, паважаю, ну, гэтага, рахунковада, — Вера нік не магла ўспомніць, як яго прозвішча. Ліпанавя ўсміхнулася.

— Лёньку Зайчыка? — запыталася яна. — У кожнага з іх многа цікавага, чыстага, шчырага. Трэба толькі прыгледзецца.

Яны злезлі з вішні, селі на лаўку. Вера сказала:

— Не тую я прафесію выбрала. Мала чаго тут цікавага.

— Зноў вы, Вера, не тое гаворыце. І прафесія ваша цікавая, і працаваць вы можаце. Помніце, Лёнька Зайчык пра ўзнёсласць працы гаварыў. Можа ён і не зусім правільна разважаў, аднак жа надта цікава. Вы глядзіце на працу, як на непрыемную неабходнасць, а каб вы глянулі на яе як на патрэбнасць вашай душы, сэрца: Вы пастаўце

перад сабою якую-небудзь мэту. Чаго вы хочаце ў жыцці? Ды паспрабуйце дамагчыся таго сваімі сіламі. Якая гэта потым будзе радасць...

— Не ведаю, што за мэту паставіць можна?

— А вось тую, што калгаснікі перад сабой ставяць. Вунь Зіна Асташка добра ведае, што хоча ад жыцця. І я ведаю, і Лёнька, і Ніна Шумейка. Кожны чалавек ведае гэта і дамагаецца свайго.

— Усё гэта так, але мне цяжка працаваць, — адказала Вера.

— Калі цяжка — шукайце дапамогі. А вы ўсё хочаце самі зрабіць. Адзін у полі не воін. Вось жа сёння вы прышлі да мяне. А раней не хацелі.

— Цяпер я заўсёды буду да вас прыходзіць, — паабяцала Вера.

V

Да Закружжа заставалася кіламетраў дзесяць. Час быў не позні, і Леў Раманавіч вырашыў не чакаць спадарожнага транспарту — пайсці пехатою. Да таго ж хацелася паглядзець родныя мясіны, па якіх не хадзіў ужо многа гадоў. З таго далёкага часу дарога стала куды лепшай. На прыцэртым пяску выразна відаць былі шырокія сляды аўтамабіляў і вузенькія, у елачку — веласіпедаў. Узышоўшы на ўзгорак, Леў Раманавіч спыніўся, каб паглядзець навокал. Усё здалось незнаёмым... Аднекуль з'явіўся ланцуг высокіх пагоркаў з вузкімі перамычкамі між імі. На пагорках рос густы сасновы хмызняк, на ніжэйшых мясцінах раскашаваў цёмна-зялёны ельнік уперамешку з бярозай. Леў Раманавіч успомніў, што некалі тут быў густы Струмецкі лес. Ад яго засталася толькі невялікая бародка калматых хвой ля самай рэчкі.

Дарога па-ранейшаму пятляла між пагоркаў, то апускалася ў невялічкія нізіны са слядамі былых рачулак, то паволі падымалася ўгору, каб потым зноў крута апусціцца на дно рова. Нарэшце, паказалася Закружжа — роўны, у струнку, рад новых хат з прысадамі. Леў Раманавіч дайшоў да сярэдзіны вёскі, звярнуў у бакавую вулачку, спыніўся ў нерашучасці. Недзе тут за Чорным ручаём павінна была стаяць хата Марыны. Але ручая не было відаць. Прайшоўшы яшчэ з паўсотню крокаў, Леў Раманавіч спыніўся на невялікім, камлюкоў на шэсць, мастку, які ляжаў ледзьве не на зямлі.

За мастком налева стаяла невялічкая хата з двума вокнамі на вуліцу. Ля яе рос клён, пад ім тулілася невялічкая лавачка.

З-за вугла хаты, што стаяла на другім баку вуліцы, нясмела выглянуў рыжы, вяснушчаты, як асеўкамі абсыпаны, хлапчук. Гулка шморгнуўшы кірпатым носам, ён прыклаў да вуснаў свісцёлку і даў доўгую руладу.

— Бач ты, музыкант які!.. — усміхнуўся Леў Раманавіч. — Хадзі сюды.

Хлопчык, падцягнуўшы штаны, нясмела ступіў некалькі крокаў насустрэч.

— Гэта чья хата? — паказаў Леў Раманавіч у бок клёну.

— Цёткі Марыны.

— Асташкі?

— Угу.

— Яна дома, не ведаеш?

— Не, нікога няма, — пасмялеў хлапчук. — На поплаве. А Зіна — на ферме.

— Дрэнная, брат, справа. А я да яе. Цябе як завуць?

— Валерка.

— Бач ты! А чый ты? Хто твой бацька?

— Іван Макарык.

— Пачакай, пачакай... Гэта ж які Іван Макарык? Не Цімохаў? Дзедзета твайго як завуць?

— Дзед Цімох.

— Дык ты, брат, радня мне, вось як. Ну, падыдзі бліжэй. Дык гэта ж ты і сапраўды даводзіцца мне траюрадным братам. Вось як! Леў Раманавіч пачаставаў хлапчука цукеркамі. Той адразу запытаўся:

— Можа збегаць па цётку Марыну?

— Калі не лянуешся, збегай. Скажы ёй... А нарэшце не трэба... Скажы, што прыехаў да яе нейкі дзядзька. Зразумеў?

Хлапчук, не даслухаўшы, сарваўся з месца, як віхор, і паімчаў па вуліцы, падскокваючы і махаючы рукамі.

Леў Раманавіч адчыніў брамку, зайшоў на двор. Маленькі двор быў старанна падмецены. Леў Раманавіч абышоў яго, заглянуў у маленькі хляўчук, у прыбудовку, нават у акно хаты і, зноў вышаўшы на вуліцу, сеў пад клёнам. Сонца прыпякала ніштавата. Але Леў Раманавіч не адчуваў яго гарачых праменняў: клён, дворык, увесь стары, хоць і абноўлены пасля вайны седас навяваў даўно забытыя падзеі.

Сонца ўсё ніжэй хілілася на захад. Даўжэлі, цямнелі цені. З-за прысад дыхнула свежым ветрам, сухім і духмяным. Недзе зарыпеў журавель. Над агародамі праяццела чародка іпакоў. Марыны ўсё яшчэ не было. Тады Леў Раманавіч зноў пайшоў на двор, без усялякай справы пахадзіў па ім, потым сеў на сечаную калоду.

Стукнула брамка, і на двор узбегла дзяўчына. Яна спынілася, здзіўленая.

— Вы да нас? — запыталася яна, неяк уся падаўшыся наперад.

— Такі мабыць да вас, — Леў Раманавіч добразычліва ўсміхаўся. — Не, ты паглядзі толькі, як дзве кроплі вады, падобна на Марыну!.. Толькі вочы бацькавы.

Дзяўчына безразважна ірванулася наперад, потым нерашуча спынілася.

— Не пазнаеш? — запытаўся Леў Раманавіч, і яго натапыраныя шырокія бровы прыгладзіліся, ля вачэй збегліся маршчынкі. — Дзе ўжо табе, вось такой была.

— Дзядзька Лявон! — дзяўчына раптам збянтэжылася такой сваёй гараннасці, сарамліва змоўкла.

— Пазнала... — Леў Раманавіч расставіў рукі, пайшоў насустрэч дзяўчыне і, узяўшы яе за плечы, сказаў: — Ен самы — дзядзька Лявон.

Размова неяк не ладзілася. Леў Раманавіч і сам, расчулены сустрэчай, задаваў нейкія недарэчныя пытанні, на якія прычменніца адказвала каратка «так» ці «не». Лёд растаў, калі прышла маці. Марына ўвайшла ў хату, моцна прыскаючы да грудзей рукі. Яна спынілася ля дзвярэй, моцна ўсхваляванасць спірала ёй дыханне, не давала

вымавіць слова. Па яе твары, дачасна зрэзаным маршчынамі, пабеглі два ручайкі слёз.

— Братка... — выдыхнула яна; ногі яе падкасіліся, але жанчына неймаверным намаганнем пераадолела слабасць, паспешліва, быццам байлася, што ўпадзе, кінулася да брата, прытулілася да яго грудзей.

— Годзе, годзе, Марына, — няёмка суняшаў сястру Леў Раманавіч. — Вось жа бачыш: жывы, здаровы і нават тоўсты.

Ён стараўся надаць голасу жартаўлівы тон, але яго самога душылі слёзы. Калі раней усё мінулае толькі прыпаміналася, дык цяпер яно было вельмі блізкім.

...Было гэта даўно. Леў Раманавіч быў тады яшчэ хлапчуком Лявонкам. Раніцай ён разам з бацькам і чарнявай, як галчанё, Марынкай паехаў на паплавы касіць сена. Быў васьмі гадзінаў дзень. Над поплавам сонна гулі авадні, пахла дзятлінай і чаборам. Лявонка то растрасаў траву ў пракосах, то забаўляў чатырохгадовую Марынку. Худы, з белым, як малако, тварам бацька, бясконца кашляючы, натужліва, праз сілу махаў касой. Раптам ён упаў на пракос, і з яго рота чорным цурком пацякла кроў. Лявонка, які падбег да бацькі, скамянеў ад страху: бацька цяжка, з прывістам дыхаў, так што пад зрэбнай кашуляй хадуном хадзілі вострыя лапаткі, і пасля кожнага ўздыху на зялёную траву выплэсквалася кроў, а вочы, жаласлівыя і шырокія ад страху, нешта ці то прасілі ў Лявонкі, ці то загадвалі. Гэты позірк паміраючага чалавека прыкаваў хлапчука да месца. Ён не мог саўладаць з сабой і апамятаўся толькі тады, калі ўбачыў побач з сабой Марынку. Яна трымалася за яго штаніну і моўчкі пазірала на бацьку, які біўся ў канвульсіях. Цяпер Лявонка адчуў сябе сталым, сарваў з галавы бацькі картуз, пабег да ракі, каб зачэрпнуць вады. Яшчэ на паўдарозе яго сустрэла Марынка. Яна абхапіла братавы ногі сваімі ручкамі так моцна, што Лявонка ледзь устаў. Заглядаючы хлапчуку ў вочы, яна спалохана прашаптала:

— Я не хачу туды.

Бацька ляжаў на спіне, нейкі доўгі і жоўты, па твары яго паўзла муха, а ён глядзеў некуды ў неба застыглым, абьякавым позіркам.

І васьмі цяпер, калі да яго зноў прытулілася Марына, старое прыгадалася так яскрава, быццам усё было некалькі дзён назад. Ён гладзіў яе валасы, плечы і ўсё паўтараў:

— Ну, ну... Годзе, годзе.

Яны пацалаваліся тры разы, моцна сціскаючы адзін другога ў аддымках.

— Як добра, што ты прыехаў. Паглядзіш на наша жыццё.

Матка з дачкой замітусіліся. Марына ўвіхалася ля печы, распаліла на загнетцы агонь, нарэзала сала, збегала ў хлёў, прынесла яйкі, нацёрла тварог і ўвесь час расказвала пра сябе.

— Жывём не горай за другіх. Дзякуй, што памагаў. Хацёнку змудравала. Хацела большую ставіць, ды перадумала. Зіну ў горад хачу выправіць. Хопіць, што я руду ўсё жыццё тру. Паверыш, брацец, на руках іншы раз цыпкі бываюць. Няхай хоць яна ў чысціні пажыве, — і, выкарыстаўшы адсутнасць Зіны, па сакрэту, прыглушаным голасам дадала: — Каханак жа ўжо ёсць. Хлопцы ліпнуць. Скажу табе — баюся: выскача на малады розум замуж і хлебтане гора. А ты надоўга да нас?

— Калі прымеш, — надоўга.

— Можна на рабоце што здарылася?

— Думаю ў вас сваю навуку прымаюць. Як мяркуеш: атрымаецца?

— Табе відней. Дык я пра Зіну. Не вельмі ж хоча ў горад ісці. За сяброўкамі гоніцца. Тыя застаюцца, і яна за кампанію. Кончыла школу, і не блага, а заяву дасюль нікуды не падавала.

Увайшла Зіна, хаваючы за спіной бутэльку. Марына паставіла на стол вячэру, папрасіла:

— Сядзь за стол. Ты, Лявонка, васьмі сядзі, а я тут сяду, а ты, Зіна, побач з дзядзькам.

Леў Раманавіч усміхаўся з таго, што Марына па-ранейшаму называе яго Лявонкам, хоць ён, па шчырасці, неяк адвык ад гэтага імя. Для Марыны ён заставаўся ўсё тым жа віхрыстым хлапчуком.

Вячэралі і ўспаміналі мінулыя дні. Леў Раманавіч прыпамінаў таго-сяго з вясковых, але большасць з іх загінулі на фронце ці ў партызанах, многія засталіся недзе ў Літве, у заходніх абласцях Беларусі, куды былі выселены немцамі, і цяпер у вёсцы жыло многа новых людзей, якіх Леў Раманавіч не ведаў. Апусціліся змрокі, невыразныя, як здані. У хаце запалілі лямпу. Доўгія цені карабціліся на сцяне, нязграбна варушачыся пры кожным руху.

Льву Раманавічу зрабілі пасцель на сене ў прыбудовы. Разварушанае ўспамінамі былое мроілася ў дзівосных снах: бэзвая прастрань палёў, акаймаваная на даляглядзе белаватай стужкай смугі; пагона за бандытамі да поўнай знямогі; злосная немка — выкладчыца рабфака, якая крычала на яго за тое, што ён не мог перакласці слова

«Hundsrück»; доўгі Дзямід Пракуда — першы старшыня калгаса, што цягнуў яго з польмя, якое ахапіла калгасны хлёў. Раптам аднекуль з'явілася Лілія Нікадзімаўна, яго першая жонка, закрывала:

— Валерка, я табе, паршывец!

«З глузду з'ехала, — падумаў Леў Раманавіч. — Нашага сына завуць Вадзім».

Леў Раманавіч расплюшчыў вочы. Скрозь страху, пакрытую драйкай, там-сям прабіваўся вузкія палоскі сонца. На двары крычалі куры, недзе за сцяной рохкаў парсючок.

Марына канчала паліць у печы.

— Паспаў бы яшчэ, — сказала яна, хоць ёй вельмі хацелася пагаварыць з братам. Учарашняя размова была нейкай бесталковай.

— Хачу пахадзіць па палях, паглядзець. Як тут у вас паплавы?

— Пазнаеш. Трава толькі сёлета дрэнная.

— Вось я дзеля таго і прыхаю. Думаю ў вас адзін вопыт паставіць.

Марына прамаўчала, робячы сваё. Потым, калі селі за стол, запяталася:

— Адзін усё жывеш?

— Адзін.

— Дакуль жа так будзе? Гады ж бягуць.

— Бягудь...

— Жаніцца не збіраешся?

— Жанаты ж. Чакаю, хоць і ведаю, што дарэмна. Можна вернецца.

— Дзе ж яна цяпер?

— Пасля таго, як закончыла інстытут — ні аднаго пісьма. Хацеў шукаць, пасля падумаў: не варта.

— То можа да Ліліі Нікадзімаўны вяртаўся б. Усё стары друг лепей новых двух.

— Не, там кончана назаўсёды.

Праз якой паўгадзіны Леў Раманавіч вышаў з хаты.

* * *

Гэта была старая, прапрадзедзі вытапаная дарога. Даўней, калі яшчэ дажывалі тут свой век аблыселя дзяды і згорбленыя бабулі, што на ўласных плячах паспыталі смак паншчыны, хадзіў па людзях падобны на легенду расказ. Калі верыць яму, дык на ўсю прыпітамскую акругу жыў некалі драхлы, зялёны ад старасці дзед Запруды. Калі ён прышоў, калі паявіўся ў прыпітамскіх краях, ніхто дакладна не ведаў. Лічылі яго святым чалавекам, які даўно замаліў свае грахі і цяпер замольваў людскія. А грахоў у дзёда Запруды, паводле тых жа чутак, было шмат. Сек некалі Запруды праваслаўныя галовы па загаду самога Сценькі Разіна, бунтаваў манахаў на Салаўках, рабаваў купцоў на маскоўскіх гасцінцах, а потым уцёк ад царскай расправы на лясную рэчку Пітамку, невялікі, але па тых часах многаводны прыток Заходняй Дзвіны. Прынёс ён у лясную глухамань багатую казну, дыяменты і золата, схаваў іх і, можа па старасці, а можа зварок, забыўся, дзе.

Было дзеду пад паўтараста гадоў, калі землі прыпітамскага краю Кацярына Другая аддала пану Зубаву, нейкай задрыпанай радні апошняга свайго любоўніка. Новыя паны, што паяўляліся, адным росчыркам пярэ ў кароткія хвіліны адпачынку сярод алькоўных уцех, былі гэтакія

ж ненажэрныя, як і любоўныя ласкі раздобраўшай на рускім хлебе немкі-царыцы.

Пан Зубаў хацеў разбагацець за адзін дзень, як і яго больш шчаслівы родзіч, што аціраўся больш па інтымных пакоях царскага двара. Па яго загаду доўга катавалі дзёда Запруды, каб выпытаць, дзе закапаны яго скарб. Але дзед маўчаў, сціснуўшы зубы, і толькі перад самай смерцю паказаў рукой у бок Балоння. Але як ні шукалі там скарб, — нічога не знайшлі.

Тады пан Зубаў прыдбаў у нейкага збяднелага нашчадка старапольскіх князёў паўтараста душ мужыкоў-унятаў. У іх чатырохсотвёрсны маршрут, як апошняя сцэжка да Галлофы, уваходзіла і гэтая дарога. Тады, праўда, дарогі не было. Навокал, падпіраючы хмарнае, слязлівае неба, стаяў непразлы лес, а Паграбішча было вялізным возерам з багністымі непрыступнымі берагамі. І толькі ўздоўж рэчкі Пітамкі ляжалі разложыстыя паплавы, а далей, там дзе пачынаўся бор — купкаватае, парослае верасам і мохам Балонне. Доўгі час Закружжа, так назвалі новую вёску прышлыя людзі, з навакольным светам звязвала звычайная лясная сцэжка — вузкая, віхлястая, з мноствам кладак цераз ручаіны і дрыгвяністыя ўпадзіны. Зрэдку ў каламажцы прыязджаў у Закружжа панскі аканом. Прыязджаў адзін, а назад вёз на панскі двор для пацехі якую-небудзь чарнабровую закружскую красуню. Палівала дзеўка сцяжынку слязамі, і, здавалася, ніколі не высахне тая сцэжка-віхлянка.

Пазней, калі сцяне крыху абжыліся, завялі па хлявах такую-сякую худобу, сцэжка пашырэла, выпрасталася, перастала віхляць між хмызнякоў і выгарак — зрабілася добранаезджанай, выбітай мужыцкім горам дарогай.

Зімой закружскія мужыкі, выбраўшы самую завірушную ноч, ездзілі па ёй красці панскі лес. Толькі адна дарога і ведае, колькі было перавезена ў вёску стромкіх, гладкаствольных бярозак, цяжкіх дубовых камлёў, мяккіх, крохкіх асін, старых звонкіх елак ды сосен. Усё гэта вечарамі ў руках закружскіх майстроў ператваралася ў палазы, абады, балей, цэбры, салонкі, лыжкі, у клёпку, прасніцы і проста забаўкі дзеля маленькіх дзяцей. Па той жа дарозе ўсё гэта адвозілася на кірмашы ў Віцебск, Янавічы, Сураж, Тадуліна, Пяцінку, а то і яшчэ далей аж за Усвяты.

Улетку па гэтай дарозе вазілі з паплавоў сена, мяккае, як воўна. жыта напалам з гірсой і мяцёлкай, а пад восень — дробную, але вельмі ўрадлівую бұлбу.

Па гэтай жа дарозе ездзілі хрысціць дзяцей у паддубскую царкву, у мясаед са званочкамі і песнямі ехалі па ёй маладыя пад вянец, па ёй жа неслі чалавека ў апошні шлях на высокі бераг рэчкі, дзе нехта з першых пасяленцаў аблюбаваў сабе месца для райскага жыцця на тым свеце. Усё ў Закружжы было звязана з гэтай дарогай.

З пяці гадоў яшчэ квольмі дзіцячымі нагамі пачаў таптаць яе і Леў Раманавіч. Спачатку ганяў на выган свіней, робячы з імі два па-даросламу невялікія канцы на дзень. Потым, калі крыху падрос, ганяў на Балонне цэлы статак кароў, не сваіх, а чужых. Даводзілася рабіць ужо і па-даросламу далёкіх чатыры канцы. Яшчэ пазней, застаўшыся без бацькі, нямала пахадзіў па гэтай дарозе з касой, граблямі, за возам, у дождж і ў спёку, халодны і галодны. У апошні час ішоў па ёй з цяжкай торбай за плячыма, — ішоў паступаць на рабфак.

Некалі гэтая дарога была скрозь у каляінах і выбоінах, а пасля навальнічных дажджоў то там, то тут пераразала яе плыўкія ручаі мутнай, бурбалістай вады. Цяпер на гладкай роўнядзі зелянела мурава, прыцэртая ў адзін след коламі і збітая, запыленага конскімі капытамі.

Леў Раманавіч ішоў спакваля, стараючыся не толькі разгледзець, але адчуць, усваяючы тыя перамены, што адбыліся за гады яго адсутнасці. Незаўважна для сябе ён спыніўся ля аблыселага курганка і доўга думаў, чаму спыніўся іменна тут. Памяць выцягнула на свет вельмі даўняе, незабыўнае. Некалі на гэтым курганку нябога-старац спяваў нудныя, жудасныя песні пра распусны, блудны Вавілон. Тады славуты горад уяўляўся маленькаму пастушку рагатым, агідным зверам.

За курганком ляжала вялікая імшара з альховымі, лазовымі і малінавымі кустамі. Увесну ў хмызнях да зморы спявалі салаўі. Улетку імшара абуджалася дзіцячымі галасамі: то закружскія хлапчкі і дзяўчычкі ласаваліся малінамі, чарніцамі і буюкамі. Старыя бабкі ірвалі на імшары валяр'яныя карань і, настоіўшы яго на гарэльні, пілі па чарцы тры разы на дзень.

Імшары цяпер не было. Роўнядзь зелянела ладнымі ўсходамі кукурузы. За палеткам ні з таго ні з сяго ўздымалася к небу залатастолая з парасонам цёмна-зялёных галінак сасна. Вочы непрывычна скіроўваліся ў далечыню, нават не хацелі затрымлівацца на сасне-прыгажуні, якая фарсіста выстаўлялася напаказ. Леў Раманавіч адразу ўспомніў, што там далей пачынаўся лес — Барок. Лес не існаваў болей. Таму так нязвычайна было для вока. За Барком, — успамінаў Леў Раманавіч, — некалі быў вялікі роў. У рове над ручаём вісеў чорны абшмэлы камень.

Пра гэты камень расказвалі мноства казак, якія тады, у дзяцінстве, здаваліся праўдай. Адзін бачыў на камені белага баранчыка з залатымі рагамі, другі — на свае вушы чуў, як званілі пад каменем царкоўныя званы, трэці — наткнуўся аднойчы на старога дзеда, які, забяўляючыся, кідаў у ваду залатыя дукаты. А хто, як не Запруда, мог кідацца грашма — яму яны дасталіся лёгка.

Льву Раманавічу раптам захацелася паглядзець той чорны камень, і ён збочыў на сцежку, якую наўпрост праз кукурузнае поле праклалі нейчыя несумленныя ногі. Калісьці ён пабіўся аб заклад на складаны ножкі, што нацямку сходзіць і пасядзіць крыху на камені. І пайшоў, але не змог нават і блізка падысці да чорнай аграмадзіны. Пад каменем плюскацела вада, здавалася, дзед Запруда балбоча страшныя, незразумелыя праклёны. Успомніўся бяспалы Цярэшка, з бяльмістым вокам мужчына. На свае вушы хлапчкі чулі, як Цярэшка апавядаў пра чарцей, што жывуць пад чорным каменем. Аднаго разу ночку ў люты мароз яны прывялі да каменя Цярэшку, пусцілі яму ў вочы чмур, быццам то гарачая печка, і, пакорны ім, бядак лёг спаць. І хоць бацька Льва Раманавіча запытаўся: колькі квартал гарэлі перад гэтым выліў Цярэшка, уражанне ад яго расказа засталася незвычайна вялікім. Так і перайшоў бацькаў сцізорык у чужыя рукі.

Па крутых схілах рова калісьці рос каржакаваты альшэўнік, тонкі, разгалісты арэшнік; то тут, то там узвышаліся калматыя яліны, абвешаныя вароннінымі гнёздамі. Усё гэта было пераплецена хмелем, крушынай, калючым малінікам, пахучым лясным парэчнікам, дзікай ружай, а знізу цягнулася да сонца лясная рута, цыбатыя з бялесай шапкай дробненькіх кветчак валяр'яна, шыракалісты пырнік, высокі падгалісты балігалоў і яшчэ розная трава, — тонкая, крохкая, кволая.

За гады, што Леў Раманавіч жыў па вялікіх гарадах, буйных дрэвы перавандравалі, відаць, у вёску; па-ранейшаму на схілах рос толькі хмызнік, але і ён значна парадзеў. Неяк адразу прапала ахвота глядзець на камень. Да яго можна было цяпер і не ісці: камень быў добра відзён адсюль.

За ровам пасвіўся статак кароў. Пастух, стары ўжо чалавек, згорблены і доўгі, хадзіў па ўзмежку, раз-по-раз згінаўся, быццам нешта шукаў. Было ў яго хадзе, ва ўсёй паставе штосьці добра знаёмае, але даўно забытае. Вось ён разгнуў спіну, выпрастаўся на ўвесь свой амаль сажнёвы рост, і тады Леў Раманавіч убачыў у яго руках снапок нейкіх траў-зёлак. Гэта адразу зацікавіла Льва Раманавіча. У горадзе ён спецыяльна хадзіў на рынак, каб пагаварыць з такімі васьм нястомнымі шукальнікамі лекавых траў. У большасці гэта былі цікавыя людзі, дапытлівыя, верныя вяртаўнікі народнай медыцыны. І васьм яшчэ адзін. Хто ён?

Леў Раманавіч, чапляючыся за кусты, пачаў спускацца ўніз. Там на самым днішчы рова ледзьве прабіваўся між каменьчыкаў і чэзлай асакі малюсенькі ручай. Леў Раманавіч стаў адной нагой на левы, другой — на правы бераг, усміхнуўся. Прыгадалася былое, калі крыху ніжэй па плыні яны купаліся ў віры, што вымылі вясновыя воды. У тым віры кожны з іх хаваўся з галавой, і толькі аднаму Міколе Пракуду вір быў да барады. І тады адразу Леў Раманавіч успомніў, што за чалавек там на гары: безумоўна, гэта не хто іншы, як бацька Міколы, Дзямід Пракуда.

Ад каменя, як і раней, вілася па кручы вытапаная з незапомных часоў сляжынка. Некалі Леў Раманавіч узбіраўся на яе адным дыхам. Цяпер яна здалася надта доўгай: двойчы давялося адпачываць.

Калі ён падняўся на гару, дык на нейкае імгненне нават усумніўся: можа ўсё ж ён памыляецца. У тыя гады Дзямід Пракуда быў стройны, гнуткі, белатвары, а перад ім стаяў даволі стары чалавек, з бурым шрамам праз лоб і шчаку. Шрам хаваўся недзе ў густой шчаціне сіватавай барады.

— Што, Лявон Раманавіч, цяжка пазнаць мяне? А вас я адразу пазнаў, як толькі вышлі з рова. Хоць таксама пастарэлі вельмі. У госці да нас завіталі? Відаць, родныя мясціны пад старасць не даюць спакою.

— Вось рашыў паглядзець, як жывяце.

— На экскурсію, значыць. Жывем не дрэнна. Але хваліцца асабліва няма чым. Хацелася б лепей жыць. Толькі не мы тут вінаваты.

Падшоў падпасак Грышка. Прывітаўся. Леў Раманавіч па абрысах твару хлапча бачыў, што гэта нехта Макарыкавага роду. Але чый? Дзямід Пракуда падказаў:

— Гэта ж яшчэ радня нейкая вам, Цімохаў сын...

«Таго кірпатага Валеркі дзядзька», — падумаў Леў Раманавіч і яшчэ раз паглядзеў на Грышку. У яго твары ён не заўважыў чаго-небудзь незвычайнага, але ва ўсёй яго постаці адчувалася штосьці хваравітае. І як толькі Грышка загаварыў, Леў Раманавіч зразумеў, што яго насцярожыла.

— Пастухом працуеце? — запытаўся ён у Грышкі.

Грышка ўсміхнуўся нейкай чужой усмешкай:

— Празайчанае мысленне — бяда ўсяго чалавецтва. Узнёслае і радаснае турбуе яго менш, як невялікае гора. Бачыце, навокал колькі

святла і паветра, — ён шырока развёў рукамі і яшчэ раз усміхнуўся, — і мне даручана загадваць ім. А пасьба — толькі непрыкметная нагрузка для разрадкі фізічных сіл чалавека, гэтага ўвасаблення гарманічных спалучэнняў святла і ценю.

Дзіямід маўкліва і вельмі сур'ёзна выслухаў Грышкавы сентэнцыі, а калі той выказаўся, папрасіў завярнуць кароў ад школы.

— Адзнака вайны, — растлумачыў Дзіямід, як толькі Грышка пабег пераймаць кароў. — Мы з ім абодва мечаныя. Наляцелі аднаго разу карнікі. Яму прыкладам па галаве ўдарылі, а мне вось на твар пачатку прыклалі. Да вайны гэтым Грышкам бацькі нацешыцца не маглі. Да чаго разумны хлопец быў. Ды ён і цяпер не дурны. Каб вы паслухалі, як ён лічыць. Далібог, здзівіліся б. Скажаш яму: памнож, напрыклад, дзевяцьсот трыццаць сем на семсот дваццаць пяць, вокам не міргнеш — адказ гатовы. Нарабіла вайна праклятая. Рэдка і сям'ю такую знойдзеш, каб усё добра абышлося. Ды ці толькі людзей фашысты пакалечылі?! Паглядзіце вось — прырода пасля іх ніяк у сваю норму не ўвойдзе. Гэта ж некалі тут лясы, як звон, стаялі. Высеклі, вывезлі. Да вайны які краявід быў! Помню, прыязджаў аднаго разу да нас маскоўскі пісьменнік. Забыўся яго прозвішча, заўзяты такі паляўнічы, пра прыроду пісаў. Вось стаў ён на гэтым самым месцы, зняў саламяны капялюш, абaperся на стрэльбу і доўга-доўга маўчаў. Потым кажа мне: «Я, Дзіямід Сідаравіч, усю Расію аб'ездзіў, а нідзе яшчэ такой прыгажосці не бачыў. Нават ехаць адсюль не хочацца. Набудзем тут некалі санаторыяў. Будуць сюды прыязджаць людзі, лячыцца... Бо самы найлепшы лекар, прыгажосць прыроды». А цяпер вунь, бачыце, пагоркі лысеюць і як кінуць вокам адны кусты ды маладыя зараснікі. Калі дачакаешся таго лесу?

— Няўжо ўсё немцы высеклі?

— Усяго лесу не паспелі. Астатняе мы самі дабілі. Праўда, яго не так многа і заставалася.

— Дык як жа дазволілі? — абурыўся Леў Раманавіч.

— Эх, Лявон Раманавіч, хто б у той час не дазволіў... Ды тут кіламетраў на трыццаць ніводнай будыніны не засталася. Што ж, павтойму, удавам пад адкрытым небам трэба было жыць, — Дзіямід непрыкметна перайшоў на ты. — Чытаў мне нядаўна Грышка кнігу. Спачатку я думаў, пра наш калгас напісана. Слухаеш і злешся: ну як гэта столькі промахаў можна дапускаць?.. І тое не так, і гэта не гэтак. А пасля я сам сабе падумаў: здалёк ды ў цёмным пакойчыку і сабака ваўком здаецца. А ты хоць бы на нашу гаспадарку зірні. Сам, напэўна, помніш, як я пагарэў у дзевятнацятым годзе. Дзясць гадоў біўся, дзень і ноч, лета і зіму сам, жонка, дзеці працавалі, на нішчыміцы сядзеў, а так на ногі і не стаў. А тут увесь раён згарэў, ніводнай жывёлінкі не было. Бывала, прачнешся ў зямлянцы ды думаеш, хоць бы певень запеў ці сабака забрахаў. Ціха, як у магіле. А вось жа, бачыш, і хата ў жоўтага ёсць, і хлёў, і жывуць нічога... Паглядзі на дзевак: у шаўках на сенакос ходзяць. Калі гэта было?! А цяпер зірні: хлявы ў калгасе пабудаваны, клуб — ёсць, статкі кароў, авечак... Дык што яно з неба звалілася? Прыгадаў я ўсё гэта і падумаў: глянучы той чалавек на свет злосным вокам. Канешне, калі я некалі не меў адных добрых штаноў, дык мне вельмі хацелася мець іх, а займеў адны, дык падавай другія. Я вось цяпер адну з табой гаворку ўспомніў. На першым часе, як толькі калгас арганізавалі, я тады за старшыню быў. Касілі

мы з табой сена ў лучках. Я табе тады дужа прыгожае жыццё маляваў. А ты вось, напэўна, паглядзеў на мяне і падумаў: брэшаш ты, Дзіямід. — Гэта не падумаў, а што вы пастухом сталі, крыху здзівіліся.

— Вось-вось... Заўважыў я, як ты мяне з ног да галавы аглядаў. Чырвонаягвардзец, першы калгасны старшыня і раптам — пастух. Ты толькі падумаў, а некаторыя, як наш Дземідзенка, не саромячыся, у вочы мне пра гэта кажуць. А толькі, брат, справа не ў тым, кім ты на зямлі лічышся, а ў тым, як ты жывеш і працуеш. Быў я некалі старшыней, дык мне гаварылі: «Разумны вельмі языком працаваць, а ты на нашым месцы папрацуй, тады, можа, інакш запянеш». Не ўсе так казалі, але былі такія і найбольш з тых, каму не падабаліся мае размовы. Думалі, што я з-за партфеля за савецкую ўладу гарой стаю. А я і цяпер за яе вочы выдзеру. І калі б зноў жыць пачынаць, дык іншай дарогі не выбраў бы. Мне і цяпер гонар і слава. Вось нядаўна сам Сяльчонак уручыў імяны гадзіннік.

Дзіямід выняў з кішэні прывязаны на ланцужку гадзіннік, адшпіліў яго, падаў Льву Раманавічу.

— Не, Дзіямід усю сваёй праўды не адмовіцца, — сказаў ён, і Леў Раманавіч раптам успомніў адзін далёкі, да часу забыты вечар.

Паўзмрок у хаце. Чырвоныя водбліскі лучыны. Размаляваныя марозам вокны. Бацька, доўгі, з вострымі крыламі лапатак, якія тырчаць з-пад кашулі, майструе для кірмаша новы вазок. На падлозе мноства тонкіх, халодных стружак, якія маці падбірае і кладзе ў грубку. Вясёлае цяпелыца ідзе ад агню. Кальска звешваецца са столу на доўгай вярочыне. Далёкі перабрэх сабак на вуліцы. Стук у сенах. Клубы марознага паветра праз адчыненыя дзверы. Калі пара развеелася, Лявонка ўбачыў на парозе заснежаную чалавечую постаць. На ёй доўгае паліто з бліскучымі гузікамі, перавязанае папругай, і нейкая дзіўная востраверхая шапка, якая закрывае ўвесь твар — відаць толькі вочы, нос і рот. Там, дзе павінен быць лоб, палымнее вялізная пяцікутная зорка. Лявонка ад страху замірае, бо маці толькі што прыгразіла яму дзедам Запрудай, які можа яго забраць, калі ён не захоча калыхаць сястру. Ён з усяе сілы штурхае кальску, каб дзед Запруда бачыў, што маці памыляецца: Лявонка не такі ўжо дрэнны сын. Ад моцных штуршкоў Марына прачынаецца, лемантуе на ўсю хату.

— Эх ты, герой... — гаворыць чалавек: — Дзіця выкінеш.

Ён стрымлівае кальску, а чалавек вітаецца:

— Добры вечар у хату. Лучыну палім?

— Няма газы, — гаворыць маці. — Праходзь, Дзіямід, садзіся.

Ён пачынае разумець, што гэта і ёсць Дзіямід Пракуда, які нядаўна вярнуўся з Чырвонай Арміі. Але чаму ён не ўвесь чырвоны, а толькі адна зорка? Яму вельмі хочацца запытацца пра гэта, і ён абавязкова запытае, але трэба гушкаць гэтае крыклівае малое, ад якога ўвесь дзень няма адхланення.

— Сабе вазок мудруеш?

— Сабе і на розвальнях добра. Гэта тым, хто багацей за нас жыве, — адказвае бацька, не пакідаючы стамескі.

— Так-так...

— Так — не так, а ператакцаць не выпадае.

— Адно ператакнулі.

Лявонку незразумела тая гутарка, што вядуць старэйшыя, хоць ён стараецца не прапусціць ніводнага слова.

- Адваяваўся? — пытаецца бацька.
- Шыняля пакуль не скідаю.
- Замірыліся ж, кажучь? — устаўляе слова маці і бярэ на рукі

Марынку.

Цяпер Лявонка вольны казак — рабі, што хочаш.

— Пачнем новае жыццё ладзіць, — адказвае Дзямід.

— Пакуль тое новае, — гаворыць бацька і прымайстроўвае да перадка выразаную з ліпавай дошкі рашотку.

— Думаеш, старое вернецца?

— На што яму варочацца. Само вырасце. Не паспееш аглянупца, як тут будзе. Пані Залуцкую прагналі, дык глядзіш, на яе месца Хведар Сапун лезе. Прамышляе, дзе б зямлі прыкупіць. Сваёй дваццаць дзесяцін, дык усё мала.

— Не купіць цяпер. Забаронена.

— Дзівак чалавек. За грошы ўсё можна купіць. Вунь Шумейчыха ўдава ніяк не можа даць рады зямлі. Да яе, кажучь, падкідаўся. У долю лезе. А ці мала такіх, што зямля адолела. А ты кажаш...

— Чаго ж вы маўчыце?

— Пагавары. А як хлеба да навіны не хопіць, куды папнешся? Зноў да Сапуна.

— Выходзіць, хоць саву аб пень, хоць пнём па саве.

— А ты як думаў...

— Не, браток, не за тое мы ваявалі, каб Сапунам вольна жылося, а вась за такіх, як ты, Шумейчыха, Асташкавы. Мацней нам трэба трымацца адзін за другога, тады і сам чорт не страшны будзе. Кажучь, што хаўрусам і пана лягчэй біць. Справіліся з Залуцкімі, дык і Сапунам дамо рады.

Тут Лявонка не вытрымаў, падышоў бліжэй і запытаўся:

— А чаму ты не чырвоны? Казалі, ты ўвесь чырвоны...

— У лазні, брат, адмыўся, — Дзямід прытуліў яго да сябе. — Вось, Раман, для іх мы жыццё заваявалі і на ногі яго паставім.

Прыгадалася ноч, хутчэй світанне той ночы. Тады ўжо бацькі не было. Яны ідуць з Дзямідам па шорткаму, падмёрзламу за ноч снегу. Мігіяць зоркі. Цьмяна свеціць ветах. Хрусьцяць пад нагамі тонкія шкельцы ільду, які пакрыў праталіны. З дахаў звісаюць доўгія ледзяны капяху. Пахне вясной. Абодва ўражаны і таму маўчаць. Толькі што закончыўся сход беднаты, і на ім чатырнаццаць сямействаў згадзіліся працаваць супольна. Арцель. Новае, непрывычнае слова. Такіх арцелей няма яшчэ ва ўсім раёне. Нарэшце Дзямід парушае маўчанне.

— Я вась іду і ўсё думаю, як заўтра ашалее Сапун. Рабочую сілу мы ў яго адабралі. Лета—бяжыць да Шумейкаў, Асташкаў, на жыво кліча. Касьба — да цябе, да Зайчыкаў. Малацьба — усіх збірае. І ніколі не спытаецца, а як у цябе: упраўка з работай ці не? І ідзеш, бо на прадвесні даводзіцца хлеб пазычаць. За трыццаць капеек увесь дзень без адпачынку жывот надрываеш.

— Ды яшчэ дзень за так працуеш, працэнты за тое, што гірсы пазычаў, адрабляць прыходзіцца.

— А калі ўсе ў арцель пойдучь — канец Сапуну. Што скажаш, не дарма ваявалі?! Улада, брат, нашая...

І яшчэ ўспомніўся, але не вечар, а дзень. На выгане вылі Сапуновы нявесткі і дочки, размазваючы па шчаках слёзы. Галасілі так, быццам адпраўляліся на той свет. Нецярпліва перабіралі нагамі сапуноўскія коні, не разумеючы, відаць, што апошні раз вязучь сваіх гаспадароў.

«Запалі, мама, свечку, выйдзі на сустрэчку», — раптам запеў вясельную песню п'яны Цярэшка. Некаторыя зарагаталі, на іх зашыкалі: няма чаго смяяцца. Тады ў Льва Раманавіча, помніцца, варухнулася сумненне, ці варта высяляць Сапуна? Няхай бы адабралі зямлю, жы-вёлу, але пакінулі жыць тут. Гэтай думкай ён і падзяліўся з Дзямідам. Той доўга глядзеў на яго, моцна сцяўшы зубы, увесь белы, як палатно.

— Думаеш, мне лёгка? Сасунок. Ды я, можа, з дарагой душой пакінуў бы яго тут, — і раптам грывнуў басам: — А хлеў арцельны хто спаліў? Шняк? Ды ён каб сто гадоў думаў, да гэтага не дадумаўся б. Не, брат, ваўку з авечкамі ў адным хляве не жыць. Запомні гэта. Жаласліваць у цябе. А думаеш, у мяне няма яе? Але маё сэрца па бедных збалела. І па багатых яно балець не хоча. Кінуліся ў бой — шкадаваць няма чаго. Ды і не мы першыя той бой пачалі. Ясна?

Леў Раманавіч вярнуў гадзіннік. Дзямід схаваў яго.

— Сваёй работай я задаволены, толькі вась малака мала. Не ведаю, можа цяпер з кармамі палепшае, кукурузу сеяць пачынаем, а то, брат, бывае такая бяскарміца, жах адзін...

Гэта якраз было тое, пра што ўвесь час хацеў распачаць гаворку Леў Раманавіч. І ён адразу ж выкарыстаў гэта. Дзямід слухаў уважліва, не перапыняючы яго, не выказваючы ні адабрэння, ні сваёй незгоды. Льву Раманавічу нават здалосся, што Дзямід нічога не разумее. Ён пастараўся хутчэй закончыць.

— Замахануўся ты на вялікае... — Дзямід дапытліва паглядзеў на Алексіча, быццам выпрабуваючы, чаго той варты. — А не лёгка будзе. І вась, што я табе яшчэ скажу. Не ўсё адразу робіцца. Спачатку Балонне пераары, травамі засей, а пасля ўжо і за паплавы бярыся. Спакваля рабіць трэба. На ўсё і насення не хопіць. А на тое, каб Балонне засеяць, знойдзецца. Ёсць тут у мяне ўчастак...

— Дык жа самі ведаецца, што паплавы запушчаны. Чым паляпшаць такі луг, лягчэй пераараць яго ды канюшынай засеяць.

— Яно многа што лягчэй... Вось я зёлкі збіраю. Капануў я травы і ўбачу, што не ўмеюць мы імі карыстацца. Тут усё ёсць для чалавека. А з траў пчолы мёд бяруць. Таму мёд ляркаства. Не будзе траў — не будзе і мёду. Поплаў ты не трывож пакуль. Не ведаю, як там навука кажа, а мне, здаецца, усё вельмі проста. Некалі ў кожным хляве за зіму вазоў дваццаць — пяцьдзесят гною набіралася. А цяпер вунь Даміра выдумаў кожны дзень у хляве падчышчаць, і ніякага гною. Ну, сеюць мінералку, але ж яна, кажучь, хутка раствараецца. А бывала, гной яшчэ на другі год на паплавы вымывала. Вось таму і трава на іх лепшай была. Ці можа не так я кажу?

— Доля праўды ёсць.

— Вось бачыш. Хочацца мне, каб нашыя кароўкі малака давалі паболей. Ды вась аднаму цяжкавата, стары, відаць, стаў і здароўе не тое.

— А заатэхнік у вас ёсць?

— Ёсць, дзяўчына з інстытута. Дарэчы, Алексіч таксама, Вера Анто-наўна.

Леў Раманавіч адчуў, як у галаву ўдарыла гарачыня, — гэта ж яго апошнія каханне.

VI

Даміру разбудзіў яркі прамень сонца, што пранік у свіран праз вузкую шчыліну ў падстрэшы. Сёкануў па вачах і, як ні круціў старшыня галавой, — не адстаў, пакуль не раскрыліся цяжкія з пахмелля павекі.

Спачатку Даміра нічога не бачыў — аслеп ад сонца. Потым угледзеў у кутку падвешаную да бэлькі касу і адразу ўсё ўспомніў. Як падсмалены, ускочыў, грукнуў плячом у дзверы. Яны не паддаліся. Доўга біў кулакамі: цяжкія дзверы гудзелі ад удараў, але не адчыніліся. У распачы сеў на перавернутую ўверх дном бочку і толькі ўспомніў, што ў свіран залез з-пад падлогі: не хацеў ісці ў хату па ключы.

Пад свіранам пахла прэллю. Перш чым вылезці, Даміра высунуў галаву, азірнуўся — ці бачыць хто. Вуліца пуставала. Абіўшы з каленняў зямлю, ён, не заходзячы ў хату, падыбаў да трох бяроз, дзе прызначаны быў збор. Яшчэ здалёк убачыў, што там, апрача дзеда Сілявея, нікога няма. «Падвялі, гады, — вылаяўся Даміра. — Гарэлку піць прышлі, а касіць — нікога. Я ж вас падыму, пакакайце мне...»

Ён не ішоў — бег. Нізенькі, з перабітым носам дзед збочыў, спалохаўшыся перакошанага злосцю Даміравага твару. Каб паменшыць гнёў, паспачуваў:

— Ото ж людзі пайшлі, скажу я табе, Тарасавіч!.. Ну, як ёсць жывеліна няўдзячная: піць пілі, а цяпер хвостом накрыліся.

Даміра зыркнуў вачыма, схпіў шворан, з усёй сілы пачаў біць па вагоннаму буферу. Сонную цішыню вёскі абудзіла звонкае блямакне. Дзед Сілявей затыкаў вушы, хаваў пляшывую галаву ў далонях. А Даміра ўсё біў ды біў па буферу, шэпчучы перасмяглымі вуснамі: «А вось жа разбуджу... Агоркне вам слухаць такую абедню...»

Хутка Даміра зусім аглух. Чуў толькі, як напаўняецца наваколле металічным звонам. Здавалася, усё прыціхла перад гэтым патрабавальным клічам.

Нехта разы са два тузануў Даміру за штаніну. Старшыня неахвотна азірнуўся, пашукаў вачыма таго, хто адважыўся перашкаджаць. Паранейшаму побач з ім быў толькі дзед Сілявей. Той глядзеў не мігаючы на Даміру ды раз-по-раз раскрываў рот, быццам выцягнуты на пясок мянтуз.

— Чаго табе? — крыкнуў Даміра і сам здзівіўся: уласны яго голас далаятаў да вушэй аднекуль з падзямелля.

— Кінь, кажу, Тарасок, — запішчаў па-камарынаму дзед Сілявей. — Давай закурыв лепей.

Абодва адышліся, селі на лавачы, закурывлі.

— Я табе, Тарасок, што скажу: бяры ты шворан ды не па бухверу гэтаму, а па загрыўку двух-трох стукні добраўна — паглядзіш, пабягуць на паплавы. Разбандурыўся народ наш да чорцікаў. Ну, вось я да прыкладу: чалавек у гадах, праўнікаў дачакаўся. Па ўсіх правілах мог бы задам печку праціраць. А не хачу. Запытаешся: чаму? Зноў адказ дам — сумленне не дазваляе. Якога чорта ў цябе душа сялянская, калі ты, скажам, у сенакос за бабскую спадніцу трымаешся і ні на крок з хаты. Кажуць, мала атрымліваем на працадні. Дык адкуль жа яно будзе брацца?..

Даміра кінуў папяросу, рашуча ўстаў, паправіў салдацкую папругу. — Вось што, дзед, пасядзі тут. Затрымлівай усіх. Скажаш, па майму загаду. Ясна?

— А ты куды?

— То не твайго розуму справа. Рабі тое, што загадана.

— Гэта мы можам. Толькі ж сумнавата аднаму будзе.

— Чакай, кіно прышло, ці, можа, артыстаў лепш, — Даміра прыжмурыў і без таго заплывышыя вочы. — Калі ты мне толькі з месца скранешся — душу дастану...

Дзед Сілявей кашлянуў у кулачок, потым, адводзячы ў бок вочы, папрасіў:

— Папярочак бы мне падкінуў, а кіно ты і сам месяцы два ўжо не глядзеў.

Даміра вылаяўся, але папярос даў.

І зноў, прыгнуўшыся да луці сядла, насіўся ён па Закружжу, забягаў у хаты, пагражаў, угаворваў. Блізка к сьнеданню Даміра сабраў чалавек пятнаццаць касцоў. Выстраіўшы іх у шарэнгу, ускінуў з плячо касу, пайшоў наперадзе, шырока расстаўляючы ногі, быццам баяўся, што вось-вось пакаўзнецца і ўпадзе. Ззаду, збіўшыся ў кучу, уразнабой тупалі мурмыра, заспаняны касцы.

Учора выпіўка не закончылася Даміравым частаваннем. Прынеслі самагонкі, бражкі, і многія разышліся па хатах перад узыходам сонца. Якая ўжо тут касьба!

Яшчэ здалёк касцы ўбачылі на поплаве людзей. Мужчыны схамянуліся, прыўзнялі апущаныя плечы, загаманілі:

— А ты, Даміра, баяўся. А тут — глянё!

— Косяць то яно косяць, ды і нас просяць.

— Камсамольцы косяць.

— А ты і рады!..

— Яму абы паспаць.

— Сапраўды, сорам нам.

— Не дым, вочы не выець.

— Табе і дым нічога не зробіць. Прывык самагонку гнаць.

Першым у пракосе стаяў Лёнька Зайчык. Ён увішна махаў касой, прасякаючы ў траве шырокі чысты пракос. Следам за ім ішло яшчэ з дзесятак хлопцаў. Крыху далей касілі дзяўчаты: Ніна Шумейка, Ліда Раковіч, Зіна Асташка, Ева і нават настаўніца Наташа Кароткая. Як толькі мужчыны ўзышлі на поплаў, моладзь перастала касіць.

— А-а-а, паповы работнікі ідуць!.. — першай не выцерпела Ніна Шумейка.

— Чаго нам спяшацца, калі вы тут!..

Дзяўчаты зашумелі, з хлапечай кампаніі нехта свіснуў у пальцы.

— Абібок!..

— Лодыры!..

— Ды мы вас у адзін мах абгонім.

— Знайшоў па сіле... Ты лепей з Дамахай Кузьмойвай памагайся.

— А цю, ён пакуль дайшоў — замарыўся, пот цурком лье.

Мужчыны бачком абышлі камсамольскую брыгаду. Даміра быў рады. Папала ён — і добра... Няхай адчуоць. Калі крытыкавалі другіх, старшыня заўсёды задаволена ўсміхаўся.

Ён падышоў да рэчкі, абкасіў бераг і, пачаў валіць у пракос густую асакаватую траву. Хутка на поплаве чуўся толькі мерны пошвіст кос.

Абсыхала раса на красках. Усё болей прыпякала сонца. Прападала ранішня прахалода. Тым мацней нылі рукі і паясніца, салёна-горкі пот наплываў на вочы. Касцы даўно пашумлівалі, каб пайсці дадому, але Даміра адмоўчаўся, толькі злосна соп, калі няўмеру хто-небудзь пачынаў дакучаць з адпачынкам.

Не кідалі касіць і камсамольцы. Упарыліся, але не здаваліся. Няхай не думаюць, што ў моладзі мала сілы!..

Леў Раманавіч доўга глядзеў на руплівы людскі муравейнік. Пад яркім сонцам постаці касцоў былі асабліва добра відаць: маленькія, але ўвешныя і ўпартыя, яны нястомна махалі косамі, спыняліся на хвіліну, каб памянташыць іх, і зноў махалі, махалі!..

І касцы даўно заўважылі Алексіча. Многія радасна ўздыхнулі: цяпер можна будзе адпачыць. Леў Раманавіч падышоў спачатку да моладзі. Уззяў у пляменніцы касу, перавязаў вышэй мульніцу. Пракос у яго быў шырокі, удвая шырэй Зінінага. Усе глязелі, як косіць сталічны вучоны.

Крокаў праз некалькі Леў Раманавіч адчуў, як моцна забілася сэрца, а па спіне паплылі ручайкі поту.

— Адвык, — прызнаўся ён, і ад гэтага прызнання, шчырага і непасрэднага, усе адчулі ў ім свайго чалавека.

Падышлі мужчыны. Кожны вітаўся за руку. Апошні падышоў Даміра.

— У госці да нас? Калі ласка, рады вучоным, тым болей, што яны рэдкія госці ў калгасах.

Усім зрабілася няёмка ад такой даміраўскай праматы. Выручыў дзед Сілявей. Ён увесь час таптаўся на месцы, не знаходзіў зручнага моманту, каб спрытней можна было ўлезці ў размову. А яму вельмі хацелася сказаць пра адзін даўні выпадак.

— Некалі з тваім бацькам, царства яму нябеснае, ехалі мы з Пяцінкі. Пад Пяцінкай тады славуць кірмашы былі. Хто багацей, прыязджаў маліцца богу, ну, а такія, як мы — голь перакатная, вазілі туды тавар прадаваць: лыжкі фарбаваныя, калаўроты, свісцёлкі розныя. Складзіся мы, значыцца, купна, каб двух коней на ганяць. Хударуда прадалі тавар, выпілі з гора кварту гарэлікі на двух і не спяшаючыся едем дамоў. Абвечарэлі ў дарозе, а тут яшчэ хмара насунулася. Цёмна, хоць вока выкалі. Я кажу: «Значуем, Рамане, а то чаго добрага, яшчэ пярун заб'е». А твой бацька не згаджаецца. Вельмі яму дамоў хацелася. Дабраліся неяк да Сінюхі. У сухое лета яе куры ўброд пераходзілі, а то аж раве і маста няма — знясло. Пайшлі брод шукаць, толькі дзе яго знойдзеш, калі цемра непраглядная, а зверху ілье, як з пажарнай кішкі. Пачалі пераязджаць раку, перадох ударыў каня па нагах, ён і ўпаў у ваду. Як мы яго выцягнулі, самі не помнім. Садралі скуру, ды пехатою і прышлі дамоў. Вось тады Раман і захаваў на сухоты, прастыў вельмі. А людзі яшчэ выскаляліся, быццам мы абодва п'яныя былі, таму і каня страцілі.

Дык я чаму тое ўспомніў. Некалі так лічылі, калі бедны, дык абавязкова дурны і п'яніца. А мы вась якія вышлі. Нам толькі дай за

жыццё ўхапіцца. Хоць бы я, к слову сказаць, жабрак быў. Бывала, прывітаюся з багацейшым — не адкажа, а цяпер вунь сам таварыш Сяльчонок руку падае.

Мужчыны ўсміхаліся.
— Ну, ты, дзед, завёў шарманку, — не вытрымаў Даміра. — Госцю не цікава слухаць пра тое, што было.

— Нават вельмі цікава, — Леў Раманавіч па-сапраўднаму быў узрушаны. — У Закружжы мне ўсё дарагое. Таму і прыехаў сюды. Не ў госці, а каб жыццё лепш ладзіць. Паплавы хачу палепшыць. Канешне, без вас нічога не зробіш. А калі разам пачнем — многае дасягнем. Хіба вась гэта сена... Званец. Наедак з яго дрэнны. А канюшына тут расла б. Быў я сёння на Балонні: чорнагалоўка, зязюльчын лён, лаза ніца — пустка.

— Балонне спрадвеку такое.

— Помню. Некалі балота было. Але на тое мы калгасы стварылі, каб лягчэй было зямлю пераўтвараць. Зямля квітнець павінна. Кожны кавалачак яе чалавеку мусіць служыць.

— Сілы няма.

— Людзей не хапае.

— Многія ў горад бягуць.

— Моладзь бяжыць.

— Старыя не адстаюць.

Леў Раманавіч перачакаў, пакуль надціх шум.

— Дзіўнага нічога няма, што ў горад бягуць. Помніцца, да вайны не вельмі ахвотна ішлі на будоўлі. Цікавага там было мала. Цяглу на спіне насілі. Работа сумная. А цяпер вась такая кірпаносая дзяўчынка — кранам кіруе. Цікава! Горад мяняецца.

— У нас, дарагі таварыш, таксама змены вялікія. Трактары, машыны, камбайны. Так што вы наконт нашай адсталасці памыляецеся, — Даміра шматзначна змоўк. Зноў наступіла няёмкае маўчанне. Усе чакалі, што адкажа Алексіч.

— Тэхнікі многа, гэта праўда. Але тэхніка пакуль не ўсюды. Вось дзяўчаты пайшлі на фермы. Чуў я, узяліся горача за работу. А прыйдзе год — надоі не павялічацца, аднастайная праца абрыдне. Што тады будзе? Ад гэтага сена малака на ферме не прыбавіцца. А калі б мы далі каровам сена, канцэнтратаў, сіласу колькі хочаш, дык жа д-яркі дабіліся б такіх поспехаў, што вы, таварыш Даміра, і не снілі.

— А я што казаў!.. — Лёнька Зайчык пераможна глянуў на Наташу Кароткую. — Гэтае самае. Патрэбны маштабы, і, наогул, моладзь на ўсё згодна.

Старэйшыя стрымана маўчалі, паглядалі на Даміру. Пад іх поглядамі Даміра рос, адчуваючы сваю перавагу над гэтым вучоным чалавекам. Урэшце, усё залежыць ад яго. Скажа, што ён згодны — і заўтра будучь пераараны паплавы. Не скажа — усё застанецца, як было. Даміру хацелася сказаць, што ён дае сваю згоду. У той жа час ён баюўся памыліцца. Ён мала ёсць людзей, якія любяць рабіць вопыты, хаваючыся за чужую спіну. Даміру выручыла Ева:

— Камсамольцы, канешне, згодны. Толькі, каб райком камсамола расшэне прыняў.

Даміра падтрымаў Еву.

— Наконт паплавоў і я скажу: будзе расшэне — не толькі паплавы,

а ўсё канюшынай засеем. Вось так. А пакуль работы ў нас хапае. Ну, пайшлі касіць. Адпачнулі і годзе. Ад размоў толку мала.

Ён першы пайшоў да свайго пракосу. Узяў касу, разы са два касянуў, потым пачаў мянташыць. Калгаснікі не разыходзіліся, стаялі каля Льва Раманавіча, збянтэжаныя няветлівым учынкам Даміры.

— Ты, Раманавіч, на яго не зважай, — дзед Сілявей першы адважыўся парушыць маўчанне. — Ён у нас чалавек зменлівы, як надвор'е ўвосень. Яго, як тую больку, кратачь нельга. Ды і то сказаць, давлялося чалавеку перажыць за пяцёр. І цяпер нясоладка. Людзі спачуваць не хочуць. А тое, пра што ты расказаў, палохае. Тут работы і без таго да самай суботы. Канюшына, вядома, справа прываблівая. Ну, а калі не ўправімся?

— Чаму мы не ўправімся? Ды моладзь на сябе ўсё возьме. Праўда, хлопцы? — Лёнька не доўга чакаў ад сяброў адказу. Усе загаманілі наперабой.

— Вядома.

— Узялі шэфства, дык ужо да канца.

— Правільна.

Лёнька, калі сціх шум, прадоўжыў:

— І Даміра астыне крыху, пагодзіцца. Калі ўсё пойдзе ладам ды жывёлагадоўля ўздымецца, яму ж першаму пашана будзе. І лаяць перастануць.

— Ды ён і цяпер толькі так, для выгляду. Не ведаеце вы яго, — Леў Раманавіч здзіўлена паглядаў на мажную постаць Ніны Шумейкі, якая гэтак горача абараняла Даміру.

— У кожнага чалавека свой характар, — сказаў ён, — толькі адзін умее ім кіраваць, а другі не. А вось у вас, моладзь, наш характар. Адчуваю, што з вамі мы так крута павернем справу — дзівіцца навокал будучь. Пройдзе год, і вось у такую пару на месцы купкаватага Балоння будзе прасцірацца зялёны дыван з яркіх ружовых кветак канюшыны. І не косамі будуць касіць траву, а машынамі. Ды не адзін, а два ўкосы можна будзе рабіць. Тады ўжо не па тысячы літраў малака можна будзе надойваць ад каровы, а па чатыры-пяць тысячы...

Алексіч бачыў, што позіркі, дасюль скіраваныя на яго, раптам скіраваліся ўбок. Прадаўжаючы гаварыць, ён павярнуў галаву і тады ўбачыў Веру Алексіч — сваю другую жонку. Яна ішла павольна, апусціўшы галаву, згорбіўшы плечы, быццам несла які цяжар. Леў Раманавіч не разумеў, чаму ўсе з такой цікаўнасцю паглядаюць на Веру. Раптам ён пачуў, як за спіной дзявочы голас сказаў:

— І не сорам ёй вачэй паказваць.

Лёнька сыкнуў:

— Самім сорамна. Напалі на чалавека.

Не дайшоўшы некалькі крокаў да касцоў, Вера спынілася. Яе сінія вочы здзіўлена і збянтэжана пазіралі на Льва Раманавіча. Адкуль ён паявіўся? Няёмкае маўчанне зацягвалася. Леў Раманавіч бачыў насячрожаныя позіркі сваіх аднавяскоўцаў, разгубленась Веры.

— Добры дзень, Вера Антонаўна, — сказаў ён. — Чаму не вітаешся са сваім былым настаўнікам? Я, ці бачыце, выкладаў у інстытуце адзін час, і Вера Антонаўна была майёй студэнткай.

Сінія вочы сказалі вучонаму, што іх гаспадыня ўдзячна яму.

— А мы тут надумалі паплавы на свой лад перайначваць. Вы некалі захапляліся праблемай кармоў.

Сухі язык не слухаўся Веры. Голас прапаў. Толькі ў галаве віхурыліся думкі. «Чаму ён прыехаў?»

VII

Перад світаннем наляцела навальніца. Буйны цёплы дождж змыў шызаваты пыл. Адразу ўсё павесялела і, як толькі ўзышло сонца, над зямлёй закурэла блакітнаватым дымам пара.

Сяльчонак прагнуўся ад першых удараў грому. Ляжаў на спіне, слухаў, як зноўняць дажджавыя кроплі па шыбах. Побач соладка спала жонка. Напоўраскрытыя паўнаватыя вусны ўсміхаліся ў сне той прываблівай усмешкай, якая некалі растапіла яго сэрца. Маленькая сваватая пасмачка, аддзяліўшыся ад чорных падвітых валасоў, какетліва ляжала на белым ілбе, ужо збараджоным зморшчынамі. Сяльчонак адкінуў гэтую пасмачку, жонка спрасонку паварушыла вуснамі, відаць, адчуўшы яго ласку. Хацелася пацалаваць у вусны, але пабаяўся разбудзіць яе. Няхай спіць. Сам Сяльчонак не любіў спаць позна. Падымаўся на золаку нават тады, калі не было асаблівай работы.

Некалькі гадоў назад яму даводзілася не соладка. Кожны раз заседжаўся ў райкоме да трох, а то і да чатырох гадзін ночы. Іншыя потым спалі да паўдня, а ён не мог. Роўна ў дзевяць прыходзіў у райком, а ўставаў яшчэ раней, з цяжкасцю выкрываючы якіх-небудзь тры гадзіны, каб паспаць.

Цяпер насталі іншыя часы. Прыходзіў з райкома, чытаў, а то і проста адпачываў на мяккай канапе. Хоць, шчыра кажучы, сапраўднага адпачынку не было: не мог пазбавіцца клапатлівых ліпнучых думак. Ім не было ніякай справы да таго, што змораны, што глядзіш кіно або чытаеш кнігу. Лезлі і лезлі сляпіцай у галаву. Хто і калі ўлічыць гэтую нябачную работу думак? Чым і як можна вымераць яе? А вельмі часта іменна вось у такія гадзіны адзінокіх роздумаў вырашаліся вялікія справы.

Сяльчонак аспярожна вылез з-пад коўдры, вышаўшы ў калідор, зрабіў некалькі нескладаных гімнастычных практыкаванняў. Як і ранні пад'ём, гімнастыка была старой армейскай прывычкай.

На маленькім дворыку пахла вільгацю. Акуратна праполатая градкі лапушыліся густым бацвіннем радыса, далікатнымі лапкамі морквы, густым гурочнікам і доўгім пер'ем цыбулі. Сяльчонак сеў на лавачцы, падставіў пад сонца твар. Кволяы ранішнія праменні прыемна лашчылі яго. З-пад апушчаных павек Сяльчонак назіраў, як працянаўся гарадок. З жалезнага коміну электрастанцы марудліва падымаўся ў празрыстае неба шызаваты дым. Хутка па правадах паяжыць электраток, і тады загудуць станкі ў МТС, пачнуць працаваць машыны ў швейнай арцелі, з віскам будзе ўгрызацца цыркулярка ў сасну. Усё гэта маленькія прадпрыемствы, пра якія не гавораць на вялікіх нарадах. Але ў кожным з іх пульсуюць трапечы жыццё. Людзі выконваюць планы, дамагаюцца нечага свайго, можа і незначнага, але вартага. Потым думкі сакратара пабеглі далей, на прастор калгасных палёў.

«Добра як! Яравя паправяцца, — думаў Сяльчонак. — Травы таксама. Такая падсада пойдзе! Каб можна было б яшчэ з тыдзень пачакаць. Толькі не. Тады не ўправімся, зноў не скошаныя застануцца паплавы. Трэба пачынаць зараз жа.

Сяльчонка каторы ўжо год зарар непакоіла думка з кармамі. Здавалася б, дзе, як не ў іхнім раёне, павінна было хапаць кармоў. Іх паплавы і сухадолы славіліся на ўсю рэспубліку. Але неяк здаралася, што сена не хапала. Збіралі нарады, заслухоўвалі людзей на бюро, вышуквалі мноства прычын, накіштал тых, што, маўляў, вырасла пагалоўс, што не спрыяе прырода і таму паплавы не даюць вялікіх ураджаяў, — але сена ад таго не прыбаўлялася.

Позірк Сяльчонка спыніўся на разлапістай яблыні. Высока, на самай верхавіне, залацілася павуцінне. Прадаўжаючы думаць пра паплавы, Сяльчонак схадзіў у хлявок, насыпаў у марлевуку анучку дусту, навязаў мяшочак на доўгую палку, асцярожна пачаў апыляць заражаныя вусенямі сучкі.

«Абавязкова загляну ў сады. Каб часам не забылі апылкаваць. Колькі тых садоў... За вайну, ды і пасля нямала было загублена яблынь, ігруш, вішань, сліў. Некалі сюды прыезджалі па садавіну з Масквы і Ленінграда, а цяпер не хапае самім. Вось бы насадзіць у кожным калгасе сады!.. Хоць бы гектараў па дзесяць. Ды завесці пчол... Чаму нельга?.. Можна ўсё зрабіць. Трэба толькі як след узяцца за гэта».

Сяльчонак у думках спрачаўся са Старыковічам, старшынёй райвыканкома. На кожную новую прапанову сакратара райкома Старыковіч знаходзіў сотні розных прычын, якія зводзілі на нішто прапановы Сяльчонка.

— Ты, Сяргей Паўлавіч, напалеонаўскімі маштабамі ўсё мераеш, — казаў звычайна Старыковіч. — Ну, возьмемся мы садзіць сады... Людзей ад асноўнага занятку адцягнем. За сады, братка мой, нешта я не чуў, каб здымалі з работы. А вось калі з сяўбой альбо з уборкай бульбы правалімся — песенька наша будзе спета.

І ён пратэставаў, нават ездзіў у вобласць, скардзіўся. З работамі і сапраўды была няўпраўка, мусіць таму Старыковіч перамагаў. Сады садзілі. Але як?.. Не было такога размаху, які заўсёды ўяўляўся Сяльчонку.

«Трэба нешта новае прыдумаць, — думаў Сяльчонак. — Вялікія справы выклікаюць вялікі энтузіязм. А мы топчамся на адным месцы. Сумна і нецікава. Людзі працуюць з неабходнасці, а не па закліку сэрца. Мы павінны падумаць, натхняць, захапіць людзей навізнай і грандыёзнасцю задач. Тады знойдуцца энтузіясты. Не, таварыш Старыковіч, вялікія справы павялічваюць сілы, а не памяншаюць іх. Усё залежыць ад людзей!»

Ад думак Сяльчонка адарваў гулкі перастук калёс па бруку. Сакратар раптам убачыў, як па вуліцы, сцёбаючы каня, праехаў Даміра. Сядзячы ў перадку, Даміра раз-по-раз кратаў лейцы і злосна махаў пугай над конскай спіной.

Конь, Даміра і ўся фурманка хутка схаваліся за павароткай. Толькі тады Сяльчонак успомніў, што выклікаў сёння Даміру ў райком. Арыкул у газете настроіў сакратара ваяўніча. Хопіць. Ці ж можна далей цярэць такое?!

У прыёмнай ужо сядзела чалавек сем наведвальнікаў. Сяльчонак прывітаўся з усімі, прайшоў у кабінет. Следам за ім у вузкія дзверы

бачком праціснуўся старшыня райспажыўсаюза. Сяльчонак усміхнуўся: яму наперад было вядома, чаму так рана заявіўся Макарык. Заўсёды, калі на базу прсыслалі які-небудзь дэфіцытны тавар, Макарык прыходзіў за ўказаннямі.

— Тавар прыбыў? — запытаўся сакратар, сядячы ў крэсла.

— Так точна, дываны. І танныя... — ён на дыбачках падбег да стала, спыніўся, выцягнуў рукі па швах. — Так што, можна падкінуць. Алена Васільеўна, я чуў, даўно хацела набыць дыванок. Расфарбовачка — першы гатунак!.. Сам адбіраў.

— Добра. Колькі штук прыслалі? Дваццаць? Накіруеш у сельмаг. Усе дваццаць.

— Сяргей Паўлавіч, таварыш Старыковіч прасіў яму два дываны прыслаць...

— Усе дваццаць накіруеш у сельмаг. Што яшчэ?

Макарык патупаў на месцы, вышаў. Адрозу ж зайшоў дырэктар прамкамбіната, за ім — Маленчанка.

У кожнага былі свае неадкладныя справы. Вырашаючы іх, Сяльчонак забываў пра Даміру. Той напамніў пра сябе сам. Спачатку ў кабінет прасунулася ўскудлачаная галава, потым ужо ўся яго квадратная, няўключная постаць. Выгляд у Даміры быў хваравіты. Нябрыты твар асунуўся, пад вачыма чарнелі кругі. Да крэсла ён ішоў хісткай, зняможанай даюю. Цяжка сеў, тужліва паглядзеў на Сяльчонка.

«Спагады шукае, — злосна падумаў сакратар. — Не, брат, паблжкі не будзе».

— Не надоўга хапіла цябе, Даміра. Думаў я — сумленны ты чалавек, ды, відаць, памыліўся...

— Здымайце, — выдыхнуў Даміра. — Мне цяпер усё роўна.

— А вось мне не ўсё роўна. Чалавек шукае. А вызваліць давядзецца. Толькі не мы, а людзі няхай вырашаюць. Эх, Даміра, Даміра!..

Даміра сядзеў, апусціўшы галаву, маўчаў. Потым падняўся.

— А вы, Сяргей Паўлавіч, ніколі не памыляліся? Я так вам скажу: правільна вы робіце, а вось каб вы ў душу маю заглянулі...

— Ды ты і сам у яе не заглядаеш... Памыліўся я...

— Можа і не памыліліся. Жыцця мяне заела. Круціць, як вецер млын, супынку няма.

— На жыццё дарэмна крыўдуеш. Некалі сам яго каваў.

— А вось цяпер пад молат трапіў. Я, канешне, вінаваты перад вамі. У апошні раз прашу, загадайце мне што-небудзь такое, каб я вам мог сваю адданасць давесці.

— А перад калгаснікамі?

— І перад імі, але ў меншай меры.

— Нічога тады ты не зразумеў. Збярэм сход, людзей паслухаем...

— Што там слухаць: ім што скажуць, так яны і зробіць.

Сяльчонак злосна кашлянуў. На скронях у яго ўздуліся сінія жылы.

— Сход рыхтуй, — адрэзаў ён коротка, нібы падаючы каманду. — Але работу не ўздмай кідаць... Паглядзім, што калгаснікі зробіць, і без нашага ўказання.

Даміра патупаў на месцы, не хацела пры ісці. На сэрцы было горка. «А можа дарэмна не сказаў, што жонка пра смерці», — і тут жа адарваў здрадливаю думку: на каленях Даміра не стаяў...

Ён вышаў. У прыёмнай сядзеў Алексіч. Даміра абьякава глянуў на яго, падумаў: «Няхай цяпер хоць усе паплавы перааруць. Што мне да таго...»

Ускочыўшы на калёсы, ён некалькі разоў моцна выцяў каня. Той адразу ірвануў галопам. Толькі за горадам конь сцішыў бег. Гаспадар болей не паганяў яго, сядзеў, бяздумна пазіраючы навокал, і не заўважаў, як цяклі па шчоках слёзы.

Сяльчонак праз акно бачыў, як Даміра выбег на двор, як пагнаў каня. «Пакутуе, — падумаў ён і тут жа абарваў сябе. — Няхай, можа чалавекам стане». Але рашучая думка не адагнала спагадлівасці. Падбаўся яму Даміра сваёй няўрымслівасцю, прамайой і яшчэ нечым такім, што гарнула да шчырай мужчынскай дружбы.

— Да вас можна? — пачуў ён незнаёмы голас.

У кабінет уваходзіў Леў Раманавіч.

— Маё прозвішча Алексіч. Кандыдат навук.

— Сядайце.

Яны селі.

— Я, уласна кажучы, прыехаў сюды ў госці. Сам я з «Маяка», з былога Закружжа. Ну, не зусім у госці, але раз паявіўся ў родных мясцінах, дык, значыць, госць.

Сяльчонак дастаў з шуфлядкі цукерку, паклаў у рот.

— Адвыкаю курыць, — растлумачыў ён. — І вось ніяк не магу. Надоўга да нас?

— Як вам сказаць. Пэўна, надоўга. Ад вас многае залежыць.

— Калі ад нас, тады пастараемся затрымаць вас. Вучоныя нам патрэбны.

— Пачну я здалёк. Шмат гадоў назад з адной падзвінскай вёскі пайшоў у горад хлапчук...

— Вы?

— Можа і я. Ішоў вучыцца. Думаў, набярэцца розуму і хутка вернецца назад, каб памагаць людзям. Маладосць, ведаеце, нецяярлівая. Ёй усё спяшацца... А жыццё ідзе сваім парадкам. Пасівелі ў хлапчука скроні, пакуль сабраўся ён у дарогу назад. Вярнуўся і пачаў сумнявацца, можа яго планы і задумы — проста юначая летуценнасць. Можа і сапраўды рана брацца за тое, што так хвалюе яго. Прабачце, я расказваю доўга і нецікава...

— Чаму?.. Цікава. Лёс гэтага хлапчука падобны на мой уласны.

— Гэта вельмі прыемна. Тады дазвольце яшчэ раз пазнаёміцца: той хлапчук — я. Я, уласна, наконт сенажацей нашых. З імі звязана ўсё маё маленства. Некалі я ганяў у поле скаціну і вельмі палюбіў паплавы. Мне здавалася тады, што замах на паплавы — самы найцяжэйшы грэх. І вось я прышоў цяпер да вас з просьбай — памагчы мне знішчыць паплавы. Так-так, знішчыць, каб пасля, падобна птушцы фенікс, яны ўваскрэслі зноў. Карацей кажучы, у мяне ёсць план карэннага палешання паплавоў. І калі вы хоць крыху зацікаўлены ў гэтым, бяруся расказаць вам пра яго.

Леў Раманавіч адкінуўся на спінку крэсла, дапытліва паглядзеў на Сяльчонка. Той, адчыніўшы шуфляду, шукаў нешта сярод папер. Потым, выцягнуўшы адну з іх, паклаў перад сабой.

— Прадаўжайце, — папрасіў ён.

Леў Раманавіч абвёў вачыма кабінет, спыніў свой позірк на плане, што вісеў на сцяне. Устаўшы, узяў аловак, падышоў да плана.

— Калісьці я марыў пра тое, калі вярнуся ў сваё роднае Закружжа і пачну пошукі таго скарбу, што схаваў дзед Запруда. Знайду яго і аддам людзям. Крыху пазней, ужо на рабфаку, я зразумеў, што ніякага скарбу няма. Тады я пачаў марыць пра тое, як пачну шукаць карысных выкапні, знайду іх, і стане маё Закружжа славытым на ўвесь свет. Лёс, аднак, зычны мне нешта іншае: я паступіў у сельскагаспадарчую акадэмію. Здавалася, прышоў канец хлапечым марам. Які з заатэхніка геолаг! Але летуценнасць не пакідала мяне. Адночы пачутая легенда пра Запруду і яго золата — не давала мне спакою. З думкай пра скарб прайшоў я ўсю вайну. Пасталеў, як і ўсе мы за гэты час. Зноў, здавалася, канец юначым марам. Аж не. І вось тады я сказаў сабе: а скарб усё ж ёсць. Я знайду яго. І ён сапраўды ў нашых руках. Гэта нашы паплавы.

Я хадзіў па іх і думаў, што яны і ёсць той найцудоўнейшы скарб, на які ўказаў людзям Запруда перад сваёй смерцю. Ляжыць гэты скарб нескрануты. Не заўважаючы таго, мы бярем з яго толькі невялічкія часцінкі, што паяўляюцца на паверхні. А людзям патрэбны ўвесь скарб. Варта працягнуць рукі, і ён будзе ў людзей. Але аднаму чалавеку ён недаступны. Яго могуць здабыць не адзіночкі, а — калектыў. Вось таму я і прышоў да вас. Мне здаецца, што вам і трэба ўскалыхнуць людзей на пошукі гэтага скарбу.

Леў Раманавіч забыўся, дзе ён. Словы ліліся плаўна і лёгка. Здавалася, перад ім сядзіць цэлая аўдыторыя дапытлівых, цікаўных людзей. Вось яны зараз падымуцца і рушаць за ім. Змоўкнуўшы, ён убачыў Сяльчонка. Той загадкава ўсміхаўся.

— Прабачце, — сказаў ён, — я вельмі захапіўся.

— Кажучы, што выпадковасць дрэнны слуга, але няхай часцей здаюцца вось такія выпадковасці, — Сяльчонак падышоў да Льва Раманавіча, узяў яго руку, моцна паціснуў яе. — Я толькі сёння думаў пра паплавы. Я не ведаю яшчэ канкрэтнага плана, але мне здаецца, што ён у вас ёсць, і ажыццяўленне яго паможа нам вырашыць тую праблему, якая ўжо наспела.

Узяўшы Алексіча пад руку, Сяльчонак падвёў яго да стала.

— Возьмем канкрэтны прыклад: зону Закружскай МТС. Пяцьсот гектараў паплавоў дадуць сёлета шэсць тысяч цэнтнераў сена. Чатырыста гектараў сухадольных сенажацяў дададуць яшчэ тры тысячы. З Балонія, імшараў і балот, якіх амаль столькі, колькі паплавоў і сухадолу, калгасы атрымаюць трэцгетатунковага корму яшчэ тысячы чатыры цэнтнераў. Усяго пятнаццаць тысяч. На тысячу кароў, паўтысячы коней і паўтары тысячы авечак — гэта мала. А далей глядзіце, што атрымліваецца. Каб сабраць гэтае сена, мы павінны выставіць сотні касцоў, бо касілі ўсюды не пусціш. Ад такога сена надоі мала, і вынік — літр малака ў нас каштуе чатыры рублі. А калі б мы маглі ўдвай павялічыць пагалоўе ды ўдвай павялічыць надоі, дык тады літр малака каштаваў бы пяцьдзесят капеек. Сапраўды, залаты скарб... Чатыры гады я ў раёне, а вось не чуў пра Запруду. Усім цікавіўся, толькі не легендамі. А яны аказаліся самай звычайнай явай. Прабачце, я перапыніў вас, але гэта толькі пацвердзіла вам, як зацікаўлены я ў вырашэнні той задачы, якую надумалі ажыццявіць вы. Дарэчы, пачакайце... Што я слухаю

адзін!.. Зараз паклічам таварышаў, раскажыце ім усё так, як і мне. Няхай паслухаюць.

Сяльчонак паклікаў сакратарку. Увайшла круглатварая маладзенькая дзяўчына, спынілася ля парога, чакаючы загаду.

Леў Раманавіч папрасіў:

— Што вы, я не рыхтаваўся.

— Нічога. Так нават лепей. Вось што, Аня, выклікайце членаў бюро. Ліпанаву таксама. Каму-каму, а ёй работы будзе. — А калі сакратарка пайшла, растлумачыў: — Будзем арыентавацца на моладзь. Яе лягчэй запаліць на такую справу. Камсамол, дарэчы, узяў шэфства над жывёлагадоўляй. А тут і рамантыка, асабліва, калі паслухаеш вас.

VIII

Ніна адкрыла вочы і адразу аслепла. Следам адрывіста і суха трэснуў гrom. Потым наступіла цішыня. Чулася толькі, як за сцяной лапочуць аб капусныя лісты спорныя дажджавыя кроплі ды ў кутку шэпча малітву бабуля. Затым маланка зноў асвятліла хату сіне-белым святлом. З цемрачы на імгненне выніклі стол, шафа, распластаная на падлозе чалавечая постаць, ды зноў усё знікла.

— Бабуля! — крыкнула Ніна ў цемру. — Хадзі сюды...

— Страхоце, не давядзі бог!.. А ты спіш... — бабульчына постаць закланіла шэры квадрат акна. — Баюся, Ніначка, велмі. Даўным-даўно, яшчэ я ў дзеўках гуляла, наваражыла мне цыганка па лініях рукі раптоўную смерць ад нябеснага агню. І вось, як блісне з хмары, дык уся калачуся: ныйначай, думаю, Ілья-прарок у мяне цэліцца.

— Такого паляўнічага даўно трэба з работы зняць...

— А табе ўсе кліны... Аднаго разу вось настолечкі ад смерці была. Узнялася неяк навальніца — свету белага не відаць... Адно маланкі свішчуць, ды прыруны б'юць. Я тады за парабчанку ў Сапуна служыла. Сабраліся мы ў каморцы за печу, зубамі ляскаем. Раптам уварваўся гаспадар: «Варка, нягодніца, чаму дзверы ў пуні наросхліст пакінула? Зараз жа зачыні, а то вецер паломіць». Скаваў мяне страх, не магу з месца скрануцца. Прашуся: «Дзядзечка, баюся я на вуліцу высці». Толькі ў Сапуна не адпрасішся. Бывала, як задумае што, хоць кол у яго на галаве чашы, — не адступіць. Кінулася я на двор. Як дабегла да пуні, не помню. Толькі ўзялася за дзверы аж перад вачыма як бліскане зялёны агонь... Запахла смаляным... А далей цёмна зрабілася. Апрытомнела, гляджу, сонца свеціць, я ў зямлю па грудзі закапаная ляжу і ў галаве маёй званы звоняць. Думала, на тым свеце апынулася. Страх мяне калодзіць: раз закапана ў зямлю — значыць, у пекла трапіла, а за які грэх не ўспомню. Толькі раптам вочы мае ўгледзелі пуню і тры бярозы пры ёй. Адна бяроза зверху да нізу абсмалена і да самага нізу надвое расшчэплена. Тут я ўсё прыпомніла і заплакала. З таго часу і баюся грому.

Нехта моцна загрузаў у дзверы. Бабка здрыганулася, палезла пад коўдру, шэпчучы.

Ніна, як была ў адной кашулі, так і выбегла ў сенцы. Праз маленькае акенца зазірнула на двор. У далёкім водсвеце бліскавіц угледзела Даміру,

праставалосага, у сподняй кашулі. Адкінула засаў, прапусціла начнога госьця. Ні слова не кажучы, Даміра зайшоў у хату, спыніўся ля парога. Ніна ледзь абышла яго згорбленую постаць.

— Хто там прышоў? — спалохана спытала бабуля.

— Гэта я — Тарас. Няшчасце ў мяне. Аноце кепска...

Ён чыркнуў запалкай. Жаўтаватае святло на хвіліну асвятліла хату. Аганёк стух, і цемра зноў абступіла людзей.

— Дык што ты хочаш, дзетухна?

— Прасіла Ніну зайсці. Хоча пагаварыць.

— Схадзі, унучачка, — параіла бабка.

Ніна знайшла ў цемнаце плацце, адзела, накінула на галаву хустку.

— Пойдзем, — і першай вышла з хаты.

Дождж надціхаў. Па вуліцах цяклі плыткія ручаі, весела булькалі, шумелі ў каліянах. Рэдкія бліскавіцы драбіліся ў іх. Было сыра і свежа. Дыхалася лёгка. Даміра ішоў наперадзе. Яго квадратная постаць то паяўлялася, калі раптам успыхвала маланка, то зноў прападала, калі яна тухла.

На двары стаяў запрэжаны конь і злосна фыркаў, відаць, на агорклы

дождж. З хаты падаў на мокрую сцезку белы пук святла. Пераходзячы яго, Ніна заглянула ў пакой. На ложку, як прылеплены да сцяны, стаяў Коля. Вочы яго, поўныя страху, пазіралі некуды ўбок, маленькія ручкі распячліва трымаліся за худую доўгую шыю.

Жонка Даміры ляжала, закінуўшы галаву. Ніна бачыла толькі жоўты схуднелы яе твар і завостраны нос.

«Не жылец...» — падумала яна.

Хворая ўбачыла Ніну, паклікала да сябе. Голас у яе быў ціхі і нейкі надта спакойны.

— Дзякую, Ніна, уважыла... Сіротак маіх пашкадуй, сама сіратой расла.

— Паправіцеся яшчэ, — сказала Ніна знарок весела.

— Не ўжо, не выладнею.

Увайшоў Даміра.

— Дождж зусім сціх, паедзем, Анютка, — ён адварочваў галаву ад святла. Ніна ўгледзела, што твар яго мокры не толькі ад дажджу.

— Няхай бы не вёз ты мяне.

— Не выдумляй, Анютка, паправішся. Доктарка сказала, хутчэй трэба везці.

Ён падышоў да ложка, загарнуў жонку ў коўдру.

— Пачакай, Тарас, апошняе слова скажу, — яна некалькі хвілін цяжка дыхала, пад тонкай коўдрай натужна ўздыхалася і апускалася грудзі. Нарэшце адпачнула. — Ніначка, цябе дзеці любяць і ты іх таксама — за матку ім застанься. Слова дай мне, што не кінеш іх.

Ніна, разгубленая дашчэнту, камячыла канцы хусткі, маўчала. Даміра падняў жонку на руках.

— Што ты толькі вярзеш...

— Не, Тарас, паклянся, што нікога замуж не возьмеш, апрача яе. Я ўжо даўно свой лёс ведаю. Невывечная хвароба мая. Усё я абдумала. Яна дзяцей шкадаваць будзе, а ты яе не кідай.

Ніна правяла іх да калёс, захутала Анюту ў Даміраў кажух, потым адчыніла вароты. Даміра крануў лейцы, застаялы конь лёгка выкаціў калёсы на бязлюдную вуліцу.

Ніна, як сонная, зайшла ў хату. Волечка падбегла да яе, абхапіла за плечы.

— Куды маму павезлі?.. — хліпала яна.

— У бальніцу, Волечка. — Ніна паглядзіла дзяўчынку па галоўцы. — Не трэба плакаць, роднёнькая. Бачыш, Коля меншы, а не плача. Вось зараз мы ляжам...

Яна падняла Волечку, пасадзіла на ложак. Падышоў Коля, прытуліўся да рукі. Яго маленькае цела држало.

— Ты нас не пакінеш?

— Не, з вамі буду.

Проста ў плаці яна лягла на ложак, дзе спалі дзеці. Яны прытуліліся да яе і хутка заснулі. А Ніна не спала. Усё думала аб тым, што сказала Дамірава жонка. І чым больш яна думала, тым больш дзіўным здавалася ўсё пачутае.

Потым яна выпаліла ў печы, зварыла сняданне, накарміла дзяцей. Падумала: «Добра яшчэ, што не трэба ісці на кашару». Але следам неўтаймаваная крыўда сціснула абцугамі грудзі.

Прышла Зіна Асташка. Пабліскаваючы акулерамі, запыталася:

— Ёй вельмі кепска?

— Ну, так.

— Шкада, добрая жанчына... А ты чаму на кашару не ходзіш?

— Няхай Ева за мяне працуе, абрыдла.

— Сама таксама вінавата.

— Ты чаго прышла? — у Ніны на пераносіцы рэзка абзначылася глыбокая доўгая складка. — Маралі чытаць?.. А ці запыталася: хачу я іх слухаць або не?

Зіна прысела, усміхнулася. Ніна паступова сцішылася.

— Ты, Ніна, як той матылёк-шклянца, толькі з выгляду на шэршыя падобная, крычыш, а не ўкусіш. Я цябе даўно разгадала: душа ў цябе лагодная, мяккая.

— Не твая справа.

— Ліпанавы сёння прыехала. Сход збірае, кожная даярка будзе абавязальства браць.

— Бярыце, а мне што?

— Ты таксама даярка.

— Выгналі...

— Ніхто цябе не выганяў.

— На сход не пайду, так і перадай Еве. Гэта яна цябе паслала—ведаю.

— Вось жа прыдзеш.

— Не, нават кроку не зраблю.

Зіна пайшла, а Ніна села на ложак і заплакала. Падышла Волечка, запыталася:

— Хто вас пакрыўдзіў, цётка?

— Ніхто. Сама сябе крыўджу. Ідзі гуляй.

Пасля абеду прыехаў Даміра, пахмуры і злосны. Распрог каня, шыбануў зброю ў куток. Накасіў у садку каню канюшыны, моўчкі зайшоў у хату. Ніна, спяшаючыся, налівала абед. Дваістае пачуццё не пакідала яе ўвесь час. Даміра пазіраў з-пад ілба, левае павека раз-по-раз нервова краталася.

— Ты вась што, — пачаў ён ціхім, глухім голасам, — забудзь, што яна гаварыла. Чалавек у распачы, ну і, канешне, пра дзяцей думае... А толькі ад мяне ніякіх намекаў ніколі не было. Я сваёй Анюце да магільнага курганка чалавек адданы. І дзяцей сам выгадую.

Чырвань заліла Нінін твар. Ёй было сорамна. І ў той жа час радасна, што Даміра іменна такі чалавек, якім яна яго ўяўляла.

На развітанне сказала:

— Калі будзе якая патрэба, дык не саромцеся, заўсёды памагу. А наконт размовы той, дык я і сама так думала.

Даміра нават не ўзняў галавы.

IX

У маленькай хатцы, схаванай пад шатамі старой ліпы, было халаднавата. Праз густую лістоту векавога дрэва ў пакой пранікалі круглыя, як пятакі, плямкі. На чыстай падлозе яны выткалі дзівосны карункавы ўзор.

Ліпанавы прывіталася, але ёй ніхто не адказаў. З-пад ложка вылез пушысты белы кот, пацёрся аб нагу, раскрыў рот, але мяўкаць паляніўся.

Выгнуўшы дугой хвост, пайшоў пад ложка. Тамара не ведала, што рабіць, але тут з-за печы паказалася бабульчына галава: балышаваты нос, пад якім чорнай складкай туліўся сціснуты рот. Ліпанаву прывіталася яшчэ раз.

— Праходзь, калі ласка, — бабуля зусім вылезла з-за печы. — А я ўсю ноч не спала, цяпер прыдрамнула крыху.

— Зайшла праведаць вас.

— І на тым рады.

— З унучкай жывяце?

— Удзвюх. Ды ты праходзь. Не пазнаю — чыя будзеш? Вочы слабаята бачаць, ды і людзей цяпер новых шмат. Даўней я ўсіх ведала. Бывала, у мяне пыталіся, калі хто нарадзіўся, — усіх помніла. А цяпер, вунь, рахункавод людзей на лічальніках лічыць. Як, па-твойму, гэта?

— То добра, што народу многа. А мяне вы не ведаеце. Я — сакратар райкома.

Старая недаверліва паглядзела на Ліпанаву.

— У нас жа, здаецца, мужчына партыйнымі кіруе.

— То, бабуля, сакратар райкома партыі, а я ў райкоме камсамола за сакратара. З моладдзю, значыць, працую.

— А з імі яшчэ цяжэй. Мая ты дзетухна залатая, такая маладзенькая і столькі клопату на твае плечы ўскладзена!.. Тут вось з адной Нінай ніяк не зладжу.

— Нічога, бабуля, выдужаем.

— Яно так. Змоладу ўсякая ноша лёгкая бывае. А ты, можа, да Ніны? Яна ў старшыні нашага на гаспадарцы. Жонка ў яго заняджала, а дзеці малыя. Сам жа ўвесь дзень матляецца, работа ў яго катаржная.

— Ці не ведаеце вы, часам, чаму Ніна перастала на ферме працаваць?

— Ды што ты кажаш?.. Каб Ніна кінула работу — такога і ў сне не ўгледзіш. Хіба мо' паспрачалася з кім.

— З заатэхнікам.

— Пакрыўдзіла?.. У каго ўдалася — не ведаю. Бацька з маткай былі рахманьы, слова наперакор не казалі нікому, а Нінка не па іх. Думаю, вайна яе такой зрабіла. Няхай яна, вайна гэта, на сухі лес.

Ліпанаву ўспомніла, як аднаго разу Сяльчонак расказаў ёй: «Эканоміку падлячылі, а пра чалавечыя душы, пакалечаныя вайной, забыліся. Вайна людзям прынесла нязлічоныя бяdotы. Тыя раны, што на целе, — загаіліся, а пад імі другія крываточаць. У аднаго бацьку забілі — на ўсё жыццё след застаўся. У другога — нявесту змардавалі, а сэрца не маўчыць. Ці мала чаго за вайну здаралася. У кожнага яна след пакінула. Ды не абы-які. Ваенныя каляіны па дарогах травой параслі, а вось тыя, што ў душы, забыццём не зарастаюць. Таму да кожнага чалавека прыглядацца трэба. Нядаўна скардзіўся мне адзін старшыня на сваю калгасніцу. Матэрыял на яе ў суд перадаваў. Выцяла яна яго чапельніком. А ў гэтай жанчыны немцы траіх дзяцей спалілі. Не жанчына — а камяк нерваў. Параіў яму не падаваць у суд. Да такіх людзей — асаблівы падыход патрэбны».

Увайшла Ніна, глянула нялюба на Ліпанаву, быццам тая была вінавата ва ўсім.

— Што ж ты, Ніначка, не здароўкаешся? — бабуля, як тая сарока,

хуценька пацёпала на кухню. Адтуль нейкі час чуўся шэпт: адзін — старэчы, лагодны, паблажлівы, другі — малады, злосны, адрывісты.

Кожны раз, калі даводзілася весці размову па якой-небудзь надзвычай далікатнай справе, Тамара Ліпанаву старанна абдумвала, з чаго яе пачынаць.

— І ўсё ж часта памылялася: або гаварыла такія словы, якія зусім не краналі чалавека, або яшчэ горш — выводзілі яго з раўнавагі.

Колькі за гэтыя гады было зроблена памылка! Таму і абдумвала Ліпанаву, што яна будзе зараз гаварыць Ніне.

Пасля доўгага шушукання на кухні Ніна паявілася ў пакоі: галава ў яе была апушчана, вочы пазіралі неяк скосу.

— Яршыстая ты, Ніна...

— Такая ўрадзілася.

— Нарадзілася ты другой.

— Адкуль вы ведаеце?

— Ды ўжо ж ведаю. На сход прыдзеш?

— Мяне з работы прагналі.

— А ты прыходзь. Дзяўчаты прасілі, без Ніны, кажуць, сумна жыць.

А вось чым ты іх запаланіла — не разумею.

— Дзяўчаты мяне любяць.

— Я гэта заўважыла адразу. Пытаюся ў іх: якія будзеце на сябе абавязальствы браць. А Ліда Раковіч адказвае: па тысячы літраў за лактацыю. Я ўсімхінулася ды і кажу: а Ніна Шумейка абавязваецца не менш паўтары тысячы літраў малака надаць. Можа я памылілася, дарэмна за цябе слова сказала. А толькі дзяўчаты, як пачулі, што ты такое абавязальства бярэш — зашумелі. Маўляў, памыліліся яны. Я чаму асмелілася за цябе гаварыць? Бо ты не горш Матроны Башукевіч, а тая якраз такую лічку назвала.

— Я, калі трэба, і больш надаю. Кроў з носу, а надаю, пабачыце.

— То я ўпэўнена. А некаторыя дзяўчаты пабойваюцца.

— Чаго баяцца?!

— Добра было б, каб ты мне памагла іх сагітаваць.

Ніна раптам натапырылася.

— Агітаваць — ваша работа.

Ліпанаву зразумела, што сказала нешта не так. Але тут у размову ўмяшалася бабулька:

— Нядобра чыніш, унучка... Чалавек чалавеку памагаць павінен.

— Памагаць я не супроць.

Ля клуба ў змроку чырванелі агні цыгарак. Хлопцы расступіліся, далі дарогу сакратару. Дзве лямпы дрэнна разганялі змрокі, Ліпанаву доўга прыглядалася да людзей, пакуль заўважыла знаёмых. Ева адкрыла сход.

...Першай выступіла Ніна. Яе прасілі падысці да стала. Але яна ўперлася, не пайшла. Ды і прамова ў яе была кароткая: паўтары тысячы літраў малака ад кожнай каровы за лактацыю.

Ніне доўга апладзіравалі. Дзяўчаты следам называлі такую ж лічку. Паднялася Матрона Башукевіч. Павяла падфарбаванымі брывамі, усміхнулася загадкавай усмешкай.

— Я так лічу: лепей верабей у руцэ, чым сініца за морам. Дзеўкі па паўтары тысячы бяруцца надаць. Скажаць можна. Слова — яно гук пусты... А калі разабрацца па сутнасці, дык найлепшая пара для надаю ўпушчана. Яшчэ месяцы два-тры — зарвуць каровы. Адкуль жа тое малако будзе? Хіба з выгаркі?..

— А ты, цётка Матрона, за ўсіх не кажы, — паднялася Зіна Асташка і пачала прабівацца да сцэны.

— Не даяцё гаварыць — і не трэба, — Башукевіч села, але ўсё яшчэ прадаўжала сваю незакончаную прамову. — Кармоў не хапае. Без падкормкі якія надой... Пры нашым старшыні, таварышу Даміры, не было парадку і не будзе. Дзякуй, кажучь, што вызваляюць.

Зіна ніяк не магла вымавіць першыя словы. Заікалася. Потым супакоілася, загаварыла спакайнай:

— Раілася я з дзяўчатамі. Баяцца яны, а толькі баяцца няма чаго. Па паўтары тысячы надаіць можна. І час яшчэ наперадзе вялікі. Хто не хоча на нашай камсамольскай ферме працаваць — няхай другую шукае. А я ўношу прапанову аб'явіць ферму ўдарна-камсамольскай. Кожная дабівацца таго, каб не ніжэй паўтары тысячы літраў надаіць. Калі даможамся гэтага — засвецім над фермай зорку чырвоную, каб не толькі ў нас, а ва ўсім раёне ведалі: камсамольцы сваё слова стрымалі. А ў наступным годзе возьмемся па дзве тысячы надаіць. Даможамся, яшчэ адну зорку запалім. Няхай гараць зоркі ды другіх за намі клічуць. Неяк заатэхнік наш гаварыла пра тое, што ў Амерыцы надой вялікія. Вось і будзем туя Амерыку даганяць. Астатнія няхай нас даганяюць.

Зіна змоўкла, абвясла вачыма прыціхлую залу. Дзяўчаты перашэптваліся, Матрона Башукевіч крывіла нафарбаваныя вусны. Нехта ад парога выгукнуў:

— А сама колькі збіраешся надаіць?

— Сама? Дзве тысячы хачу надаіць.

Ліпанаву першай пачала пляскаць у далоні. Калі воплескі сціхлі, пачуўся нечый голас:

— Надойш, калі матка вучыцца не пагоніць...

Насцярожаная цішыня лопнула, зарыпелі крэслы. Усе хацелі бачыць, хто там высоўваецца.

— То сябрук Шняка.

— Чаго не нашым трэба?

Зіна перачакала, пакуль супакоіліся.

— Магу растлумачыць. Уцякаць у горад не збіраюся, а вучыцца буду. На завочны факультэт заяву сёння адаслала. І яшчэ вось што. У нас арцель. Гэта значыць, што ўсе за аднаго і адзін за ўсіх. Нічога ў нас не атрымаецца, калі за надой толькі даяркі будуць змагацца. А калі ўсе ў адну шарэнгу стануць, тады нам і мора па калена. Праўду цётка Матрона казалі: кармоў у нас не хапае. Але ж пад ляжачы камень і вада не цячэ. Есць у нас час, можам і сіласу нарыхтаваць і атаву скасіць. Толькі ўсе за гэта павінны ўзяцца. А на наступны год, як паплавы палепшым, канюшыны ды цімафееўкі хопіць.

Летняя ноч кароткая. Не паспела зліняць яркая чырвань захаду, як на ўсходзе заружавеў край неба. Толькі тыя, хто быў у клубе, не заўважылі такіх перамен на небе. Пасля Зіны нібы ўскалыхнуў хто сход. У кожнага былі свае прапановы самыя найлепшыя, самыя дасціпныя. Нават Максім Шняк вышаў на сцэну выказаць сваю думку:

— Нам, моладзі, канешне, арцелью спадручнай. Толькі няхай дзеўкі разумеюць гэта таксама і насы не адварочваюць. Пасля, наконт гулянак трэба не забываць: работа работай, а як культурныя людзі — мы і паўсяліцца хочам. Так што прапанова мая такая: як мы хочам быць перадавыя, дык няхай да нас артыстаў шлюць. Усё весялей будзе...

Максіма сагналі, не далі гаварыць. Следам Лёнька зачытаў абавязальствы. Яшчэ не паспеў ён кончыць, як у зале ўзняўся лес рук. Ліда Раковіч аж дзвюма галасавала, тлумачачы сяброўкам:

— Доім мы кароў у дзве рукі, дык чаму галасаваць можна толькі адной?

Начаваць Ліпанаву запрасіла Ніна. Ішлі соннай вуліцай. Тамара, узрушаная сходам, маўчала, думала пра нешта і Ніна. Павячэралі. Ніна паціху разбірала пасцель. Марудзіла.

Патушылі лямпу. Ніна лягла з краю на спіну, запыталася:

— Гэта праўда, што Даміру знялі?

— Не чула.

— Шкада яго.

— А ён табе радня якая?

Памаўчаўшы, Ніна адказала:

— Не. А ўсё роўна шкада. Догляд за ім трэба, чалавек ён падатлівы, як скіруеш, так і пойдзе.

Ліпанаву прыкусіла язык: хацелася яшчэ што-кольвечы спытаць у Ніны, але адчула — не варта, Ніна, памаўчаўшы, папрасіла:

— Можна вы з таварышам Сяльчонкам пагаворыце наконт яго. Жонка ў Даміры памірае, а калі здымуць яшчэ — прападзе чалавек зусім.

— Мусіць, то плёткі. Я нічога яшчэ не ведаю, — супакоіла яна Ніну.

Пра сябе падумала: «Абавязкова трэба пацікавіцца іх адносінамі».

(Працяг будзе.)

Мал. У. Лося.

Алесь АСПЕНКА

ПАПЛАВЫ

Аповесць

X

«Далёкі друг мой, Машанька.

Набарысеся цярпення і дачытайце гэты ліст да канца. Некалі вы прытулілі і абласкалі мяне; спадзяюся, і цяпер не адштурхнеце.

Даўно я вам не пісала. Вы добрая, таму даруйце мой такі цяжкі грэх, асабліва калі дазнаецеся пра прычыны, што прымушалі мяне маўчаць.

Я ўжо закончыла інстытут, працюю заатэхнікам у калгасе. Пакуль працы няма. Адно гора ды няўдачы падсперагаюць мяне на кожным кроку.

Закармілі вы мяне тады бублікамі ды варэннем, так што жыцця я і не паспела ўбачыць. Кажу гэта не ў крыўду вам. Вы добрая і слаўная. Сама я вінавата ва ўсім. А вось як выблытацца з усяго, не ведаю. Прынялі мяне тут не так, як вы, — холадна. Старшыня наш — няўдалы. Брыгадзёр жывёлагадоўчай фермы — абібок. А з даяркамі сяброўства не атрымалася. Глядзяць яны на мяне, як на чужую. Ды і ўласнае жыццё не ўдалося.

Ды і што гэта я пішу... Вы ж нічога не ведаеце. Пачну ўсё па парадку.

На прадвесні мяне паклікалі да дырэктара інстытута. Я стаяла ля акна і глядзела, як насупраць, пад карнізам, лепяць ластаўкі гняздо. Думкі ў мяне былі самыя панурныя. У кабінёце, апрача дырэктара, сядзела шмат народу — усё начальства. Івана Інакенцьевіча, нашага дырэктара, вы памятаеце.

— Вера Антонаўна, — пачаў ён, быццам я ўжо не лічуся болей студэнткай, а раўня яму, — дэбатуецца пытанне наконт вашай кандыдатуры на замяшчэнне пасады навуковага супрацоўніка. Я думаю, што тая сур'езнасць да навукі, якая была ў вас, застанеца надалей. Я, асабіста, чакаю ад вас новых адкрыццяў. Не схаваю, у нашых таварышаў ёсць іншая думка: пакінуць на гэтай пасадзе вашага аднакурсніка Міхайла Якімчука. Уласна, таму мы вас і выклікалі.

Мабыць, я вельмі разгубілася ад такой прадмовы. У мяне загарэўся твар.

— Бачыце, Алесіч, — сказаў парторг, — наконт вашай кандыдатуры не было б спрэчак. Але вы жонка Льва Раманавіча, які працаваў у нашым інстытуце. Таму мы і парашылі параіцца з вамі і з ім.

Напамінак аб ім яшчэ павялічыў маю збянтэжанасць. Я прамармытала нешта несуладнае:

— Гэта мая справа. Навошта раіцца. Што ён адказаў?

— Ён адказаў, што вы чалавек дарослы, самі ўсё разумееце, што ён не раіў бы вам заставацца, што ён з вамі яшчэ пагутарыць і вы скажаце сваё слова.

Напярэдадні я сапраўды атрымала ад яго ліст, але, не прачытаўшы, спаліла. Што ён пісаў? Чаму я не прачытала пісьмо? Потым мяне алякала другая думка. Іван Інакенцьевіч працуе над праблемай стварэння высокапрадукцыйных і каларыйных сінтэтычных кармоў. Мая «праца» таксама прысвечана гэтай тэме. Яна нават была надрукавана ў «Вучоных запісках». Значыць, дырэктар хоча ўзяць мяне на сваю кафедру. Але ж тэма і само вырашэнне праблемы належала Льву Раманавічу. Пройдзе час, і дырэктар дазнаецца пра ўсё. Не толькі пра маю «працу», але і пра тое, якім мужам быў мне Леў Раманавіч.

«Адмовіцца, хутчэй адмовіцца ад іх прапановы. Які сорам чакае мяне тут. Калі дазнаюцца пра ўсё — лепей не жыць», — думкі адна неверагодней за другую лезлі ў галаву. Было імгненне, калі я ледзь вытрымала, каб не расказаць пра ўсё. Нарэшце дырэктар вывеў мяне з задумлівасці:

— Вы можаце падумаць...

— Не, не, — паспешліва адказала я. — Дзякую за ўвагу, але мне сапраўды лепш паехаць на вёску.

— Леў Раманавіч гэтага не дапусціць. Ён і так ужо сумуе па вас, — усміхнуўся дырэктар. — Вось якая яна моладзь пайшла! Сама ірвецца ў калгас, а вы кажаце, што мы дрэнна выходзім студэнтаў.

Я выбегла ў калідор.

Уяўляю, Машанька, як вы кругліце вочы, а вашы бровы падманюцца ўгару. Вы здзіўлены. Ці не праўда?.. Вам хочацца ўсё хутчэй ведаць. Зараз і пачну пра гэта.

Неўзабаве пасля таго, як я прыехала ад вас, мы беглі з заняткаў у сталовую. Мусіць, так было і тады, калі яшчэ вучыліся і вы тут: ледзь запознаўся, дык прастаіш у чарзе. Таму пасля заняткаў звычайна наладжваўся «забаршчагонскі» бег. Я першай выскачыла з аўдыторыі і стрымгалоў кінулася на калідоры. На павароце я сутыкнулася з чалавекам і, абмінаючы яго, паслізнула на паркеце. Помню, тады ў мяне пацямнела ў вачу ад болю, але я падхапілася і... не змагла далей ісці. Я мяне прабегаў увесь наш курс, калідор апусцеў. Стала вельмі ціха. Я паспрабавала ісці — нага балюча заняла. Тады я ўзняла вочы і ўпершыню разгледзела чалавека, якога ледзь не збіла з ног. Быў ён на га-

лаву вышэй за мяне, сінявокі, чорнавалосы, з лёгкімі, ледзь прыкметнымі слядамі адзёра ці воспы на твары. Скроні яго вельмі прыкметна серабрыліся, і ад таго твар меў нейкую далікатную, прывабную прыгажосць.

— Прабачце, што не ўтрымаў вас... — сказаў ён мне і нека збянтэжыўся, быццам і сапраўды быў вінаваты ў маім няшчасці. — Вельмі баліць?

Я кінула галавой. Тады ён узяў мяне пад руку. Кульгаючы, як падстрэная качка, я пайшла, моцна абапіраючыся на яго руку. Ён завёў мяне ў першую пустую аўдыторыю.

— Сядайце, — папрасіў ён мяне.

Я села. Ён стаў на калена, узяў сваімі белымі мяккімі рукамі маю нагу, асцярожна абмацаў ступню і шчыкалатку.

— Нічога асаблівага, пройдзе. Паварушыце пальцамі... Не баліць? Цяпер станьце. Вось так. Не баліць? А бегаць стрымгалоў не варта. Так можна і насмерць разбіцца.

Я падзякавала. Ён сказаў, што не варта, і мы вышлі на калідор.

Ісці мне было балюча, але я цяпела. Ён заўважаў гэта і праланаваў пасядзець. Я, аднак, пайшла, думаючы, што, напэўна, дзяўчаты заказалі ўжо абед, чакаюць мяне ў сталюўцы і злююцца.

«Хто ж ён?» — думала я ўвесь вечар. Перад вачыма маімі, узнікшы аднойчы, стаяў яго воблік: сінія вочы, шырокія бровы, белыя скроні і смуглы колер твару. Назаўтра, здаецца, я забылася пра яго. А яшчэ дзён праз пяць мы сустрэліся ў бібліятэцы. Я забегла абмяняць кнігу і адразу ўбачыла яго. Ён стаяў ля акна, у канцы бар'ера, што адгароджваў кнігасховішча ад чытальнай залы, і чытаў нейкі замежны часопіс. Мы прывіталіся, як старыя знаёмыя. Потым я выбрала кнігу і старалася не глядзець у яго бок.

— Што вы чытаеце? — пачула я за сабой яго голас.

Не павярнуўшыся, я падала кнігу.

— А-а-а, доволі трывіяльная любоўная гісторыя... — сказаў ён, і мы зноў удых вышлі на калідор. Ён запытаўся: — Як ваша нага?

— Можна нават у баскетбол гуляць.

— А я тады спалохаўся і, ведаеце, разгубіўся нека. Гэта ў мае сорак год!.. Дзіўна...

Я не разумела, што тут дзіўнага, і, каб не маўчаць, адказала:

— Вы амаль удвая старэйшыя за мяне. Але на выгляд вам не болей за трыццаць.

Ні тады, ні цяпер я не магу зразумець, чаму сказала гэтую фразу. Ён дапытліва паглядзеў на мяне сваімі сінімі вачыма, нешта хацеў сказаць, але змоўчаў.

Дзён праз колькі я ўжо ведала, што ён даэнт, кандыдат навук, які нядаўна пераведзен да нас на работу. Дзяўчаты ды і хлопцы былі ад яго ў захапленні.

Ён вельмі цікава расказваў. А ведаў ён многа. І яшчэ была адна якасць у яго: адкажа на пытанне так, быццам гэта ты дайшоў да ўсяго сваім розумам. Да студэнтаў ён адносіўся па-бацькоўску: дароўваў ім пракуды, пазычаў грошы...

Мяне ён нека вылучаў сярод астатніх, мабыць таму, што я лепш за другіх ведала літаратуру і мастацтва. А ён вельмі любіў і тое, і другое. Нека так атрымлівалася, што мы часта сустракаліся. Хоць, што таіцца, я, бывала, хадзіла ў бібліятэку толькі дзеля таго, каб сустраць яго.

Мяне цешыла яго ўважлівасць. Ага, са мной яму цікава, а з вамі не!

Размаўлялі мы не толькі пра літаратуру. Часта гаварылі пра жыццё. Ён расказаў пра вайну, пра розныя краіны. А пабыў ён шмат дзе.

Аднаго разу сустрэў мяне на вуліцы непадалёк ад дома, дзе жыў. Пагаварылі, потым ён сказаў:

— Учора прыбылі мае кнігі. Можна заглянеце на хвіліну. У мяне цудоўнае выданне Гётэ і вельмі рэдкі экзэмпляр першага выдання Гогаля. Пахваліцца ёсць чым.

Я зайшла. Такой бібліятэкі я даўно не бачыла. Мы доўга разглядалі кнігі. Потым селі ў крэслы: адзін супроць другога. Раптам я адчула, што зараз адбудзецца нешта вельмі важнае.

Размова неяк абарвалася. Я хацела была пайсці, але не зразумела, чаго сядзела. Леў Раманавіч паглядаў час-ад-часу на мяне, быццам пыгаў дазволу на размову.

— У вас хораша, — сказала я, каб толькі не маўчаць, — Вельмі многа кніг.

Ён неяк выпрастаўся.

— Дарагая Вера Антонаўна, — пачаў ён крыху ўрачыста. Мне было страшна і цікава, што ён скажа далей. — Я доўга думаў. Людзі ў мае гады надта многа думаюць. Крыху боязна гаварыць пра тое, аб чым мару, але маўчаць яшчэ цяжэй. Мне ўжо агоркла маўчаць.

Я хацела запытацца, чаму ён адзін? Няўжо ў яго дасюль не было сямі, але нейкі сорам скаваў мяне. Замест таго я запыталася:

— Навошта вам стрэльба? Хіба вы палюеце?

— Так, блазную. Я гэтай стрэльбай і не карыстаюся, — ён раптам пераманіў тон. — Вера Антонаўна, я так прывык да вас, што не ўяўляю сабе, як мог дасюль жыць адзін. Мы ж аднолькава думаем і пярэбны адзін другому. Мы шукаем адзін аднаго і чакаем сустрэч з нецярплівасцю, а калі доўга не бачымся, — пакутуем. Я гэтыя дні не працую, а думаю пра вас. А вы думаеце пра мяне?

Я кінула галавой.

— Ну, вось бачыце, — гаворыць ён і раптам голасам поўным невыказнага суму дадае: — Родная Вера Антонаўна, калі ў вас ёсць кропелька прыхільнасці да мяне, вы зразумеце мае шчырае прызнанне. Без вас мне...

Я маўчала, хоць разумела, што так будзе лепш, як ён кажа.

— Вы, напэўна, думаеце над маім узростам? — запытаўся ён у мяне. Зноў я кінула галавой, хоць зусім тады не думала пра гэта.

— Я аднойчы сказаў, што мне сорак год, вы адказалі, што вам удвая менш. Значыць, вам дваццаць год, і я сапраўды ўдвая старэй. А вось калі вам будзе сорак, а мне шэсцьдзесят, дык тады я старэй буду не ўдвая. А яшчэ праз дваццаць год мы будзем амаль аднаго ўзросту.

Я разгублена паглядзела на яго: сапраўды, узрост — рэч вельмі адносна. А ён прадаўжаў у тым жа тоне, з лёгкай іроніяй у голасе.

— Я разумею, што я стары, адзінокі і непатрэбны нікому... Так бывае з парасонам: ідзе дождж і кожны раскрывае парасон, а ў пагоду кідаюць у кут. Кажуць, што Альфонс Дада, жартуючы, называў сябе прадаўцом шчасця. Да яго заўсёды звярталіся за дапамогай, парадаў. Студэнты нясуць мне свае крыўды, свае няўдачы, бо я ўмею параць, паспакуваць і памагчы. Але, напэўна, ніхто не здагадаецца, што мне самому часам хочацца прыхіліцца да каго-небудзь і не слухаць чужыя

крыўды, а апавядаць пра свае пачуцці. Не падумайце, што я выбраў вас з тысячага натоўпу, як ахвяру. У мяне сапраўды сур'ёзныя і вельмі шчырыя да вас пачуцці. І я заўсёды буду бласлаўляць той здрадлівы паркет, які звёў мяне з вамі, вядома, калі вы згодзіцеся раздзяліць мае адзіноцтва.

Я маўчала, гэта я добра памятаю. А вось што думала — забылася. Ён узяў мае рукі ў свае і яшчэ раз запытаўся:

— Дык ці згодны вы ніколі не разлучацца з гэтым старым парасонам, які спатрэбіцца ад дажджу, а ў сплёку захавае ад сонца? Мы будзем сябрамі, Вера.

Я паварушыла вуснамі, яны зашасталі, як папера. А можа гэта мне здалася. Толькі слоў не пачула. Тады я зноў кінула галавой.

Ён абхапіў мяне за плечы. Здзіўленая яго ўчынкам, я прыўзняла галаву, а ён прыціснуўся вуснамі да майё шчакі. Я адчула, як балюча ўкалола мяне яго барада, і спалохана адхіснулася ад яго. Ён, відаць, зразумеў усё неяк па-свойму, бо ніколі не здзівіўся. Сеўшы ў крэсла, ён пазіраў на мяне сваімі ласкавымі сінімі вачыма.

Вы, Машанька, скажаце, што я дзівачка. Нічога ў тым пацалунку не было дрэннага. Не, дарагая Машанька, відаць, я другі чалавек. Я паважала яго за розум, за дабрату. І раптам гэты пацалунак. Ён вярнуў мяне ад мар да сапраўднасці. У гэты час я з жахам думала над тым, што нашая блізкасць можа быць зусім іншай. Мне хацелася проста быць таварышам, слухаць яго разважанні, жыць яго думкамі, адчуваць яго сяброўскую прыхільнасць. Спачатку я хацела ўстаць і пайсці. Так было б, вядома, лепш, больш сумленна. Але я сядзела. Чаму я тады не паднялася і не пайшла? Перад смерцю маці сказала мне, што, мусіць, так трэба было. Глупства. Я проста была дурной дзяўчынкай. Не, напэўна, не тое.

— Вера, калі вы не будзеце супроць, мы ў нядзелю запішамся.

«Пасляўтра, — падумала я. — Так хутка».

Прамільгнула была думка сказаць яму, што не трэба гэтага, але ён глядзеў на мяне так даверліва, з такой мальбой, што я не адважылася расчараваць яго.

— Рабіце, як хочаце... — сказала я і жахнулася ад сваіх слоў. Калі ён скажа заставацца зараз, устану і пайду і ніколі не буду нават размаўляць з ім.

— А як вы глядзіце на выселле? — запытаўся ён.

— Не, не, не трэба, — спалохалася я.

Ён усміхнуўся.

— Я сам не вельмі паважваю шумную бяседу. Ідыёцкае становішча — выстаўляцца на паказ, асабліва ў маім узросце. Але многа людзей не будзе, толькі самыя блізкія. Вы таксама запрасіце сваіх сябровак.

Я прамаўчала. Ён доўга яшчэ гаварыў пра тое, як нам будзе добра. Потым ён крадком паглядзеў на гадзіннік, і я заспяшалася дамоў. Леў Раманавіч правёў мяне да самай рэчкі — далей я не дазволіла.

У нядзелю ён прышоў у наш інтэрнат. Я разгубілася, і ён зразумеў, што я нічога яшчэ не сказала дзяўчатам. Ён жартаваў, пра нешта расказаў, а я думала: што мне рабіць? Як непрытомная, я сноўдала па накой, потым пачала апрапацца.

— Пачакайце, Вера, пойдзем разам. Вы ў горад? — Як праз сон, пачула я ягоны голас.

— Так, у горад:

Мы вышлі.

— Чаму вы бянтэжыцеся? Вы не любіце мяне?

Нейкі зусім другі чалавек адказаў за мяне:

— Люблю, але...

— Я ведаю гэта.

Потым у яго пакой была невялікая вечарынка. Студэнтаў не было. Прышло пяцёра інстытуцкіх выкладчыкаў, людзей салідных, якія неяк адразу ўмела павялі размову, і я нават забылася, чаму сяджу побач з імі. Гадзін у адзінаццаць яны пайшлі. Я таксама пачала збірацца дамоў.

— Куды вы?

— Пайду ў інтэрнат.

Ён разгублена пазіраў на мяне. Потым падаў мне ключ ад свайго пакоя, сказаўшы:

— Спакойнай ночы, Вера.

Я не магла заснуць. Відаць, і ён таксама не спаў. Праз шчыліну з-пад дзвярэй прабівалася ў пакой вузкая стужка святла.

За акном гарэлі ліхтары, жоўтае, мёртвае святло іх тышчылася ў вочы. Потым ліхтары пагхлі, і я ўбачыла шэрае перадсвітальнае неба. Мне было вельмі маркотна. Невядомае палохала мяне.

Нарэшце зусім развіднела. Я пачула лёгкі стук у дзверы, але прамаўчала. Стук паўтарыўся. Я не магла вымавіць слова.

— Вера, — пачуўся яго голас. — Я пайду ў інстытут. Вы можаце сёння не ісці. Я гаварыў наконт гэтага з Іванам Інакенцьевічам. На сталае вы знойдзеце падрабязны пералік усяго, што дзе ляжыць.

«Мне яно не патрэбна, — думала я. — Следам за табой пайду і я. Усё роўна адзін раз перажываць сорам, вялікі ён ці малы».

Я ляжала, закінуўшы рукі за галаву, глядзела ў акно. Ці доўга так было? Дзверы адчыніліся, і ў пакой зайшоў чалавек, чорны і барадаты, як цыган.

— Хочаш, я пакажу табе фокус.

Я маўчала, страх прыкаваў мяне да ложка.

— Ха-ха-ха, — зарагатаў цыган, — ты баішся мяне. Я фокуснік Магамет Алі Бен-Бахар. Хочаш, я прадкажу табе лёс. Ён вось, тут, у мяне.

Фокуснік выцягнуў з-пад паліны доўгага халата чорную бліскуючую скрынку.

— Хадзі бліжэй, дзяўчынка, не бойся.

Я падышла. Толькі цяпер я заўважыла, што фокуснік зусім сляпы. Яго ашклянелыя вочы глядзелі міма мяне, у іх адлюстроўваліся два збянтэжаныя маіх адбіткі. Ён адчыніў непрыкметную для мяне заслону. У скрынцы нічога не было.

«Фокус не ўдаўся», — падумала я і засмяялася. І раптам з адтуліны вылез дзед Баўціль. Гэты дзед жыў у нашай вёсцы. Шкодны такі стары. Займаўся чорнай магіяй і маліўся нейкаму свайму богу. Вось гэты Баўціль пачухаўся і сказаў мне:

— Дачка мая, прымі крыж свой і нясі яго, як святлыя мучаніцы Вера, Надзея, Любоў і маці іх Сафія.

— Я не веру ў бога, дзед...

— Скарыся, не для жыцця зямнога, а нябеснага рыхтуе сябе кожны.

— Пакуль я тут, на зямлі, дык я думаю пра людзей.

— Пра душу сваю думай.

— Яе ў мяне няма, і я не веру, што яна ёсць.

— Можаш не верыць, а пра сябе ўсё ж думай. Кожны пра сябе. Кожны пра сябе. Адзін бог пра ўсіх думае. Чалавеку пра чалавека думець не трэба. Пра сябе думай, дзіця маё.

— Ты абяцаў мне паказаць лёс мой, — сказала я цыгану, — а прымушаеш мяне слухаць вар'яцкія павучанні дзеда Баўціля.

Цыган дзьмухнуў — дзед знік. Нехта моцна пачаў калаціць у заслону. «Ёсць тут хто жывы, ці не?» — крычаў ён.

— Я тут, жывая, — адгукнулася я і прагнулася. Нехта стукаў у дзверы. Потым яны адчыніліся, і на парозе паявілася постаць высокага, хударлявага хлопца ў сінім, заляпаным фарбамі плашчы.

— І спіць царэўна маладая! — прадэкламаваў ён.

Мне здавалася, што сон усё прадаўжаецца.

— Хто вы?

— Я — дух, — хлопец зарагатаў так моцна, што задрыжалі шыбкі.

— Вы да Льва Раманавіча?

— Магчыма. А дзе ён, гэты стары лавелас. Не блага! У яго ёсць густ. Ну і прытворшчык. Маралі чытае другім, а сам.

— Хто вы? Я буду крычаць.

— А мне напываць. Давайце лепш пазнаёмімся, — ён падышоў, працягнуў мне руку. — Рамір, вольны мастак.

— Вера.

— Вера? Адкуль вы?

Я нічога не разумела.

— Я — жонка Льва Раманавіча.

— Жонка? А ну, паказвайце пашпарт.

Я паказала яму пашпарт.

— Сапраўды жонка. Вельмі прыемна пазнаёміцца. Я — даўні сябар Алексіча, вашага мужа. Мастак. Прыходзьце да мяне ў майстэрню. Я хачу намаляваць ваш партрэт. Паслухайце, навошта вы пайшлі за муж за гэтага сумнага і старога ўжо чалавека?

— Ён добры, — адказала я.

— Глупства. Няхай дурні хвярюць сабой для другіх. Я навучыў бы вас жыць. Скажыце шчыра: няўжо вам хочацца вось так безразважна змардаваць сваю маладосць? Уцякайце, уцякайце хутчэй. Ідзіце на вуліцу, шукайце маладых, прыгожых.

— Ён добры, — паўтарыла я.

— Можа і добры. Мая сястра кажа, што ён сумны. Ёй гэта вядома лепш. Цяпер, калі вы разам, і ў вас ёсць магчымасць упэўніцца, які ён...

Мяне нібы абліў хто вярм. Ён быў жанаты? Але чаму ён не сказаў мне пра гэта? Праўда, я ў яго не пыталася. Але ж ён павінен быў сказаць сам. Пакуль я раздумвала над гэтым, незнаёмы ўзяў мяне за руку. Мне цяпер было ўсё роўна.

— Якія ў вас прыгожыя вочы.

Я ўзняла галаву. Ён глядзеў на мяне цёплым, пранізлівым позіркам. Яго твар, дагэтуль непрыемны, спраменьваў столькі цеплыні, ласкі і таварыскай спагадлівасці, што я мімаволі залюбавалася ім.

— Я страшэнна адзінокі, дарагая мая дзяўчына, — загаварыў ён ціхім голасам. — Я такі адзінокі, як і вы ў гэтым доме — сярод гэтых кніг. Таму мы зразумеем адзін другога. Я не прапаную вам сваю руку. Але я прапаную вам маё сэрца, сэрца сябра. Мы будзем сябраваць. Мы

будзем слухаць адзін аднаго. Вы згодны? Нічога не трэба казаць. Схіліце толькі вашу галаву. Дзякую вам.

Ён паціснуў маю руку і пайшоў.

Спачатку следам за ім хацела пайсці і я. Некалькі разоў апранала я паліто, потым зноў здымала яго. Нарэшце я пачула крокі Льва Раманавіча. Мне было сорамна, і я пабегла ў свой пакой. Зачыніла дзверы, затаіла дыханне. Ён пастукаў і адразу ж адчыніў дзверы. Я закрыла твар рукамі, нібы чакала ўдару.

— Што з вамі, Вера?

Я маўчала, а калі ён паклаў руку, уздрыгнула.

— Я вас пакрыўдзіў?

Што я магла сказаць? Ён прайшоў па пакоі. Я чула, як парывае паркет ад яго цяжкіх крокаў. Нарэшце ён спыніўся.

— Мне хацелася б сказаць вам многа шчырых і цёплых слоў. Але замест іх вы пачуеце горкае прызнанне. Выслухайце яго, а далей рабіце так, як палічыце лепшым. Чаму я не сказаў вам пра ўсё раней? У мяне ёсць сын, была жонка.

— Я не хачу чуць пра гэта. Я ўжо ўсё ведаю.

Памаўчаўшы, ён сказаў:

— Разумею. Сюды прыходзіў брат маёй жонкі Ліліі Нікадзімаўны — Рамір. Тады я не буду апраўдвацца. Некалі я зрабіў найвялікшае ў жыцці глупства. Калі я зразумеў тую сваю памылку, дык думаў, што другой ніколі не будзе. Тая памылка была фатальнай для мяне. Новая прынесла яшчэ большае няшчасце. Я пакрыўдзіў вас. І таму мне балюча ўдвая. Адкажыце, Вера, толькі на адно пытанне: чаму вы такая спагадлівая?.. Вы маўчыце. Калі б я пачуў хоць адно вашае слова, я ўсё зразумеў бы. Мне хацелася вялікага шчасця, таму я аслеп і аглух.

Я маўчала. Хоць мне было шкада яго.

— Усё яшчэ можна паправіць. Калі вы давяраеце мне, дык пажывіце ў гэтым пакоі яшчэ некалькі дзён. Мне гэтымі днямі была прапанавана работа ў адным з інстытутаў Мінска. Я тады сказаў, што падумаю. Цяпер я даю згоду. Вы застанецца жывы тут. А потым, калі кончыце інстытут, мы абмяркуем, як быць далей. Цяпер развод і для вас і для мяне быў бы... Самі разумееце. Вядома, я не настойваю на такім варыянце. Але самі разумееце, што пойдучы размовы...

Я згадзілася. Помню, ён пабялеў увесь, заціснуў твар рукамі і вышаў.

Прайшоў месяц. Леў Раманавіч паехаў. Помню, я засталася адна і неяк абрадавалася гэтаму. Дзён дзесяць я цешылася свабодай. Здавалася, быццам зваліўся цяжар з маіх плеч.

Увечары аднаго дня я пайшла ў сквер над Дзвіной. Села на лаўку, любавалася ракой, заходам сонца. Нехта сеў побач. Я паглядзела. То быў Рамір.

— Глядзіце, як прыгожа заходзіць сонца. Колькі фарбаў, колькі гармоніі, дзіўнай і непераймальнай!..

— Вы вельмі любіце прыгожае, — сказала я.

— Мае мары яшчэ больш прыгожыя. У іх я ствараю такія малюнкi, якія не можа бачыць чалавек. Вас я таксама стварыў у сваіх марях. Я заўсёды бачыў вас такой, не падобнай на другіх. Мне хацелася б быць маленькім променем сонца, які прабівае вось гэтую найдуоўнейшую залатую пасму ваших валасоў. Вы, напэўна, у першую нашу сустрэчу

падумалі дрэнна пра мяне. Я — не такі. Адзінокая душа шукае спагады.

Я паклала руку на спінку лаўкі, адчула пазы двух літар «К» і «В». Маім вачам уявілася маладая прыгожая пара, якая сядзела тут. Уявілася я сама, з найлепшым сябрам.

Рамір абняў мяне, прытуліў, але не пацалаваў. Каб ён пацалаваў, я ніколі з ім не сустрэлася б. Потым ён устаў і пайшоў. Рамір мне здаваўся такім шчырым і бескарыслівым сябрам.

Але я памылілася. Ён проста нягоднік. Леў Раманавіч хоць кахаў мяне. А гэты. Адным словам, з ім пакончана назаўсёды.

І вось тут, Машанька, пачынаецца другая кніга жыцця.

Я доўга пакутавала ў калгасе і, нарэшце, парашыла кінуць работу. Але так здарылася, што ў калгас я вярнулася. Прышла на поплаў і ўбачыла яго... Льва Раманавіча. У мяне падкасіліся ногі. Чаму ён тут? Няўжо дазнаўся пра мой адрас? Прыкрасць, злосць, сорам, — усё гэта адразу ахапіла мяне. Хацелася бегчы, пакуль хопіць сіл. Надта многа перажыванняў на аднаго чалавека!

І зноў я памылілася. Нешта вельмі часта я пачала памыляцца. Леў Раманавіч прывітаўся, назваў мяне сваёй студэнткай-цэзкай. Я зразу мела, што нішто нават не здагадваецца пра нашыя дзіўныя адносіны. Мне было някавата, але на сэрцы палегчала, і я пачала прыслухоўвацца да таго, пра што ён расказваў.

У нашым калгасе пачаўся паход за высокія надой малака. Моладзь рушыла на фермы. А кармоў не хапае. Вось тут Леў Раманавіч і збіраецца вырашыць гэтую праблему. Хоча ён балоцістую, купкаватую пустошу Балонне пераараць, засеяць травамі, палепшыць паплавы, а пад яравыя падсеяць канюшыну. На яго думку, сена ў калгасе тады адразу павялічыцца ў чатыры разы.

Мабыць, вам не вельмі цікава слухаць пра яго планы і вы ў думках забягаеце наперад. Але не думайце, размовы ў нас яшчэ не было, хоць адчуваю, што не мінуць яе.

Учора (пасля гэтага я і парашыла напісаць вам гэты ліст) у нас быў сход. На ім выступаў Леў Раманавіч. Ён быў нейкі ўзнёслы, можа таму, што апавядаў пра паплавы, пералескі і проста замшэлыя пустошы, якія нават не вабяць вока... Ды так хораша!

Я, напэўна, не здолею перадаць яго прачулых слоў. А гэта вельмі важна. І ўсё ж паспрабую, тады вы лепш зразумеете мяне.

На зыходзе вайны, расказваў ён, салдацкі лёс прывёў яго ў Еўропу. Немцы, агрызаючыся, адступалі. Упартыя баі вяліся за кожны дом. У адным з начных баёў шалёная куля не абмінула і Льва Раманавіча. Ачнуўся ён пад раніцу. Над галавой вісела высокая вясновае неба. Яркае сонца ўставала адтуль, дзе засталася радзіма. На ім абсыпанымі кроплямі буйнай расы зелянеў куст. Павярнуўшыся са спіны на бок, Леў Раманавіч убачыў за кустом рачулку, маленькую і вельмі падобную на Пітамку, што цячэ ля нашага калгаса. Напіўся. Калі прайшла смага, зірнуў вакол сябе: за рэчкай ляжаў маленькі поплаў, такі, як наш, можа куды меншы, і ўвесь пакопаны чорнымі варонкамі. Сярод зялёнай травы яны былі, як свежыя воспіны на твары. Хацелася бегчы, зараўняць гэтыя ямы, але боль пранізаў усё цела. Тады Леў Раманавіч усміўся ўсё. Спачатку было жудасна: навокал цішыня, а ты адзін... Умоціў ён трызніў, але часта яму здавалася, што ляжыць ён у сваім Закружжы, адпачывае пасля касьбы. Тады наставала палёгка...

На поплаве цвілі кветкі, надта яркія — жоўтыя і сінія. Пахла сырой травой і прэлым лусцем. Пачынала прыпякаць сонца. Леў Раманавіч неяк адпоўз пад куст. Далей не мог: балелі рука і ногі. Там, дзе ён упаў, чарнела пляма, здавалася, нехта пафарбаваў траву. Раптам ён убачыў тры лісточкі зайцавай капусты. Прагнымі рукамі сарваў іх. Яны былі горкімі, як палын. Але Леў Раманавіч жаваў іх і ўвесь час бачыў сябе на поплаве ў Закружжы.

Пад вечар яго падабралі сяляне. У маленькай, на водшыбе, хацінцы пахла травамi, беларускім чаборам. Леў Раманавіч дыхаў ім і, здавалася, зноў вяртаюцца сілы. А ля печы чаравала бабуля, высахлая, згорбленая. Яна перабірала травы і, нешта шпэчучы сухімі вуснамі, кідала іх у гаршчок. Ён доўга наглядаў за ёй, думачы: «Піць нізавошта не буду». Астудзішы варыва, яна наліла кубак, паднесла яму. Ён адвёў яе руку, бабуля нешта сказала і зноў падала кубак. Тады ён выпіў настой. Бабуля прынесла яшчэ і пачала рабіць перавязку. «Што гэта?» — не вытрымаў ён. «Дзівасіл». Яму здалася, што зноў пачаў трызніць. Але бабулька дрэнна гаварыла па-нашаму.

«Рускі харошы сродак. О, рускі поле — лепшы аптэка. Усё ёсць: сэрца лячыць — ёсць, ногі бяляць — ёсць трава. Усё, усё ёсць трава... Іван казаў — рускі поле не памрэш. Травы не знойдзеш — пах лечыць».

Ад дзівасілу, ці другой якой травы, але перастала яго трэсці ліхаманка.

«Адкуль ты, бабуля, ведаеш пра травы?» — запытаўся ён, калі назаўтра забіралі яго ў шпіталь.

«Муж мой, гаспадар, Іван Лабоха, расейскі быў. Дзвіна рака, чуў? Адтуль ён. Матросам быў, ад цара ўцякаў. Дзяцей меў. Паміраў, Дзвіну ўспамінаў... Плакаў, многа плакаў».

У шпіталі Леў Раманавіч думаў над лёсам паплавоў. Іх не так ужо і многа. А вайна іх, як той далёкі чужы лужок, знявечыла. Тады і нарадзілася ў яго думка вылечыць нашы паплавы, абнавіць іх, абмаладзіць. Няхай служаць чалавеку...

— Далёкі родзіч наш, — гаварыў ён далей, — адваёўваў у лясоў і балот зямліцу. Як маладая нявеста, паўставала яна перад ім: «твая навекі». А не паспеў чалавек як след агледзецца, зямля даставалася другому, багатаму ды хціваму. Браў ён ад яе ўсё, знішчаючы маладую кропу. Марнела зямля ды жорстка помсціла ненасытнаму.

Потым разбілі паплавы на палосы. Дачакаўся чалавек зямлі, убачыў — не маладуха дасталася яму, а высахлая старая. Ад лазы пасіве-ла, кіслая стала ад шчаўя, парасла дурнап'янам, амежнікам, блёктам. Не пра травы і прыгажосць думалася мужыку — пра хлеб і бульбу дбаў ён кожны новы дзень. Гавораць, божую скаціну бог накорміць... А бог карміў гучкамі ды саломай напалам з быльнягом.

Талакой чалавек моцны — адзін, як травіна, што застаецца на ўзмежку пасля касавіцы. Першы падарожнік сарве. Куды яму было ваяваць з прыродай. Паўзлі імхі на сенажаці, разуха-асака наступала з балот, зязюльчын лён ды мудронка адваёўвалі сабе прасторы. А за імі ішла лаза, сцялілася ніцма, быццам хацела дарэшты выпіць зямлянныя сокі.

Былі гады, калі аживалі паплавы, а пасля зноў тачыла іх спрадвечная хвароба — зморанасць. Тады рэзка падалі накосы сена. Падпарадкаваная агульным законам, катастрофічна падала і пагалоўе жывёлы.

Не было жывёлы — не было гною, не было чым карміць зямлю. Замыкалася кола і, здавалася, не было з яго выйсця.

Вы запытаецеся, а як жа ў наш час? Няма цяпер межаў і палос. Дык чаму цяпер паплавы марнеюць?

Вы маладыя і таму не ведаеце, як цяжка было людзям у першыя гады калектывнага жыцця. Людзям хацелася адразу многага: мець свой трактар і блумінг, свае новыя гарады і сваіх вучоных, свае тэатры і армію, якая б абараніла іх ад ліхалецця. Не дзіўна, што пра тое-сёе забываліся. Таму і не звярталі ўвагі на падзвінскія ды прыдняпроўскія паплавы. І ўсё ж людзі думалі пра іх.

Першыя бомбы абарвалі мірную працу, боты чужынцаў стапталі кветкі, міны і снарады знявечылі зямлю, і яна чакае цяпер чалавека-ўрача. Вам, маладым, і належыць вылечыць яе. Дапытлівы розум і працавітыя рукі — вось той цудоўны бальзам, што верне паплавам маладосць, што прымусяць пустошы квітнець краскамі.

Тады заквітнее і ўсё жыццё. Шчодрая зямля нічога не пашкадуе. Я сам адчуваю сябе маладым і хачу быць разам з вамі, у гэтай барацьбе за новую маладосць зямлі.

Дарагая Машанька, што рабілася сёння, вы не можаце ўявіць. Я не пазнаю тых людзей, якія яшчэ ўчора не хацелі ісці на сенакос. Сёння вышлі ўсе, нават жанчыны. Ва ўсіх адно — хутчэй кончыць сенакос, а потым пачаць пераворваць гэтае купкаватае Балонне. Аграном паехаў за нарадамі на насенне траў, Лёнька Зайчык — смешны такі хлопец — кожныя шэсць гадзін выпускае спецыяльны бюлетэнь. Маладзёжная брыгада косіць і сіласуе балотную траву, усе зморанія, але высёлія. І я таксама.

Адным словам, цяпер Закружжа не пазнаеш. Хіба толькі Даміра, наш старшыня, не ў гуморы. Кажуць, у яго вельмі хворая жонка, мо' таму ён такі.

Вось, дарагая Машанька, я і падышла цяпер да таго, дзеля чаго развяла такую доўгую пісаніцу. Што мне рабіць, калі ён зноў загаворыць пра нашы адносіны... Парайце, што рабіць?

Вельмі позна, а я ўсё пішу. Не смейцеся з мяне. Я сама не ведаю, чаго хачу.

Шчырае прывітанне Івану Іванавічу. Застаюся чакаць адказу.
Вера Алексіч».

«Мілачка, добры дзень, дарагая!

Чытала тваё пісьмо і плакала. Няшчасныя мы людзі, жанчыны. Сэрца ў нас добрае, а ў цябе яно, да таго, жаласлівае. Паказала я пісьмо сваёй сяброўцы, можа помніш, душачка, Лілечку Целяпніўу, такая белецькая, гэта яна ад перакісу такой стала. Дык Лілечка сказала, што такога і ў раманах не чытала. А з Ванечкам сваім паспрачалася і два дні не размаўляла. Але ж жаночае сэрца адходлівае: даравала яму благія яго словы. Ён хоча сам табе напісаць, а я не дазваляю. Ён цябе абавязкова саб'е. А што я параю, дык так і зрабі.

Не падабаецца мне твой гэты Леў Раманавіч. Стары чалавек, а блазнае. Няхай бы сядзеў у акадэміі. А яму варта перапрасіць цябе. Толькі ты адразу не згаджайся, паламайся, няхай ведае, што мы не абыхто. Цябе, Вера, душачка, на руках трэба насіць, а ён, дзівак гэтакі,

нічога не зразумеў. Каб ён быў разумны, дык яшчэ тады прыласкаў бы, угаварыў. А то як мядзведзь: я яго так і ўяўляю...

І ты, Верачка, добранькая надта. Падумаеш, стары... Са старым яшчэ лепш жыць будзеш, хоць шанавыць стане. Я вось пагналася за Ванечкам, а ён мяне завёз у глухамань, толькі і чуеш, што пра новыя пароды кароў. А ты ж у сталіцы жыць будзеш. Хіба там маладых мала?

Дзіўная ты, Верачка... Гады ж бягуць. Спахопішся потым, ды позна будзе.

Маё табе слова простае: не цурайся яго. А як толькі ўладзіцца ўсё — бяры яго ў рукі так, каб кашлянуць без твайго дазволу не мог.

Шкада, далёка да цябе ехаць, наладзіла б я вам выселле па-свойму, баславіла і наказ цвёрды дала б.

Навін у нас няма ніякіх, таму што глухамань страшэнная. Пашыла сабе цудоўны халацік, а надзяваць няма куды. Прайдуся па пакоі, пагляджу на сябе ў люстэрка ды і павешу ў шафу.

Калі вельмі засумуеш — прыезджай да нас. Приму цябе, як родную. Слухайся мяне, Верачка. Я благіх парад не даю.

Цалую цябе, душачка.

Верная табе Машанька».

«Паважаная Вера Антонаўна!

Асмеліўся напісаць вам, бо маўчаць не магу. Маша не давала мне вашага адрасу, дык я ўкраў у яе канверт і перапісаў адрас. Хочаце — чытайце далей, а не хочаце — парвіце, бо я буду няшчадна ляць вас.

Сорам, Вера Антонаўна, не толькі пісаць так, але нават у галаве трымаць такія хворыя, ледзь не паталагічныя думкі. У вас вялікія справы робяцца, здаецца, паляцеў бы да вас на крылах, а вы расплакаліся. Наробілі вы памылак — на дзесяць чалавек хопіць. Як жа вы, маладая савецкая дзяўчына, маглі без каханьня замуж пайсці? Наша мужчынская справа ад роду такая — запытацца. А як жа? Ён вас палюбіў, ну і запытаўся, ці згодны вы?.. «Не, я вас не палюблю, Леў Раманавіч, і не пайду за вас замуж», — так павінны былі вы адказаць яму.

Кіньце, Вера Антонаўна, гэтае калупанне ў сваіх пачуццях. Калі прыдзе сапраўднае каханне, тады вы не будзеце задумвацца.

І яшчэ хачу паляць вас. Такія цікавыя ў вас справы, а вы пра іх тры радкі напісалі. Мяне вельмі ўсхвалявала ўсё гэта. Калі вы не вельмі раззлуецца, дык абавязкова напішыце мне пра ўсё.

Мы з вамі, Вера Антонаўна, скончылі адзін інстытут. Гэта — як адной маці дзеці. І я ваш старэйшы брат. Дык вось, як старэйшы, хачу вам параіць. Работа наша цікавая. Улазьце вы ў яе з галавой. Ды і людзі ў вас добрыя, а вы ім ярлык, як біркі цялятам, вешаеце. З такімі людзьмі можна горы перавярнуць. Працуйце і працуйце, тады ўсялякая бязглуздыца ў галаву не палезе.

Хопіць, мусіць, ляць. Не крыўдуйце на мяне — пішу па шчырасці.

Навін у нас шмат. Пабудавалі новы кароўнік, правялі вадаправод. Кароўнік у нас незвычайны: круглы, у сярэдзіне сіласная вежа. Надта зручны. Усё цяпер на месцы. Вось бы і ў вас такі хлёў пабудаваць!.. Хочаце, я вам вышлю праект?..

А яшчэ навіна: вывелі мы новую пароду кароў, вельмі малочную. За гэта я прэмію атрымаў.

Ды хіба ўсе навіны перакажаш? Яшчэ раз мой вам наказ — трымайце вышэй галаву і не забывайце, што вы савецкі заатэхнік.

Шчыра жадаю вам поспехаў і сапраўднага шчасця ў жыцці.

І. І. Ашман.

Р. С. Дарэчы, Леў Раманавіч разумны чалавек і дарэмна вы быліцеся размовы. Яе не будзе.

І. І.».

Вера дачытала ліст, задумалася. Яна ніколі не чакала такога ад Івана Іванавіча. Няўжо зноў памылілася? Што ж рабіць цяпер? Лёгка сказаць, бярыся за работу. А ці лёгка заваяваць давер'е людзей?..

XI

Не колькасцю пражытых дзён і вёснаў вымярала Ніна Шумейка свой узрост, а тымі падзеямі, што адбыліся за яе кароткае, поўнае прыгод жыццё. І калі яна з вышыні сваіх дваццаці год азіралася назад, дык здавалася ёй, што жыве яна на зямлі даўным-даўно, напэўна, даўней за сваю старэнькую бабулю. Ад такіх думак на душы рабілася маркотна і вельмі неспакойна. Здавалася, што ніхто Ніну не разумее, нават дзяўчаты, пра якіх яна сказала Ліпанавай: «Яны любяць мяне».

Калі Ніне не было яшчэ і пяці год, яна разам з маці паехала ў Адэсу да цёткі ў госці. Ад таго першага падарожжа засталася ў Ніны нейкае дваістае пачуццё светлай радасці і прыгнётлівага страху. Паездка ўспаміналася, як бясконцы перастук колаў. Але яшчэ і цяпер, пачуўшы наравозны гудок, Ніна ўздрыгвала ўсім целам. Цьмяна, як праз далёкі неверагодны сон, прыпаміналіся кароткія, нязвычныя гудкі паравоза, глухія выбухі і чорныя слупы, што ўздымаліся ад зямлі. Маці ўяўлялася, як вялікая няўключная лялька, абматаная сляпуча-белай марляй.

Далей Ніна прыпамінала яшчэ адзін малюнак, невыразны, але страшны. Яна ляжыць на ложку побач з абстрыжанай нагала дзяўчынкай, худой і жоўтай. Дзяўчынка жаласліва скуголіць, аднастайна, як вецер за вялікім занавешаным акном. Кашчавая жанчына з доўгім носам, на якім вісяць вялізныя акулеры, прарэзліва крычыць на дзяўчынку. Ніна затыкае вушы, тады відаць толькі, як шавеляцца сінія вусны. А дзяўчынка скуголіць і скуголіць, быццам сваім плачам хоча перамагчы завею. Ніна заплюшчыла вочы, заткнула вушы, але плач дзяўчыны абмінае ўсё перашкоды, упіваецца ў галаву вострымі іголкімі. Нешта моцна грукоча. Ніна спалохана ўдрыгвае, расплюшчвае вочы. Кашчавая жанчына б'е маленькімі кулакамі па сталю, нешта крычыць, а па яе твару цякуць слёзы. Адрозна наступае цішыня, і ўжо не сварлівая жанчына, а маладзенькая незнаёмая цётка вядзе яе па нейкім садзе з вялізнымі чырвонымі яблыкамі на голлі.

Дакладна прыпамінаецца Ніне мноства ложкаў і вусаты над ёю твар. Вусаты дзядзька шурпатай рукой гладзіць яе па шчаці і гаворыць некаму, каго не відаць:

— Худзенькая вельмі, але будзем спадзявацца.

У дзесяць год — і гэта ўжо Ніна помніць добра — яна збегла з дзіцячага дому, цвёрда наважыўшыся шукаць сваіх бацькоў. Чамусьці яна была ўпэўнена, што абавязкова знойдзе іх, калі пойдзе паўз чыгунку. Трэба толькі доўга-доўга ісці.

Яна знайшла чыгунку. Некалькі дзён ішла паўз яе, пакуль не заўважыла горад. Цяпер яна была ўпэўнена, што дом зусім блізка: з горада некалі бацька прывозіў ёй цукеркі. Але ў горадзе яе затрымалі. Зноў яна трапіла ў дзіцячы дом, але не пераставала думаць аб тым, як бы зноў уцячы. Ноччу, калі ўсе спалі, яна вылезла праз акно, пайшла на маленькую станцыю. Забралася ў пусты вагон, чакала. Хутка туды залезла тоўстая, друзлая жанчына. Чыркнула запалкай. Угледзеўшы Ніну, села побач.

— Куды, мая кветачка, едзеш? — запыталася яна.

Ніна маўчала, баялася вымавіць слова: раптам бабуля адправіць яе ў дзіцячы дом. Старая дастала з торбы будку, разлажала надвое, падала Ніне.

— Еш, котачка, не бойся. Ладуціха малых любіць...

Пакапаўшыся ў торбе, яна дастала кавалак цукру, выцерла яго аб світку, падала Ніне. Расчуленая яе дабротой, Ніна прызналася ва ўсім. Старая ківала галавой, спачувала:

— Дзіятка маё дарагое, паедзем да мяне. Не адшукнеш ты адна сваіх бацькоў. Я табе памагу, котачка. Толькі час для гэтага патрэбны, ой як многа часу патрэбна.

Ніна паехала са старой. Тая прывезла яе ў вялізны разбураны горад. Пасяліліся яны на ўскраіне ў старым замішэлым бараку.

Старая аказалася жабрачкай. Пасылала яна Ніну па здабыткі на скрыжаванні людных вуліц і ў пад'езды дамоў. Часта сама хадзіла з ёю.

Мінула некалькі гадоў. Многа што змянілася ў горадзе: выраслі новыя дамы, раскінуліся прывольныя паркі, зазіхацелі асфальтам вуліцы — толькі Ніне даводзілася па-ранейшаму працягваць руку да кожнага сустрэчнага.

На яе цяпер паглядалі з недаверам, саромілі, а часам гналі прэч. Ды яна і сама разумела, што занадта вырасла. Але трэба было неяк жыць. Жабрачае жыццё дашчэнту вытравіла бялую мару аб пошуках бацькоў. Ніна прывыкла швэндацца па вуліцах, бясplatна прабірацца ў кіно, у парк, жыць, ні пра што не думаючы.

Аднаго разу Ніна ўбачыла ў каморцы таўстамордага рыжлага незнаёмага. Ён сядзеў на нізкім услоне, падбіваў панашаныя боты Ладуціхі.

— А, прывітаў ён Ніну. — Паказвай, колькі набірала.

— За паказ грошы плоцяць, — адрэзала Ніна. — Ты хто будзеш?

— Не звер.

— Бываюць і горш.

— Языкатыя. Выўчыла цябе Ладуціха.

— Самі таксама не лыкам шытыя.

— Тады спынім дэбаты, — рыжы дастаў з кішэні грошы, не падымаючыся, дастаў з-пад лаўкі бутэльку. — Схадзі, падруга, у шалманку, прынясі паўлітра, каб можна было замачыць знаёмства.

— Не вельмі я рада знаёмству.

— Ды я па дружбе. Як мы з табой пад адным эксплуатаатарам у асобе Ладуціхі знаходзімся — значыць радня. Паслухаць трэба.

Потым, калі яна прынесла гарэлкі, ён наліў шклянку ледзь не да самага верху, выпіў. Адламаўшы кавалак хлеба, закусіў. За малаток ён больш не браўся. Сядзеў, апусціўшы галаву, думаў. Ніна стаяла, чамусьці баючыся сесці. Шавец наліў яшчэ, паклікаў Ніну:

— Хадзі, выпі.

— Не хачу.

— Эх ты, кабылка... Чорт з табой, сам вып'ю.

Выпіўшы, ён усміхнуўся.

— Хто мы з табой на сённяшні дзень ёсць? Не задумвалася над гэтым? Ага, бачыш, не думала. Мы — моль. Пасыпаць нас нафтаінам — чых-чых і няма нас. А пакуль мы жывём, дык есці нам трэба? То-та ж, падруга!..

Раптам не па гадах спрытна ён ухапіў Ніну за руку. Прывыкшая да ўсяго, яна ірванулася, але рука трымала яе насмерць. Тады Ніна паспрабавала закрычаць. Другой рукой, жорсткай і смярдзючай, ён заціснуў ёй рот.

— Маўчы, дылда, а то... — ён скрыгатнуў зубамі, плюхнуўся на лаўку, але Нінінай рукі не выпускаў.

— Спалохалася? Мяне баяцца. І ты бойся. Я на ўсё гатовы.

Ён наліў гарэлкі, коротка скамандаваў:

— Пі!..

Шклянка бразгала аб зубы. Ніна адчувала, як гарачы, востры струмень пранікае ў цела. Рыжы пацягнуў Ніну за руку, і яна, як падкошаная, села ля яго.

— Будзеш, слухашь мяне, ясна?..

— Буду, дзядзечка, — Ніна схітрыла.

— Тады вось што скажы, дзе гэтая вядзьмарка хавае грошы?

Ніна не ведала. Распачліва паціснула плячыма.

— Не ведаеш? Яна хітрая. А красці ўмееш?

— Не, дзядзечка. — Ніна хлусіла. Навучылася яна і красці. Брала пакуль тое, што ляжала недалёка.

— Красці трэба! Трымайся мяне. Чула?.. І вось што, не ўздумай чаго... Біяграфія твая сапсаваная. Са мной будзеш працаваць. Грошы будуць. Вось бачыла, — ён выцягнуў з кішэні пачак грошай. — Хочаш — бяры. А старую мы абчысім, у яе, чорта, тысячы ляжаць. Ну, вып'ем.

Увайшла жабрачка, залемантавала, убачыўшы побач з рыжым Ніну.
— А-а-а-а, поскудзь, нягодніца, прыгрэла цябе, адкарміла.

Рыжы з усяго размаху ўдарыў старую ў грудзі. Яна ўпала, але не крычала, толькі паўтарала адно і тое ж:

— З глузду з'ехаў, далібог, з глузду з'ехаў...

Ніна пашкадавала старую: яшчэ заб'е, — засталася. Удзвюх весялей, і не так боязна. Потым жабрачка прынесла гарэлкі. Яны пілі з рыжым і слявалі нудныя, слязлівыя песні.

Ноччу Ніна прагнулася ад дотыку чужых, закарузлых рук. Перад ложкам стаяла чорная здань. Ад яе патыхала цыбуляй і перагарам. Рыжы! Ніна падкурчыла ногі. На тапчане побач храпла старая. Ад гарэлачнага смуроду не было чым дыхаць. Бессаромныя далоні намацалі яе плечы, прыціснулі Ніну да ложка, слізганулі ніжэй. Яна выкаўзнулася. Рыжы зноў штурхануў яе. Падаючы, яна размахнула рукамі і раптам адчула пад далоньй бутэльку. Размахнулася з усё сілы і ўдарыла па чорнай здані. Бутэлька шлёпнула, рукі таўстамордага аслаблі. Агідная здань пляснулася на падлогу.

Накінуўшы на плечы нейкую апранаху, Ніна выскачыла на вуліцу. Золкі вецер ударыў па твары калючым снегам. Не задумваючыся, яна пабегла пасярэдзіне бязлюднай, ціхай вуліцы. Толькі б далей ад страшнай хібары!..

На вакзале — зашылася ў куток, прыкархнула на цяжкай дубовай канапе. Не спала — драмала, гатовая ўцякаць ад першай небяспекі.

— Ну ты, пасуныся, разляглася!.. — чалавек у бруднай, зашмальцаванай фуфайцы злосна штурхнуў яе кулаком у бок. Яна, ашалелая са сну, ускочыла. — Спалохалася? Каго чакаеш?

— Цётку. Яна сёння прыязджае.

— Ну і дурніца, ясна? — і раптам, прыгнуўшыся, зашаптаў: — На зусім кінула Ладуціху?

Ніна зразумела: прыкідвацца далей няма патрэбы. Насцярожана, з-пад лба пазірала на новага знаёмага. Ён падміргнуў, усміхнуўся.

— А я цябе не прызнаў спачатку. Дык куды ты сабралася?

— Сама не ведаю.

— Прыставай да мяне.

— А Ладуціха як?

— Баішся?.. Шкодная баба, ліха на яе. Сёння ж паедзем.

— Усё роўна ўжо.

— Не пакрыўджу. Работа чыстая, ясна?

Гэта была такая работа, якая ледзь не давяла Ніну да турмы. Прыкідвалася Ніна то студэнткай, то вясковай дзяўчынай, то дачкой вучонага або генерала. Падарожнічала ў прыгарадных цягніках, у мяккіх купэ хуткіх паяздоў. Ездзіла са студэнцікам абшарпаным чамаданам, з куфэркам або нянаскім баулам. Апанала вясковыя кажухі або модныя цыгейкавыя футры, паркалёвыя сарафаны ці модныя дарагія плаціці. Заводзіла на станцыях знаёмствы, бралася сцерагчы рэчы, тут жа давала абабраць і сябе і даверлівую бабу. Адчыняла ноччу купэ, уваходзілі злодзеі, памагалі выносіць рэчы. Абласканыя Нінай праваднікі жадалі ёй шчаслівага шляху, а назаўтра маўчалі, дазнаўшыся, як іх правяла зусім яшчэ маладзенькая дзяўчына.

Аднаго разу не пашанцавала. Давялося ўцякаць. Скочыла на хату з цягніка, накацілася пад адхон, — апамяталася толькі ў бальніцы. За

многія гады адчула сябе па-сапраўднаму шчаслівай. Чыстыя прасціны, цёпла. Не трэба хлусіць, слухаць плач і праклёны. Прыходзіў нейкі ўрач, цікавіўся яе жыццём, пытаўся пра гады дзяцінства. Ніна прызнавалася ва ўсім. Толькі ў папражах баялася прызнацца, нават сабе.

Зрасліся неўзабаве маладыя коці ног. Перастала балець у грудзях, але яе чамусьці не выпісвалі.

Аднойчы паявілася ў калідоры зграбная, хоць і старая бабуля. Ішла яна бачком, як сарока, зазірала ў кожную палату.

— Да каго вы, бабуля? — запыталася ў яе Ніна.

— Унучка тут ляжыць, унучка... — і раптам яна пляснула далоньямі, сашчапіла пальцы, прыціснула рукі да грудзей. — Дзіцятка маё!..

Бабуля залемантавала, потым кінулася да Ніны.

— Чаго вы? — адштурхнула яе Ніна: апякла думка пра Ладуціху.

— Дзіцятка ты маё залатое, зусім не помніш нічога. Маленечкай была, пяты гадок шоў, калі павезла цябе маці ў Адэсу. Як жа ты адна дабралася? Божухна, літасцівы!.. Я ж фотакартку прынесла.

Дрыжачымі пальцамі яна дастала з-за пазухі фотакартку, сунула Ніне ў рукі. На фотакартцы — сядзеў мажны мужчына, трымаў на каленях дзяўчынку з пышным бантам у валасах. Побач стаяла жанчына, вельмі падобная на Ніну. Ніна ўгледзелася лепей. Так, гэта яе маці — такі ж маленькі нос, кароткія бровы, што зрасліся над пераносем, пухлыя шчокі!..

Аднекуль паявіўся ўрач. Толькі над белым халатам, што накінуты быў на плечы, відаць быў гарнітур ваеннага крою і пагоны з чырвоным кантам.

— Ну вось і кончыліся твае блуканні, Ніна. Каб не апошні выпадак, нырнула б ты зноў у свет, як у сіняе мора. Ля дому ездзіла, а ў госці не зайшла. Затое цяпер не госцяй будзеш.

— Ды ўжо ж, ужо ж... — загаманіла бабуля.

Два дні не зачыняліся дзверы ў бабульчынай хаце. Усё Закружжа перабывала тут, хацела на свае вочы ўпэўніцца, што нарэшце вярнулася Шумейкава дачка з далёкага гасцявання.

Вёску Ніна не злюбіла. Здалася яна ёй соннай і надта хітрай. Глядзела на свет невялікімі, схаванымі за кустамі бэзу вокнамі. Хацелася паехаць у горад, але бабуля не пусціла.

Не спадабаліся Ніне і людзі. Здавалася, пакутуюць яны ад хваравітай цікаўнасці. Першай пакрыўдзіла Ева. Дала запойніц анкету для ластвулення ў камсамол, а потым з гадзіну задавала пытанні. Думала Ніна, што так і трэба. Камсамольскі сакратар павінен усё ведаць. Расказала ёй шчыра, як на споведзі. А потым, як пабыла ў райкоме камсамола на бюро, зразумела: Ева хацела толькі задаволіць сваю цікаўнасць. (У райкоме пра Нініна мінулае жыццё ніхто нават не ўспомніў, быццам яна заўсёды жыла ў Закружжы. Пыталіся больш пра работу, пра вучобу.)

Нянавісць да Евы адгарадзіла Ніну і ад другіх дзяўчат, хоць тыя і спрабавалі шчыра ўцягнуць яе ў сваю кампанію.

Потым неяк на цямку сустрэў Ніну Шняк і, дыхаючы гарэлкай, шапнуў:

— Выйдзі сёння да лазні.

— Чаго?

— Не ламайся, ведаеш. Яшчэ і другіх навучыць можаш.

Крыўду на Шняка Ніна перанесла на ўсіх хлопцаў, паглядала на

іх коса, чакаючы ўсялякай агіднасці. Упадабала толькі Даміру. Той, месяцы праз тры пасля прыезду Ніны дамоў, зайшоў у хату, прывітаўся.

— Надакучаць раней не хацеў, народу ў вас перабыло шмат, — растлумачыў ён свой не па-суседску запознены прыход. — Людзі — дзівакі, ідуць, як на цуд, глядзець. Наогул, яно так, нібы з таго свету вярнулася. Толькі ў вайну ўсё бывае. Я сам з-пад расстрэлу ўцёк. Бітых ды знявечаных люблю. Такі чалавек сабе цану ведае. Няхай бы хто на нашым месцы пабыў — паглядзеў бы я на яго тады... А на тое, што брэшучу, плюнь. Калі ж назаліць будучь — мне скажы. Я з імі па-партызанску пагутару. У нас размова кароткая.

— Ён плюнуў на далонь, моцна сціснуў кулак.

— Я і сама магу.

— Правільна. Гэта па-нашаму. Люблю такіх. Была ў мяне разведчыца, таксама Нінкай звалі. Агонь дзеўка. Масквічка. Злавілі яе аднойчы паліцаі, даверылі двум слюнцям весці. Адышліся яны крыху. Яна як крыкне: «Руки ўгору, бобікі!» Ды плясь аднаго па мордзе. Ён брык — і вінтоўка з рук. Тады яна другога. Вырвала вінтоўку ды ў атрад іх абодвух перад сабой прыгнала. Ну, часу мне няма доўга ў водведках быць. Заходзь да нас. Жонка зайшла б, ды дзіця малое.

Зачасціла Ніна да Даміраў. Падоўгу слухала Тарасавы расказы, і паўставаў ён перад ёй як непераможны волат. Стралялі ў чалавека не раз, а ён падымаўся зноў, быццам то былі не кулі, а сухія гарошыны з дзіцячай рагаткі. Яна ўвесь час думала пра яго, уяўляла сябе побач, такой жа смелай і ўпартай, як ён.

Ніхто не знаў пра Нініны пачуцці, нават сам Даміра. Заўважыла гэта толькі Анюта. Але і яна да часу маўчала. У яе да Ніны выпявала пачуццё замілаванасці і жалю. Была яна першым чалавекам, хто ўгледзеў, што ў Ніны добрае і чыстае, незаплямленае сэрца.

У поўдзень, падаіўшы кароў, Ніна забегла ў Даміраву хату. Пад сталом Коля майстраваў домік з паленняў. Волечка, нацягаўшы пяску, рабіла горку. Абодва былі мурзатыя, запэцканяя да самых вушэй. На стале, яшчэ непрыбраным, стаяў посуд. Усюды панавала запущенне, быццам і не было тут ніколі руплівай жаночай рукі. У Ніны заныла сэрца. Забегала, прынесла вады, вымыла дзецям тварыкі, перамяніла адзежу.

— Ты, Волечка, — старэйшая, за Колям павінна глядзець. А ты сама выпэцкалася. — Яна пасадзіла іх на ложка.

— А я палаход злаблю.

— Разам зробім.

Ніна пачала прыбіраць у хаце, увесь час гамонячы з дзецьмі.

— А ты шыць умееш?

— Умею, Волечка.

— Тані плацце трэба.

— А ў мяне нешта ёсць. Ага, не кажу.

— У яго цвік ёсць.

— А вось і не, сулуба.

— Шуруба — гэта ўсё роўна цвік.

— А вось і не.

Ніна мітусілася, стараючыся хутчэй кончыць прыбіраць у хаце: не хацела сустракацца з Дамірам. Ён прышоў нечакана, адчыніў дзверы, замёр на парозе.

— Я табе што сказаў — не прыходзь!.. Сам абыйдуся, — голас яго дрыжаў.

Ён вырваў у яе венец, пачаў падмятаць смецце ад парога на кут. Ніна, апусціўшы рукі, глядзела, як ён мчы: шваркае венікам, уздымаючы слупы пылу. На шырокай спіне нацягнулася гімнасцёрка — вось-вось лопне.

— Куды вы мецяце? Там жа чыста.

Даміра са злосцю кінуў венец.

— Здурнеў зусім.

Ніна зноў пачала перамятаць падлогу. Згрэбла смецце, вынесла на двор. Пастаяла, падумала: заходзіць у хату, ці не? Не вытрымала, зайшла. Даміра сядзеў, абняўшы дзяцей, гладзіў Колю па русыявай га-лоўцы.

— Тата, пусці на вуліцу, — прасілася Волечка. — Мы далёка не пойдзем.

Даміра нібы не чуў. Потым моўчкі ссадзіў іх з ложка. Волечка выбегла першай, за ёй перакуліўся цераз парог Коля.

— На абед прышлі? — запыталася Ніна. Ёй было да болю шкада Даміру, такога бездапаможнага ад свайго гора. Аблегчыла б яго пакуты, але не ведала як.

— Урачы сказалі, больш тыдня не пражыве.

Ніна, разгубленая, села. Тарас узняў вочы, поўныя невымоўнай пакуты.

— Не веру, не хачу паверыць. Сем гадоў пражылі. Словам не перакулілі.

— Можа яшчэ напавіцца?

— Што ты разумеш... Не, ужо не напавіцца. Толькі не кажы нікому. Каб ні адна душа не знала пра гэта. Урачоў таксама прасіў. Абяцалі маўчаць.

— Добра, ад мяне не пачуюць.

— Здымаць будуць. Сам Сяльчонак прыедзе.

— Як жа так?... — у Ніны заняло дыханне. — Душы ў іх няма.

— А яны нічога і не ведаюць. Калі б зналі, Сяльчонак пашкадаваў бы. А я не хачу нічыёй жаласці. Вінаваты — біце. Муціць, вінаваты. На Сяльчонка не крыўдую. Дземідзенка з гэтай заатэхнічай даканалі. Горш за ўсё, што грошы ў яе пазычаў, а аддаць не змог. Усё роўна, гэта нібы за саломінку хапацца, калі тонеш.

Ніна, як скамянялая, не магла паварушыцца. «Калі ўсё расказаць, — думала яна, — не будуць вызваляць». Нібы адгадаўшы яе думкі, Даміра падышоў, паклаў руку на плячо.

— Дазнаюся, што хадзіла да каго, наб'ю. Нічыёй мне жаласці не трэба, чуеш? Тваёй таксама. Даміра не з такіх сетак вылузваўся.

У Ніны накружыліся слёзы. Ёй было шкада яго і радасна, што ён якраз такі, як і яна. І тады, незаўважна пераймаючы Анюцін тон, Ніна па-жаночаму ласкава пачала сучыцца:

— Мала што з чалавекам бывае. Ну, зволяць. Не прападзецце. Вы ж усюды зможаце працаваць. Толькі ў рукі сябе вазьміце. Мне таксама цяжка было, а не прапала. А памылкі ў кожнага бываюць.

Даміра наяршыўся.

— Наконт памылак не вучы. Хопіць, наслухаўся. Ну, ідзі, адзін хачу пабыць. Ды пра ўгавор помні. Я такі — потым не дарую.

XII

Не спакойным летнім разлівам, а вірлівай веснавой паводкай зашумела Падзвінне. У разгар лета, калі нават на вечарынкі збіраў гармонік жменьку людзей, хваляй пракаціліся па калгасах гаманлівыя мнагалюдныя сходы. Збянтэжаныя старшыні разводзілі рукамі: прыдрацца нельга — назаўтра моладзь раней за ўсіх выходзіла на работу.

Зварот закружцаў ускалыхнуў, узбунтаваў моладзь. Чаму адсталыя, апетыя ўсімі раённымі пастановамі, як гультаі і абібокі, закружцы раптам так смела, упэўнена і нават задзірліва кідаюць свой выклік? Камсамольскія важкі, — падстрыжаныя пад бокс хлопцы, гаваркія, жывая дзяўчаты, — перабіваючы адзін аднаго, выказвалі сваё абурэнне Ліпанавай:

— Сказалі: мы даганяем Амерыку, а вы нас. А калі мы самі хочам Амерыку даганяць?

— Слабаваты яны з намі цягацца.

— Так, для прыгожага слова.

— Таварышы, гэта ўсё Ева. Яна якое хочаш абавязацельства возьме.

— Факт.

— Можна і на ферме ніхто не працуе. Пляскач умее легенды ствараць.

Ліпанавы ўсміхалася, раз-по-раз адкідвала з імба надакучліваю пасмачку каштанавых валасоў.

— Хто не верыць — Закружца недалёка... Павучыцца ў іх не блага. Падзаянліся вы, таму і наступаюць на пяты.

Юрка Сіроткін, камсамольскі сакратар з Пятроўскага, камечачы ў руках зашмальцаваную кепку (працаваў Юрка шафёрам), наступаў на Ліпанаву:

— Ды што яны нам! Даміра п'е. І яны ўслед глядзяць. Касілікі не адрамантавалі, дакладна ведаю. Косамі косяць. Гэта як, па-вашаму, — перадаваны? Нам што крыўдна: на ланцужок вы нас, таварыш Ліпанавы, пасадзілі да адсталых. Як гэта разумець загадаеце?

Юркавай гарачнасці не адабралі, вельмі ён ужо напіраў на Ліпанаву, але пагаджаліся. Каму хочацца ісці за адсталымі?

— Колькі ў вас моладзі працуе на ферме? — запыталася Тамара і сама адказала: — Нуль.

Юрка, як і старшыня іх калгаса, не падаваўся фактам.

— У нас, калі хочаце ведаць, і не трэба пасылаць моладзь на фермы.

— Ну і даганяйце Амерыку са старымі бабулямі.

Настрой адразу змяніўся, дзяўчаты пырснулі смехам. Нехта ўхапіў Юрку за штаны, пачаў адцягваць ад стала.

— Вы яшчэ пачакайце, — шумеў той, — Я вось зараз паеду і сам пра ўсё дазнаюся. Калі каму ў ахвоту — магу падвезці і назад у поўнай спраўнасці дастаўлю. Сваімі вачыма, а не чужымі пагляджу. А калі ўжо які падлог выяўлю, прабачце, толькі мы першыя зварот пісаць будзем. Ну, хто са мной?

Адгукнулася чалавек пяць — усё сакратары камсамольскіх камітэ-

таў перадавых у раёне калгасаў. Гуртам вышлі з райкома, селі на запыленую трохтонку.

Юрка злосна кругнуў ручку, ускочыў у кабінку і з месца ірвануў на трэцю хуткасць.

Тамара паглядзела на ўзбуджаныя твары актывістаў, думала: «Ранавата яшчэ такая камісія. Знойдуць шмат недахопаў, у закружцаў настрой сапсуецца. Трэба было б усё ж узгадніць такую экскурсію з Сяльчонкам».

Сакратар райкома партыі толькі што прыехаў з калгаса, перабіраў пошту, стоячы ля стала.

— Ты што такая пахмурая? Радавацца трэба. Шуміць моладзь.

Ліпанавы расказала пра сваю апаску. Сяльчонак адарваў позірк ад пісьма, прайшоўся па пакоі.

— Так адразу і паехалі?

— Адразу, Сяргей Паўлавіч.

Сяльчонак паглядзіў лысіну, усмешка расквеціла яго белаваты з сінізной на падбародку твар.

— Малайцы. Узяло, значыць, за жывое. Не, Ліпанавы, ты, чэснае слова, сама не разумееш, якую добрую рысу ў іх выхавала. Самі, без указанняў зверху, селі і паехалі, — ён засмяўся звонкім, маладым смехам. Тамара разгублена моршчыла лоб. — Яны паехалі, а ты да мяне ўзгадніць? А каб я цяпер загадаў: вярнуць іх назад!..

— Позна ўжо.

— Не вярнула б?

— Не.

— Правільна. Мысліш ты правільна. А на ўсякі выпадак застрахавалася — не кепска. Хутка адвыкнеш. Запомні адно, калі гэта на карысць партыі, народу ідзе, дык нічога не бойся. Хай нават які сучок знойдзецца, такі, што нічога не разумее, і палае цябе. А ты радуйся — зрабіла карыснае. Вось і ўся філасофія.

— Каб я ведала, што экскурсія прынясе карысць...

Сяльчонак перапыніў яе:

— Абавязкова прынясе: і закружцам, і экскурсантам. За дзяўчаты не бойся: там адна Ева чаго вартая!.. Не бяда нават, калі знойдуць недахопы: падахвоцяць толькі лепей працаваць. А што самі паехалі, таксама вельмі добра. Тут усё без ашуканства. Будзе пятроўскім камсамольцам над чым падумаць. А то іх старшыня мохам пачынае абрастаць. Баюся, каб Дамірава гісторыя не паўтарылася. Збіраемся вось абмяркоўваць сітуацыю. Есць думка, што пры тых абставінах, якія склаліся — Даміра не зможа забяспечыць кіраўніцтва. Людзі там замхнуліся на вялікае, а старшыня і тыя здольнасці, што былі, страціў. Можна важную справу загубіць. Параімся, паспрачаемся, ды і вырашым, якую закружцам дапамогу аказаць.

Ліпанавы ведала, што ў Сяльчонка ўжо гатовы план, але распытваць не стала. Пакуль пытанне на бюро не абмеркавана — з яго слова не выцягнеш.

— На бюро не застанешся?

— Мне ў «Прагрэс» трэба.

— Як думаеш дабірацца?

— Пехатою...

— Бяры райкомаўскі «газік».

У райком збіраліся члены бюро. Жартавалі: Сяргею Паўлавічу ні

днём, ні ноччу спакою няма. Ліпанавя забегла ў райком камсамола, захапіла новы эстрадны зборнік, некалькі лекцый, пайшла шукаць шафэра. Калі выяжджала са двара — убачыла: у райком заходзіў Каныкоў. Хацела гукнуць яго, але пасаромелася шафэра. Яшчэ ніхто добра не ведаў пра іх сардэчныя справы.

Дні са тры назад панесла яна ў рэдакцыю зварот закружскіх камсамольцаў. У двух першых пакоях нікога не было, у трэцім сядзеў адзін Каныкоў, пісаў перадавіцу, паўтараючы ўголас кожнае слова. Заняты работай, ён не заўважыў, як зайшла Тамара. Як зачараваная, стаяла яна, назіраючы за ім. Скуласты твар з ледзь раскосымі вачыма — поўны напружання і думак. Чорны пакручасты чуб з'ехаў на вочы, рука таропка запісвае думкі, якія, здаецца, самі імкнучца пакласціся на паперу. Спадабаўся Каныкоў Тамары даўно. Ды і яна яму падабалася. За многія дні знаёмства паразмаўлялі яны шмат, кожны раз адкрываючы адзін у другім нешта новае і цікавае. Вось і цяпер Тамара захапілася яго сканцэнтраванасцю і нейкай узнёслай адарванасцю ад усяго на свеце, апрача ўласных думак. Хацелася падысці, адкінуць гэты чорны касмыль валасоў, прытуліцца шчакоў да высокага, разумнага ілба. У грудзях страпанулася і замёрла сэрца, толькі ў скронях нібы застукалі малаточки.

Хіба можна прытуліцца, калі яшчэ ніколі не было сказана заповетнага слова. Вечныя размовы пра літаратуру, пра розныя выпадкі...

Тамара пастукала па сталю. Каныкоў, не падымаючы вачэй, сказаў: — Заходзьце.

Ліпанавя зарагатала.

— Я ўжо даўно тут. Эх ты, пісьменнік!

— Усё для цябе стараюся. Паслухай перадавы артыкул пра пачын закружцаў.

Не чакаючы яе згоды, ён пачаў чытаць, укладаючы ў кожнае слова ўвесь свой імпэт. Тамара больш слухала яго голас, мяккі з ледзь улоўнай картавінкай.

— Ну, як?

Ён чакаў адказу, ужо сарамліва збянтэжаны ад немінучай пахвалы.

— А ты ведаеш, Вася, я, чэснае слова, нічога не чула.

Ад неспадзяванасці яго твар выцягнуўся, і ад таго касаваты разрэз вачэй абазначыўся вастрэй.

— Дапраўды. Слухала твой голас. Праўда, смешна, камсамольскі работнік, закліканы ў сэнс унікаць, а я чорт ведама што ў гэты час думала, — яна засмяялася.

Каныкоў сядзеў прамы і строгі, як суддзя. Тамары зрабілася няёмка. Разбалбаталася, як мяшчанка. Узмахам рукі адкінула за вуха падвітую ласмачку валасоў, сказала строга:

— Вось зварот. Сяргей Паўлавіч прасіў у нумар паставіць. Ён узяў зварот, але не стаў чытаць яго.

— Па сутнасці, я — дзівак.

— Віную, — Тамара зноў павесялела. — Доўга табе давялося думка над гэтым?

Каныкоў адсунуў крэсла, устаў.

— А ведаеш, чаму дзівак?

— Адказ цяпер давай, ці можа спачатку з актывам параіцца?

— Не, сапраўды, сур'ёзна...

— Здагадваюся, — крыху няўпэўнена адказала Тамара.

— Без хітрыкаў скажу: таму што халасцяска ды яшчэ стары ў прыдачу.

І хоць Ліпанавя ведала, куды пахілілася размова, адказала з наўмыснай смшынкай у голасе:

— Нешта не ўцяплю, як і вылечыць цябе ад такой хваробы. Відаць, ад прыроды такі.

— Чаго мы з табой ходзім навокал, як кісейныя ўхажоры, сам не ўцяплю. Давай без літаратурнага штампа — прызнаемся адзін аднаму ў каханні. Ці абавязкова па пісаным трэба?..

Размова набывала жартаўлівы характар. Такія Ліпанавя любіла, сама за словам у кішэню не лезла і ў другіх паважала красамоўства. Пажартавала:

— Праўляя ініцыятыву, а заўтра зварот дамо ў газете.

— Ты вольны хочаш лекцыю прачытаць? Не люблю гучных слоў, клятваў, уздыханняў. Каханне і без іх магло б абысціся. Усе гэтыя старыя любоўныя аксесуары замяняюць пустым людзям пачуццё.

— Мы з табой, вядома, перадавыя.

— Пачакай. Тыя ж пэты ды пісьменнікі не раз ужо даводзілі, што каханне — такое пачуццё, якое адчуваецца нават на адлегласці.

— Ты што мне хочаш лекцыю прачытаць?

— Тут і без лекцыі ўсё ясна. Мне здаецца, ты ведаеш маю да цябе прыхільнасць. Цяпер за табой слова.

— А ты — маю..

Яны стаялі зусім побач. Глядзелі адзін на аднаго са шчаслівай усмешкай, крыху збянтэжаныя і нялюкія, як падроскі. Ён узяў Тамару за руку, яна адказала ледзь улоўным поціскам. Тады Каныкоў прыцягнуў яе да сябе. Тамара прашаптала: «Што ты, Вася» і задыхнулася ад пачуцця.

У калідоры нехта моцна стукнуў дзвярыма. Яны адскочылі адзін ад другога. Стаялі разгубленыя, як злоўленыя за руку малалеткі. Каныкоў збянтэжана пачаў гаварыць пра зварот, пра перадавы артыкул. У кабінет ніхто не заходзіў. Тады Тамара ўсміхнулася, пажартавала:

— А вось гэта і штамп, і маральнае разлажэнне..

Абое нястрымна пачалі смяцца са свайго страху.

Увесь дзень з галавы ў Тамары не выходзіла гэтае смешнае свайё недарэчнасцю прызнанне. Што гэта, жарт? Не, Каныкоў не такі. А калі жарт? У Ліпанавай ад крыўды чырваневы твар.

Але ўвечары Каныкоў прышоў да яе на кватэру. Быў ён у новым гарнітуры, чыста паголены, праз меру ўзбуджаны і ўзнёслы. У Тамары адлягло на сэрцы: значыць, то быў не жарт. У той вечар яны доўга сядзелі на вузенькай лавачцы пад вішнёй, забыўшыся на дамоўленасць, гаварылі «штампамі», якія, напэўна, прыдумаў біблейскі Адам, збіраючыся сватацца да Евы.

Усё гэта Тамара ўспомніла, седзячы ў машыне. Злавала на сябе, што не асмелілася спыніць газік, хоць бы словам перакінуцца з любым чалавекам. Толькі тады, як абступіла яе калгасная камсамолія цесным гуртам, забылася Тамара на ўласныя пачуцці.

Да цямна абышла кашары, пагутарыла з дзядзючатамі, разабрала некалькі неадкладных спраў. На змярканні ў клубе сабралася моладзь. Пакуль чакалі старшыню, Ліпанавя з дзядзючатамі пачала развучаць

новую песню. Потым зрабіла кароценькі даклад — доўга гаварыць не было часу.

На сходах больш за ўсё яна любіла слухаць шчырыя прамовы, у якіх не было ні замысловатых сказаў, ні наўмыснай, паказной вучонасці, а адчувалася трапяткая, жывая думка, цвярозы погляд, непадкупнасць.

Калі сход канчаўся, бурныя воплескі моладзі, якая горача вітала адказ закружцам, былі перапынены лапатаннем матацыкла. Яркі промень асвятліў шыбы і стух.

— Нехта з раёна, мабыць, — шапнуў Ліпанавай сакратар камітэта камсамола. У гэты час якраз ішло галасаванне за ўзятыя абавязальствы па надоях малака. Ліпанавы абвясціла вачыма лес узнятых рук і раптам адчула на сабе чыйсьці ўважлівы, пранізлівы позірк. Азірнулася — на парозе стаяў Канькоў. Іх вочы стрэліся. Адны спалохана запыталіся: што здарылася? Другія адказалі: не хвалюйся — нічога, але сказаць ёсць што.

Канькова заўважылі, запрасілі ў прэзідыум.

— А я падумаў, што добра даць справядачу са сходу. Сеў на матацыкл і сюды. Бюро зацягнулася, — растлумачыў ён старшыні свой начны візіт.

Але Тамара ведала, што ён прыехаў толькі дзеля яе.

Праводзіць Ліпанаву камсамольцы вышлі вялікім гуртам. Разгарачаны бурным сходам, дзяўчаты прадаўжалі даказваць сакратару, што закружцаў яны абавязкова дагоняць. Тамара жартавала:

— На словах, як на гуслях, а вось на справе паглядзім. Ну, сказаўна — зроблена. Такі наш дэвіз. Толькі слаборніцтва будзе ўпартым.

Думала яна ў гэты час над словамі, якія шапнуў ёй Канькоў: «Важная навіна ёсць». Камсамольцы храбрыліся, наперабой выказвалі свае думкі.

— Пабачыце, у каго найперш загарача зоркі над фермамі.

— А што тут, дзяўчаты, казаць... Мы праз два месяцы ўжо запалім іх.

— Запаліш, калі Дар'я толькі пяцьсот літраў надаіла.

— Не падцягнеца — зменім.

— Хіба Дар'я вінавата? У яе не каровы, а козы.

— Дык жа не ад кожнай каровы па паўтары тысячы надаіць, а ў цэлым па ферме.

— Скажаў...

— Кароў мяняць трэба на пародзістых.

— То не наша справа.

— Цяпер усюды наша, а не дзядзькава.

— Не забывайце нас, таварыш Ліпанавы, часцей наведвайцеся.

Тамара села ў каляску матацыкла. Канькоў клапатліва захутаў дзяўчыну ў брызент, націснуў на старцёр — матацыкл заланатаў. Выехалі за вёску. Жаўтавата-белы сноп святла ад фары разразаў лёгкую шэрань ліпеньскай ночы, выхопліваў з яе прысады. Здавалася, не промень, а дрэвы скачучь, трапіўшы ў непрывычную для ночы віднату. На дарогу ў некалькіх кроках выскачыў заяц, замёр, наставіўшы вушы, і даў стракача ўздоўж яркай палоскі святла. Ён бег доўга, пакуль матацыкл, абмінаючы каляіну, не шыбануў убок. Промень перастаў асвятляць зайца, і ён сігануў у лес. Тамара бачыла, як, скачучы з узгорка,

заяц высока падкінуў доўгія шэрыя з падпалінамі ногі, здаецца, перакуліўся пераз галаву.

— Напалохаўся, касы...

Канькоў, які, паддаўшыся хлапечаму азарту, на поўнай хуткасці гнаўся за зайцам, паволі суцішаў разгон.

— Як ты думаеш, чаго мяне выклікалі на бюро?

Тамара насцярожана адказала:

— Не ведаю.

— Абмяркоўвалі закружскія справы.

— Наконт паплавоў?

— Не толькі, — ён памаўчаў і раптам выпаліў: — Мяне старшынёй будуць туды рэкамендаваць.

— Чаго цябе? — Ліпанавы не схавала сваёй узрушанасці. — Больш хіба няма каго?

— Ты, бачу, не ўзрадавалася?

— Затое, ты вельмі. Нават не паляніўся прыехаць.

— Так атрымалася. Разумееш, Тамара, сабраліся, выслухалі Аляксіча, ну, канешне, падтрымалі ўсе. Толькі Старыковіч устрымаўся. «Нічога, кажа, з гэтага не атрымаецца. Даміра нам не адзін раз пачыны завальваў. Паказальную кашару будавалі, грошы ўпякалі, а карысці — ніякай. За птушкаферму ўзяўся горача, а што атрымалася: канфуз на ўсю рэспубліку». А Даміра як усючка. «Я цяпер, — крычыць, — і старшынёй не буду, калі вы яшчэ на маю шыю гэтыя паплавы павесіце». Слова за слова. Сама ведаеш Даміру — паклаў заяву аб вызваленні на стол.

— Даўно трэба было, — буркнула Ліпанавы.

— Не ведаеш ты Даміры. Можа адзін. Сяльчонак яго і разумее. А так усё супраць. Надта лёгка ты аб людзях думаеш.

— Чаго варты, так аб ім і думаюць.

— Варты ён лепшага. Ён — як гэты заяц. Асляпіла яго, бяжыць, а куды — не бачыць.

— Ну, ты, пакінь. Дагаварыўся: выходзіць, палітыка партыі яго асляпіла. Сам ты аслеп.

— Прыёмчык не новы, скажу табе шчыра, — Канькоў незаўважна крутнуў гумавую муфту, матор натужна зароў. Адрэгуляваўшы газ, Канькоў злосна адрэзаў: — Кан'юктурой ад цябе патыхае.

Ліпанавы адкінула брызент, але, відаць, успомніўшы, што яна не ў сябе ў райкоме, а ў калясцы матацыкла, зноў прыкрылася, зацята змоўкла.

Абое ў першы раз так сур'ёзна былі незадаволены адзін другім. «Мог бы ён інакш сказаць», — думала Ліпанавы. «І адкуль у яе такая чэрствасць», — ламаў галаву Канькоў.

Дарога рассякала лес. Матацыкл падскокваў на карэннях. У жаўтаватым святле фары вымалёўваліся то густыя непразлыны гушчар маладой пасады, то падгалістыя, стромкія яліны. Нязноснае маўчанне даякавала абаім. Ехалі, чакалі, пакуль нехта адзін уступіць другому.

— Пакрыўдзілася? — запытаўся Канькоў.

— Не.

— Дзівакі мы — спрачаемся, калі ўжо ўсё вырашана!.. Сход нават на заўтра прызначаны.

— Жадаю табе поспеху.

— І ўсё?

— Хопіць. Ты падумаў толькі пра сябе. Вядома, патрыятычна. Можа нават твай пачын падхопяць. У газетах партрэт змесцяць. А пра мяне ты падумаў, калі на бюро вытыркнуўся са сваёй прапановай? Падумаў?..

— Не.

— Ну, вось бачыш. А я чалавек. Я шчасця свайго дваццаць восем гадоў чакала.

— Ды ты паслухай, як атрымалася. Сяльчонак запытаўся: «Ну, а хто на месца Даміры? Туды чалавек моцны патрэбен». А сам глядзіць на ўсіх такімі пранізлівымі вачыма, быццам наскрозь цябе бачыць. І ўсе маўчаць. Бачу інструктар Снігіркоў за дырэктара МТС хаваецца. На трыбуне кашулю на сабе ірве — патрыёт... А тут схваўся і голас утаіў. Сорамна мне стала, разумееш, сорамна. Сам некалі камісарам быў, на смерць людзей пасылаў. А тут жа не смерць, а такая справа, што ўсядзець нельга. А ён за спіну. Хіба ж я мог утрымацца. Ну, і сказаў, можа нават і не падумаўшы пра цябе ў той час: я паеду, Сяргей Паўлавіч. І разумееш, Снігіркоў адразу з-за спіны вынырнуў, нават у далоні запляскаў. Думаеш, мне пляскаў? Рад быў.

Канькоў змоўк. Матацыкл падскочыў на вялізным карані, страсянуў пасажыраў.

— І ўсё ж мог пра мяне падумаць. Як жа мы цяпер будзем? Я і налюбавацца табой не паспела, як ты ўжо бяжыш у калгас, а некаторыя і голасу не падалі.

— Чаму? Пасля мяне выказалі згоду ехаць у калгас яшчэ чалавек восем. Нават Старыковіч.

— Згадзіліся, а не паехалі.

— Паедуць. Сяльчонак, ведаеш, што сказаў: «Нам трэба многа дзе старшынь памяняць. Усіх пашлем, але зачын добры ў Канькова нікому не дазволі адняць». Ясна табе? — Тамара маўчала. Канькоў, пазіраючы на яе, запытаўся: — А што, калі ты кінеш райком?

— У дамашнія гаспадыні запісваеш?

— Чаму? Пагаворым з Сяльчонкам, перавядуць цябе ў зону МТС. Думаеш, мне лёгка без цябе жыць? Я, можа, болей як дваццаць восем гадоў цябе чакаў.

— А дачакаўшыся, збег.

— Няўжо ты мяне кахала б, калі б я такі быў, як Снігіркоў? За спіну і я мог схвацца. А не хачу. Трыццаць сем гадоў як адзін дзень быццам у катле кіпеў. На спакойнае жыццё не цягне. Ты вось зайздросіш такім, як Снігіркоў, а я такое кацінае жыццё ненавіджу. Пад'еў ды песенькі курняўкай. Не, Тамара, такая ўтульнасць не для мяне. Проідзе год-два, і ў такіх, як Снігіркоў, зямля пад нагамі загарыцца. А чаму? Бо носу ён нікуды не выткне. Яго мяшчанскае мурло і цяпер Сяльчонак добра разгледзеў. Бачыў я, як Сяргей Паўлавіч паглядаў на яго ды ўсміхаўся.

Канькоў змоўк. Ліпанавя паглядала на яго напружаную постаць, на пасуравелы твар і ўтароплены ўдалечыню позірк. У невыразнай шэрані ночы Канькоў здаўся ёй незнаёмы, быццам бачыла яго ўпершыню. І ў той жа час ён быў такі блізкі, зразумелы, родны.

Кволая цеплыня, што тулілася ў грудзях, раптам вырвалася, гарачым хмелем ударыла ў галаву. Вядома, такога, як Снігіркоў, яна ніколі не пакахала б. Натапырыўся і маўчыць. Мілы дурань, ды я цябе кахаць буду, хоць бы ты паехаў на Паўночны полюс. Няўжо ты не разумееш,

што мне хочацца заўсёды быць побач з табою. Два вечары толькі было нашых. І вось ты ўжо некуды імкнешся. Любы мой, не злуйся: Калі б я цябе не кахала, дык ці ж нагаварыла б табе такога.

Свежы, чуйны вецярок біў у твар. Тамара яшчэ раз зірнула на Канькова, падумала: «Яму ж холадна».

— Вася, — ён павярнуў галаву, адчуўшы ў яе голасе нейкія новыя, цёплыя ноткі. — Захутайся лепш, каб не прастудзіўся часам.

— Я вынослівы. Мне сам чорт не страшны.

Гарадок спаў. Цішыню абуджалі толькі сабакі. Яны кідаліся на матацыкл з абураным брэхам, неўзабаве адставалі. Канькоў спыніў матацыкл ля веснічак Тамарынага дома. Яны доўга стаялі, узяўшыся за рукі, глядзелі адзін аднаму ў твар, маўчалі.

— Заўтра я скажу Сяльчонку.

Тамара пакруціла галавой.

— Не, Вася, не трэба. Не магу я. Нібы дззерцірства. Заварыла кашу, а сама ў кусты. Не магу.

Ён прытуліў яе да грудзей, пагладзіў мяккія валасы.

— Вось і натрапіла каса на камень. А я чакаў гэтага. Адчуваў — не паедзеш ты са мной.

Тамара абвіла яго шыю рукамі.

XIII

— Пайшлі, дзеўкі, дадому, — Матрона Башукевіч павесіла на калок даёнку, зняла з галавы хусціну, прыгладзіла чорныя з сіняватым адлівам валасы. — Ну, хто са мной?

Дзяўчаты ў выгарцы мылі ногі, спявалі прыпеўкі. Вылучаўся звонкі голас Ліды Раковіч (гэтая высокая з кручкаватым носам дзяўчына ведала безліч прыпевак):

Мы з падружжай баявья,
Баявей за нас няма,
Не прыходзіць мілы ў сваты,
Так і быць — пайду сама.

— Ліда, пра нас праспявай, — прыставала Тацяна Шахнюк. Тацяна любіла прыпеўкі, але сама не спявала.

— Давай, Лідка, — падахвочвалі дзяўчаты.

У Ліды і на гэты выпадак была прыпасена прыпеўка. Дзяўчына выпрстасалася, уздыхнула на ўсе грудзі:

На гары расце бяроза,
Кара белая на ёй.
Заатэхнік патрабуе
Павышаць штодня надой.

— Ну вас, не падтрымліваеце... Не буду спяваць, — Ліда адышлася да Матроны Башукевіч. Тая стаяла ў пяньку, аберагала свой далікатнай ружовасці твар ад сонца. — Мы з Матронай Максімаўнай спяем. — І, не чакаючы згоды, зноў запела:

Мы з табой падружкі, Моця,
І ў рабоце, і ў гульні.
Я табе спяю прыпеўкі —
Ты палучыш працадні.

Матрона абхапіла Ліду, прыціснула да высокіх грудзей. Ліда вызвалася, здзіўлена сказала:

— Сілы ў цябе на семярых.

— Праўда. Такіх мужыкі любяць, — і раптам зашаптала: — Ты нічога не чула? Заатэжнічка наша — добрая лялька. Муж да яе прыехаў, Зінчын дзядзька. Толькі ні шэп. Самой пад сакрэтам перадалі. Божачка, што пайшло на свеце: маладзенькая, а за старога замуж пайшла. Ды яшчэ ад жонкі адбіла.

— Хлусня, мусіць, — не паверыла Ліда.

— Верны чалавек казаў. Так што ты пры Зіне не вельмі выкавайся...

Падышлі дзяўчаты, перапынілі размову. У вёску рушылі гуртам, апрача Ніны Шумейка і Зіны Асташка. Абедзве усё яшчэ плёскаліся ў выгарцы.

— Адстанеш, — папярэдзіла Зіну Шумейка.

— А ты?

— Я, мабыць, не пайду.

— Чаму?

— Так, — Ніна выпрасталася, абтрэсла з далоняў ваду, памахала рукамі ў паветры, каб хутчэй высохлі. Зіна праз акулеры пазірала на яе.

— Тады і я не пайду.

— А табе што?

— Хачу на пашу да пастухоў заглянуць.

Цяпер ужо Шумейка здзіўлена паглядзела на Зіну і раптам засмяялася.

— Дык я таксама дзеля таго і засталася. Падкормка канчаецца, а далей як? Надумала адлучыць сваіх кароў ды папасвіць па ўзможках.

— Хітрая, а мне — ні слова.

— Ты — не лепшая. Шчыра прызнацца, дык ёсць у мяне прапанова, толькі не ведаю, як ты на яе паглядзіш. Учора ішла я каля ільну: зарос пустазеллем — страх. Калі з гадзіну папалоць лён, дык ведаеш, колькі кашоў можна малачаю ды асоту назбіраць. Вось толькі сячкарні няма. А то такі пачастунак быў бы. Я ў Тараса Тарасавіча выпатала, што ў нас і мука на складзе ёсць. Калі добра папросім...

— Здрава прыдумала. Вядома, пустазелле — не авёс або канюшына, але усё ж лепш, чым нічога. У наступным годзе, дзядзька казаў, у нас будзе свой прыфермскі ўчастак. А пакуль будзем перабівацца. Не, ты проста выдатную ідэю падказала.

— Дык можна сёння пачаць.

— А чаму не. Я папрашу Лёньку прывезці нам сячкарню. Думаеш, не паслухае?

— Цябе паслухае. Ён для цябе, што хочаш зробіць.

Зіна пачырванела, збянтэжылася.

— Не падумай чаго благаго.

— Ды я так, к слову прышлося. Мне да чужых сакрэтаў няма справы.

— Чэснае слова, мы толькі дружым.

— Табе што...

Ніна раптам змоўкла. Зіна нічога не разумела, хоць адчувала: ёсць у Ніны свая, вялікая тайна. Але колькі ні ўспамінала, не магла прыгадаць, каб Ніна да каго-небудзь з хлопцаў адносілася прыхільна.

Калі ў поўдзень Дзямід прыгнаў кароў з поля, дык надта здзіўіўся. Ля кашары пад паветкай стаяла сячкарня. Лёнька Зайчык разам з Нінай круцілі кола, а Зіна падавала ў жолаб траву. Ладная куча ўжо была нарэзана, ляжала зялёнай грудай.

Пакуль прышлі даяркі, корм быў разданы, а Дзямід расказваў моладзі пра свае вандраванні ў гады грамадзянскай вайны.

— Ну што, сарокі-белабокі, абхітрылі вас!.. — прывітаў ён дзяўчат.

— З такімі аднаасобнікамі і размаўляць не варта, — бразнула даёнкай Тацяна Шахнюк.

— А вы, сарокі, лепш далучайцеся да Зіны з Нінай.

— Ды ўжо ж... Я была сама падумала: не дрэнна падкармливаць кароў, як гэта мая маці дасюль робіць, ды нека пасаромелася, — сказала Ліда. — Ну, як, дзеўкі, адразу ж пасля дойкі — на поле? Сярпы толькі захопім. На ўзможках трава па пояс.

Усе згадзіліся, апрача Матроны Башукевіч. Абвёўшы дзяўчат сваімі прыгожымі светлага блакіту вачыма, яна пакрывіла вусны, нібы раздумваючы, сказала:

— Пайсці хіба? Дык жа не выпадае. І так, як у пекле, спачыну няма, а гэта ўжо ледзь не прыгон які.

Летні дзень бясконцы. Але дзяўчаты нават не заўважылі, калі пабольшалі цені, калі душная гарачыня змянілася лёгкай прахалодай. Можна яны так і збіралі б траву да самага вечара, каб не прыехаў Лёнька Зайчык. Саскочыўшы з драбін, ён гукнуў на ўсю моц:

— Шабаш, дзяўчаты. Камісія прыехала.

Дзяўчаты выпрасталі набалелыя спіны.

— Якая камісія?

— Хлусіць ён.

— Лёньку абы камісія...

Дзяўчаты абступілі Лёньку, тармасілі яго за вылінялую кашулю.

— Праўду кажу — прыехалі. Ева з Верай Антонаўнай там іх прымаюць. Пакуль абавязальствамі цікавяцца. Вось-вось на ферму паедуць. Даміра загадаў Шняку мукі падкінуць.

— Ды ты па парадку, Лёня, — папрасіла Зіна Асташка.

— Можна і па парадку. Толькі спачатку пагрузку зробім, а па дарозе акурат усё далажу.

Нагрузілі травы поўныя драбіны. Лёнька пагнаў каня.

— Цікавіцеся, якая камісія прыехала. Дык я і сам, дзяўчаты, не ведаю. Камсамольскія сакратары на пятроўскай трохтонцы прымчалі. Кажуць, што хочуць пераняць наш вопыт. Я так думаю: мабыць, наш пачын многа шуму нарабіў. Былі адсталымі, ды раптам у перадавыя. Вось і хочуць тэмпы пераняць.

— Чаму яны навучацца... — хтосьці падаў нясмелы голас.

— Павучыцца ёсць чаму. Хоць бы нахонт падкормкі. Важная справа... А хто ініцыятары? Камсамольцы. Цяпер усе тварам да Закружжа павярнуліся — таму і камісіі. Гэта яшчэ кветачкі. А пачакайце, як з-за мяжы пачнуць да нас ездзіць... Вось работы будзе!

Дзяўчаты загаманілі.

— Адна камісія перапуду нарабіла.

— Жартуе ён.

— А чаму? Возяць нас у адно месца.

— Я тры разы на нарадзе была ў раёне — тры разы ў Пятроўскае на экскурсію вазілі.

На кашары яшчэ нікога не было. Зноў дзяўчаты ўзнялі шум, паця-

шаліся з Лёнькі. Смех, жарты і прыпеўкі абуджалі лясную цішыню. Хутка нарэзалі сечкі. Заклалі зялёную, сакавітую траву ў кармушкі, пасыпалі мукой, соллю. Лёнька скамандаваў адбой, але дзяўчаты адпачываць не сталі. Навязалі бярозавых венікаў, чыста падмялі навокал: няхай бачыць камісія, што закружскія дзяўчаты руплівыя ды дбайныя.

А камісіі ўсё не было.

Ева сустрэла Веру Алексіч на вуліцы, усміхнулася загадкава, папрасіла зайсці ў клуб.

У клубе было душна і брудна. Сонца ўрывалася ў вокны, як нечаканая рэвізія, выкрывала ўсе хібы даўняга Евінага гаспадарання. Запыленыя плакаты, павуцінне, пакамечаная паперкі і недакуркі, заліты чарнілам абрус, — усё выглядала несамавіта, хоць некалі, відаць, было новым і чыстым. Вера паморшчылася. Неяк не заўважала яна раней гэтай убоскасці, можа таму, што ўпершыню зайшла сюды не па справе.

Ева адкінула нагой з дарогі нейкую бляшанку, прайшла за сцэну. Тут у маленькай каморачцы, дзе размясцілася бібліятэка, парадак быў крыху лепшы. Мабыць, у Евы хапала цяплення толькі на тое, каб прыбраць гэты невялікі пакойчык.

— П'есу я новую атрымала, — пачала Ева, — надта цікавую. Пра каханне пішуць. Ды так здорава — я нават плакала. Можа вы прачытаеце яе, ды скажаце, каму лепш за ўсё ролі даручыць.

Вера адчувала, што Ева паклікала яе ў клуб не так сабе, што яна хоча паведаміць нешта важнае, якое мае прамыя адносіны да Верынага жыцця. Што, аднак? Няўжо хто даведаўся пра яе замужжа? Але як? Леў Раманавіч даў зразумець, што нікому нічога не гаварыў. Тады, што ёй трэба? Няўжо Рамір? Адкуль магла даведацца пра яго? Магла сказаць Ліпанаву. Але яна толькі здагадваецца.

Вера дрыготкім голасам запыталася:

— Ты мне нешта іншае хацела сказаць? Вельмі непрыемнае што-небудзь?

Тады Ева кінулася ёй на шыю, прытулілася да пляча. У Веры балюча забілася сэрца.

— Я зусім, ніколекчкі не веру гэтым плёткам. Мала чаго ў нас не выдумань... — і ўжо шэптам дадала: — Кажуць, нібы Алексіч твой муж, і нібы ў горадзе ў цябе другі ёсць, і нядаўна ты да яго ездзіла...

Вера адчула, як чырвань апякла твар. Гарачынёй палалі шчокі, вушы, нават патыліца. «Хто мог такое сказаць? Хто?» Думка ліхаманкава шукала адказу. «Ліпанаву? Не. Алексіч? Не. Тады хто?»

— Ад каго ты чула?

— Дзеўкі пляткарылі, — няўпэўнена адказала Ева.

Вера ведала, калі добра папрасіць, дык Ева скажа, але было надта няёмка ўсчынаць такую размову.

На вачах у Веры набеглі слёзы. Дзень за днём адны непрыемнасці. Вера адчувала, што Ева чакае адказу, але не магла адважыцца ні на тое, каб схлусіць, ні на тое, каб сказаць праўду.

— А вы не засмучайцеся, Вера, — пашкадавала Ева заатэхніка. — Па-мойму, вы Алексіча зусім дарэмна пакінулі. Падумаеш, быў жанаты!. Хоць і гэты мастак Рамір не благі. Яго толькі трэба моцна ў рыхах трымаць.

У Веры адразу высыхлі слёзы: такой даведчанасці яна не чакала. Невядома, чым закончылася б размова, каб у гэты час для клуба не спы-

нілася машына. З кузава саскочылі на дарогу хлопцы, абтрэслі пыл, рушылі ў клуб.

Спачатку Вера ніяк не магла ўцяміць, чаму прыехалі камсамольскія сакратары, потым, калі зразумела, спалохалася. Давядзецца ехаць з імі на кашару, а Веры хацелася б зашыцца куды-небудзь у цёмны куток, далей ад чалавечых вачэй. Затое Ева адразу затараторыла. Было нават дзіўна, адкуль у яе бярэцца тое красамоўства.

— Не заўсёды гара да Магамета на паклон ходзіць, вось і вы да нас прышлі. Павучыцца хочаце? Гэта можна. Мы з дарагой душой вопыт перададзім. У нас рост камсамольскіх радаў прыкметны. Хібы таксама ёсць.

— Вы расцяці і недахопы растуць. Вось мы і прыехалі іх вывучаць, каб у сябе не дапусціць.

Ева адразу ж наляцела на хлопца, які гэтак бесцырымонна паспрабаваў пажартаваць.

— Мы, калі хочаце ведаць, яшчэ і не пусцім вас на кашару. Даяркі супроць гэтага, бо каровы хвалююцца, надоі змяншаюцца, а карысці нам ніякай. Рабіце недахопы самі, ды і вывучайце іх. Нездарма вас на мінулым бюро за палітсвету білі. Архаісты вы!

— Хто?.. — Юрка ледзь стрымаўся. — Мы, канешне, не супраць, раз вы ініцыятыву праявілі. Вам гонар і слава. Але, канешне, цікаўнасць ёсць самім на ўсё паглядзець, як мы з вамі за гэтыя самыя зоркі змагацца сабраліся. Прабачце, канешне, а толькі ўсё паглядзець трэба. Тамара Аляксандраўна сама ў першую чаргу параіла з'ездзіць паглядзець работу, а ўжо затым слова сваё на ўвесь раён скажаць.

Юрка аж узапрэў ад такой далікатнай размовы. Па сваёй прафесіі прывык ён не надта падбіраць словы, але тут патрэбны быў такт. Ева між тым думала, што рабіць? Яна добра ведала, што калі збіраўся хто прывязджаць з вобласці ў калгас, дык Даміру вырочаў заўсёды сябрук, былы начальнік упраўлення сельскай гаспадаркі. Тады Даміра прывозіў усё ў баявую гатоўнасць, так што нават самая прыдзірлівая камісія ў роспачы разводзіла рукамі.

Спачатку Ева прывяла камсамольскіх сакратароў у канцелярыю, дзе Даміра ўзнясла і доўга раскаваў ім пра новы пачын закружцаў. Адтуль экскурсантаў павялі на паплавы і Балонне. Разам з імі пайшоў і Леў Раманавіч.

Такую аўдыторыю Леў Раманавіч сустракаў у другі раз. Ён не ведаў сапраўднай прычыны экскурсіі і думаў, што камсамольцы прыехалі паслухаць толькі яго.

— Дапытлівыя сябры мае, сёння вас прыехала шасціра, але тыя, хто не застаўся раўнадушным да лёсу паплавоў. Мы толькі яшчэ разгортваем наступленне: падлічваем сілы, рыхтуем рэзервы, ствараем матэрыяльную базу. Потым узаўсёця чырвоная ракета, і сотні вась такіх цікаўных і працавітых рушаць у наступ. Злева ад нас старадаўняя пустоша Балонне. Як вяснушкі на твары, рассыпаны па ёй рудыя пляміны купін. Паспелы зязюльчын лён абсыпае на шыю зямлю мільёны спораў. Многія з іх загінуць, але многія дадуць парасткі, і зноў не прывабная зеляніна мяккай травы, а шорсткія, рудыя сцяблы зязюльчына ільну будуць, як маўклівы дакор людзям, цягнуцца да сонца, высмоктаваць сокі зямлі. Далей, ля самага лесу вы бачыце рыжа-зялёную сцяну. Гэта асака бутэльчатая, дрыгвяністая, дзіўная ды касач, хвошч, чарот, сітнік. Саксаул беларускіх балот. Яны такія ж, як і саксаул, непатрабавальныя, нахабныя ў сваім імкненні адваёваць новую жыллёвую пло-

шчу. Дзе вільгаць — там гэтыя травы; дзе паявіліся яны, там паявіцца вільгаць. Паволі, але няўхільна паўзуць яны па нізінах, ператвараючы зямлю ў пустыню. Зязюльчын лён і асака — запустенне. Ім спадарожніча ніцяя лаза і чарот, амежнік і мудронка, багун і чылібуха, мох і глухая альха. Мне не давялося пабачыць Балонне пасля вайны, калі тры гады ўзапар дарэмна чакалі травы касцоў. Цяжкі быў час. Фашысты забралі ўсю жывёлу, чалавеку не было неабходнасці касіць гэтую змардаваную, знявечаную барацьбой з двікімі раслінамі траву. Для той жывёлы, што засталася, хапала паплавоў. Старыя людзі кажуць, што на чацвёрты год засталі яны на Балонні бярозкі таўшчынёй у палец. Кучаравіліся вольхі, у зарасніках лазы зівалі гнёзды салаўі. Там-сям хаваліся ў траве недарэчна кволья елачкі і сасонкі, чакалі жыватворчага ценю, каб потым адразу вымахнуць пад неба, прыглышыць лісцёвыя дрэвы. У гэты, чацвёрты год каса чалавека перапыніла іх існаванне. А што б было, дарагія сябры, каб не чатыры гады, а сто ішла вайна, як гэта было некалі ў Еўропе? Лясы і балоты адваявалі б у чалавека зямлю, загналі б яго ў гушчары.

Я — не супраць лесу. Я люблю нашы бары і пушчы. Я — супраць таго драбналесся, тых масіваў зямлі, якія спусташаюцца жарлікавымі елкамі і соснамі, лазой і асакой, зязюльчынным ільном і мохам. Я — за культуру людзей, а значыць і за культуру зямлі. Не можа культурны чалавек цярыцца вакол сябе смецце і бруд. Мы вышлі на першае ў свеце месца па пісьменнасці, а дасюль церпім затхласць нашых рэк, церпім камарыныя балоты, спакойна пазіраем на асаку і чарот, быццам яны нам падабаюцца.

Дарагія мае сябры! Вам хочацца быць прыгожымі, таму вы вучыцеся, выхоўваеце ў сябе найлепшыя якасці чалавека. Вы не захочаце апануць рызманы. Яны не пасуюць вам. А ці падумалі вы, што зямля, якая нарадзіла ўсё: травы, дрэвы, збажыну, гародніну, сады, не скінула яшчэ рызманоў старога ладу. І асака, і зязюльчын лён, і балоты, і куп'ё — усё гэта спадчына жабрачай панска-купецкай Расіі.

Я бачу, як загарэліся вашы вочы. Вы поўны рашучасці пачаць бітву за прыгожасць зямлі. Але аднае рашучасці мала. Як патрэбны густ, каб прыгожа апануцца, так патрэбны веды, каб змяніць аблічча зямлі. Вы скажаце: яны ў вас ёсць. Так. Дзесяць класаў — салідная падрыхтоўка. Вы маеце такі запас ведаў, з якімі можна рухацца ў жыцці. Не папаўняючы яго, аднак, можна разгубіць усё, што маеце за душой. А многія ідуць і ніяк не могуць уцяміць — навошта ім веды. Кароў даць можна і непісьменнаму. Веды, дарагія мае хлопцы, патрэбны для таго, каб пераўтварыць зямлю, зрабіць яе прыгожай і маладой.

Праз тыдзень-два мы пачнём складаць карту глеб калгаса «Маяк», каб можна было вырашыць, дзе ўпрыгожыць зямлю канюшынай і цімафееўкай, дзе пасеяць люцэрну ці кукурузу, а дзе такую траву, як канарэчнік і райграс. Калі ласка, прыходзьце да мяне. Будзем разам раіцца, у якое плацце нам лепш адзець нашы лугі, балоты, паплавы.

І яшчэ адно. Прыгожасць — з'ява незвычайная. Яна мае адну ўласцівасць — весці наперад, удасканальваць чалавека. Паляпшаючы зямлю, мы захочам быць яшчэ прыгажэйшымі і знешне, а галоўнае, духоўна. Не бойцеся, што ў вялікай гэтай рабоце можа хто захварэць нявер'ем ці якой другой хваробай. Старайцеся захапіць такога чалавека велічнасцю нашых планаў, удыхнуць у яго найвялікшую ідэю — заўсёды ўдасканальвацца. Помніце: доўгі прыпынак — смерць. Твань, асака, мох абрасце вас.

Наперад, мае сябры!

Леў Раманавіч кончыў і адразу збянтэжыўся: ён і забыўся, што выступае ўсё перад васьмю чалавекамі. Хлопцы, узрушаныя прамовай, маўчалі. Даміра скептычна ўсміхаўся: сівы, а блазуне. Вера думала: не ад яго пайшла гуляць па вёсцы чутка аб яе замужжы.

— Можна адно пытанне? — выступіў наперад Юрка. — А вось з жывёлагадоўляй як у вас?

— Пакуль што дрэнна, — Лёнька падміргнуў хлопцам. — Некалькі дзяўчат пайшлі на фермы, замянілі старых жанок, узялі абавязальствы. Думаю, абавязальствы яны выканаюць. Але што такое паўтары тысячы літраў малака за год? Дробязь. Калі ў наступным годзе мы будзем мець зялёны канвеер, сілас з кукурузы, сена з найлепшых гатункаў канюшыны і цімафееўкі — мы дзёрда скажам: тры, чатыры тысячы літраў малака ў год. А потым, калі палепшым пароду кароў, дадзім заяўку на яць, шэсць тысяч літраў малака ў год. Вось чаму я кажу: пакуль дрэнна.

Хлопцы пашапталіся. Потым Юрка адказаў за ўсіх:

— Мы, канешне, просім прабачыць. Не паверылі адразу. Ажно ў вас сапраўды вялікія справы пачынаюцца, і дзядзецца пацягацца сур'ёзна. Можна вы да нас прыехалі б. Моладзь даўно такіх лекцый не чула. Вельмі цікава паслухаць.

На тым і закончылася экскурсія ў «Маяк», за якую так баяліся Ліпанавы, Ева і Даміра.

Вера пайшла на кашару, хоць з гадзіну назад з жахам думала над тым, як яна сустрэнецца з людзьмі. Пацягнула да дзяўчат, да справы, якой даўно ўжо не займалася. Першай сустрэла яе Зіна Асташка. Прывіталася і, як здалося Веры, адвяла вочы ўбок, быццам злосная на яе. Матрона Башукевіч нешта шапнула Тацяне Шахнюк, і тая здзіўлена паглядзела на Веру. Паявілася Ніна, пачырванела ўся, але прывіталася.

У Веры пахаладзела ў грудзях: асуджаюць. Каму трэба было кратач старую, незагоеную больку? І раптам прышла здагадка. Гэта — Зіна Асташка! Леў Раманавіч расказаў сястры і пляменніцы пра сваю жаніцьбу, а Зіна — даярам. Крыўды на Зіну не было — толькі здрадлівая жаласць да сябе казытала ў горле, выклікаючы слёзы. Стрымала сябе. Пайшла да Дзяміда Пракуды, каб дамовіцца аб новых пашах.

Пазней, калі даяркі закончылі даць кароў, Вера сустрэла Ніну Шумейка.

— Вера Антонаўна, — паклікала яе Ніна, а калі Вера падышла, — доўга маўчала, капала пальцамі ў пяску равок. На Веру не глядзела, вочы былі апущаныя долу.

— Што табе?

— Прабачце мне за той выпадак.

— Я ўжо забылася, — заспяшалася Вера. Ёй самой было чамусьці надта няёмка.

— Прабачце ўжо. Іншы раз сама не ведаю, чаму такая. Нагаварыла вам...

— Сама я вінавата...

— Не, вы добрая. Толькі вы гордая. Як і я, да людзей не хочаце ісці.

Вера раптам падумала, што з Нінай можна пагаварыць па шчырасці. Запыталася:

— Не чула, Ніна, што пра мяне гавораць?

— Чула. Бабы ўсё. Яны такія кашы сплятуць, што сябе не пазнаеш.
— Гэта не плётка. Толькі не зразумею, адкуль усё вядома стала? Няўжо Зіна сказала?

Ніна спалохана адхіснулася:

— Што вы, яна нічога не ведае нават.

Зноў Вера задумалася над тым, хто яшчэ мог ведаць пра яе няўда-лае жыццё?

XIV

На паплавах звозілі сена. Да стога яго падцягвалі двума валакуша-мі — таўставатымі жардзінамі, якія былі прымацаваны да гужоў. Не-калькі мужчын ускідвалі сена наверх. Там найлепшыя закружскія спе-цыялісты — дзяды Сілявей і Нічыпар — ахапак за ахапкам акуратна ўкладалі вакол шаста.

Дзяўчаты і жанчыны ў белых хусцінках і стракатых плаццях падгра-балі поплаў следам за валакушамі. Поплаў агаляўся. Жаўтавата-зялё-ны, ён выглядаў бы вельмі панура, каб не аздаблялі яго конусы ўжо закончаных стагоў, каб не было гэтай увішняй, рулівай мітусні людзей.

Канькоў, як толькі вышаў на ўзгорак, спыніўся, зачараваны неаб-дымным прасторам. Справа на другім узгорку рассыпаліся, як авечкі на пашы, хаты калгаснікаў, не ўсе аднолькава дыхтоўныя, вялікія, але дагледжаныя дбайнымі рукамі. Ля многіх зелянелі дрэўцы, там-сям уздымаліся над вёскай старыя, выпрабаваныя вайной і пажарам таполі, ліпы і клёны. Налева, за поплавам, звалася рэчка. Далей, у промнях сонца, купаўся сіне-зялёны лес. Прама перад вачыма быў поплаў. За ім, наколькі хапала зроку, пад павевам ветру гойдалася дробнай хва-ляй жыта. У Канькова завярцеліся ў галаве ўрыўкі сказаў да нейкай ненапісанай яшчэ аповесці ці мо' паэмы. Хацелася прыдумаць нешта ўзнёслае, велічнае. Прыходзілі рыфмы і тут жа бяследна прападалі, бо зрок выхопліваў нешта больш значнае і прыгожае, што хацелася аба-вязкова ўціснуць у той першы сказ-падмурак, на якім будзе стаяць увесь паэтычны будынак. Вось у галаве выкрышталізавалася, абтачы-лася першая фраза. Прывычным рухам Канькоў дастаў запісную

кніжку, выцягнуў аловак і тут раптам успомніў, што прышоў ён у За-кружжа зусім не за тым, каб пісаць нарыс ці крытычны артыкул, а на-заўсёды — працаваць. Быць тым, пра каго пісаў не раз пасля заканчэн-ня партыйнай школы. Успомніў свой невялічкі пакой, вялізны стол, заўсёды завалены гранкамі, пісьмамі, газетнымі палосамі, кнігамі. На-пэўна, цяпер за сталом сядзіць адказны сакратар Валя Яшчэня, чытае свежыя палосы, ад якіх пахне вільготнай паперай і друкарскай фарбай. Валя чытае і шмыгае носам — прывычка, ад якой дзяўчына ніяк не можа сябе адвучыць. На вялізных палях з нядбайна абарванымі края-мі яна піша папраўкі мікраскапічнымі літарамі. Потым з наборнага цэха прыбяжыць стары, згорблены вярстальшчык Залман Ізраелевіч Цукерман, ці проста «цукровы чалавек», як яго клічуць за вочы. Ён возь-ме газетную паласу, ссуне акулэры з ілба на гарбаты нос, доўга будзе то падносіць газету да самых вачэй, то аддаляць яе на адлегласць вы-цягнутых рук. Урэшце, не вытрымае, пачне ўшчуваць сакратара.

— Стары Залман стаў нікуды не варты. Але навошта ў яго адбіраць апошні зрок. Хай ты будзеш здарова, Валечка, толькі не пішы такімі дробнымі знакамі. Нябожчык Іван Шаўцоў таксама пісаў каракулямі, дык ён жа быў ого які чалавек! Бы-вала, газета затрымліваецца, дык ён проста ля талера піша, бярэ літару за літарай з касы, глядзіш — ар-тыкул.

Іван Шаўцоў — першы рэдактар у іхнім раёне, якога ніхто, апроч Цукермана, не помніць. Яго забілі зялёныя банды неяк адразу пасля грамадзянскай вайны. Для Цукер-мана — ён вяршыня газетнага ма-стацтва.

...Прыгадаў Канькоў і свае два незакончаныя нарысы, што пісаў для цэнтральных выданняў. Так і не чакаюцца іх у рэдакцыях.

Ад успамінаў зрабілася маркот-на. Крыху палохала і невядомасць.

Як усё пойдзе? Праўда, пасля вайны давлялося працаваць на розных пасадах. Быў следчым пракуратуры, сакратаром па кадрах, інструктарам абкома. Там і пачаў пісаць. Спачатку крытычныя карэспандэнцыі — на большае не адважваўся, хоць з грудзей ірвалася штосьці веліччае, нейкія падобныя на музыку словы, прыгожыя і ўзнёслыя. Аднаго разу ў раённай гасцініцы паспрабаваў запісаць гэтыя нястрымныя крыкі душы. Атрымаўся верш, квяцісты, як і тая вясна, што нарадзіла яго. Доўга мучыўся, потым заклеіў у канверт і хутчэй кінуў у скрынку. Баяўся, калі не апусціць цяпер, дык ужо ніколі не адважыцца адаслаць. Пакутліва чакаў адказу. Нешта праз месяц атрымаў ліст. «Паважаны таварыш Канькоў, — пісаў літкансультант, — ваш верш «Майскі ранак» надзвычай слабы. Друкаваць яго не будзем. Чытайце больш Пушкіна, Маякоўскага і паэтаў нашага часу». Трыма радкамі былі нашэнт разбураны спадзяванні і мары. Але пісаць цягнула. Здаецца, трапіў у зачарованы вiр, хацеў бы вырвацца, выплысці на бераг, а цябе ўцягвае ўсё глыбей і глыбей. Доўга саромеўся паказаць каму-небудзь свае творы, потым неяк адважыўся, занёс у абласную газету. Невысокая, бялявая жанчына — загадчык аддзела — папрасіла зайсці праз тыдзень. А назаўтра, разгарнуўшы газету, ён убачыў сваё прозвішча, вынесенае ўверх: Васіль Канькоў. Пад загалюўкам буйнымі літарамі было напісана — «Нарыс». Упіўся вачыма ў тэкст: словы гучалі бадзёра і мілагучна. Не верылася, нават, што сам напісаў іх. Былі яны да таго прыгожыя і мілыя, што Канькоў, узрушаны, доўга бегаў па пакоі.

Некалькі наступных нарысаў вырашылі далейшы лёс Васіля Канькова. У партыйнай школе яго адразу залічылі на аддзяленне журналістыкі. Адуль і паехаў рэдактарам газеты ў свой родны раён. Бліжэй да месца, дзе вырас, партызаніў, дзе так многа добрых сяброў і таварышаў. Рабіў газету і пісаў, пісаў, пісаў. Адсылаў у рэдакцыю толькі найлепшае, баючыся, каб зноў не паралілі чытаць многа разоў перачытанага Пушкіна.

І вось настаў час, калі трэба забыць пра свае задумы, пра самую заповітную сваю мару — напісаць гераічную п'есу аб партызанах, аб тым, як тысячы людзей, розныя па характару, па асабістых якасцях, загінулі ў час блакады, аб іх мужнасці, якая застаецца невядомай той моладзі, што жыве, вучыцца сёння. Можна, ён зрабіў няправільна, падлаўшыся хвіліннаму парыў пацужыяў? Можна трэба было перачакаць? Знайшліся б людзі, якія паехалі б у Закружжа за старшыню і, напэўна, не горшы яго здолелі б узняць гаспадарку калгаса «Маяк». Тады ён працаваў бы над тым, да чаго так настойліва яго цягне. Перачкаць? Канькоў ішпурнуў недакураную папяросу. Рашуча пакрочыў на поплаў. А тых, што загінулі ў блакаду 1941 года, ці думалі яны над тым, каб перачакаць? Дваццаць адзін раз ішлі на прырў, гінулі, а ішлі, і ніхто не сказаў — трэба чакаць. А ў сорок другім годзе, калі фашысцкія арміі рухаліся на Сталінград, людзі не чакалі, пакуль вырашыцца лёс Савецкай Расіі. Чаму ж ты цяпер задумаўся, камісар Канькоў? Тваё асабістае раптам зрабілася надта бліскім. Мо' пачынаеш абрастаць мохам, як той поплаў? Дык жа не будзе гэтага!

Канькоў расправіў плечы, зняў кепку і ўжо як гаспадар, важка і шырока, пакрочыў да людзей.

— Спор ды лад у рабоце, — прывітаўся ён.

— Дзякуем, — хорам адказалі мужчыны, здзіўлена паглядаючы на незнамага чалавека. — Ад дапамогі няма патрэбы адмаўляцца.

— Памагчы можна. Даўно вілы ў руцэ не трымаў.

— Фізікультура — першы гатунак.

— Прывыкнеш за дзень вілы высока падымаць, дык увечары лыжку ўсё вышэй ілба падымаеш.

Канькоў узяў на доўгім чаране вілы, падхапіў бярэмя сена, адным рухам ускінуў на стог. Адчуў, як забілася сэрца. Падумаў: «Даўно не займаўся фізічнай працай, нават фіззарядку заняўбаў». Зноў падхапіў бярэмя, потым трэцяе, чацвёртае. Сэрца пачало біцца роўна, толькі ад непрывычкі выступіў на ілбе пот.

Праз хвілін сорок стог быў завершан. Дзяды спаўзлі зверху, абшлі стог навокал, падраўнялі яго граблямі, прымацаванымі да доўгіх грабильнаў. Аднекуль паявіўся Даміра, убачыўшы Канькова, паморшчыўся, быццам раскуць ніспелую журавіну.

— Пісаць прыехаў?

— Усё разам, — Канькоў дастаў пачак «Беламора». Да яго адразу пацягнуліся некалькі рук. Каструбаватыя, нягнуткія ад працы пальцы нязграбна хапалі папяросы, мялі крэпаны тытунём канец. Даміра выхапіў адразу дзве папяросы: адну паклаў за вуха, другую прыкурнуў.

Сядзелі водлаж стагоў. Перакідваліся словамі.

— Каго ж нам рэкамендуюць? — не вытрымаў Даміра. — Я не сцярапей і збег.

— Дарэмна збег. Некалі ты не бегаў.

— А якая карысць слухаць? Не здолеў ажыццявіць кіраўніцтва ўзбудыненай гаспадаркай, — у Даміравым голасе ясна пачуліся ноткі Старыковіча, — страціў пачуццё адказнасці, не павышаў ідэйна-тэарэтычнага ўзроўню... Сто грахоў навешаюць.

— П'янка таксама бірка?

— Ну, піў. Што я манах які? Ды ты маё становішча зразумей: старшыня я ці не? Запросіць хто на вяселле, як жа не выпіць?

— А калгас чаму запусціў?

— Сам паспрабуй. Вы ўсе надта разумныя. А калі да справы дойдзе — у кусты. Табе лёгка працаваць — пішы ды грошы палучай. А тут — катарга. Добраахвотна ніхто не пойдзе.

— Чаму, знайшліся і такія.

На Даміравым твары адбілася разгубленасць. Не раз ужо віселі над яго галавой навальнічныя хмары. Але навальніцы не было. Цяпер ад спакойных слоў Канькова павявала бурай.

— Скажы лепш другое: не па тваёй сіле воз. Быў некалі лягчэйшы — вёз. Дарога па роўнаму ішла, а цяпер угору завярнула. Вось і задыхнуўся. Злавацца тут няма на каго.

— Ага, адстаў, не вучыўся. Хто прасіўся паслаць на вучобу? Я. Што мне тады той жа Старыковіч адказваў? «Пачакай, Даміра, перыяд цяпер такі — аднаўленне». Чакаў, цярпліва чакаў, пакуль вы на курсах ведаў набраліся. А Даміру ўсё часу не было. Скажучь — усё рабіў. Кашару будаваў, куранят з інкубатора ўсіх забраў — таго ж Старыковіча вырочаў. Не я, а ён бы за іх вымову атрымаў, бо інкубатар гэты ў нашым раёне быў так патрэбны, як зайцу званок. А цяпер Даміра вінаваты. Ён жа невук — яго на сметнік. Справядліва, можа?

— Ты лепш у калгаснікаў запытайся. Яны табе скажучь. Напэўна, таксама несправядліва тое, што яны дасюль такі бедны працадзень маюць?

— Яны скажучь. Ты іх папяросачкамі частуеш, прыгожыя словы

гаворыш, а я, як той заяц, — між двух агнёў. Куды ні кінь — кліні!. Не, ты сам паспрабуй, уведаеш, па чым фунт ліха.

— Паспрабую...

— А-а-а, дык чаго ты, — Даміра выхапіў з кішэні пячатку з расшчэпленым вечкам. — Прыехаў змяняць, вось табе, бары.

Ён кінуў пячатку на зямлю, потым зноў ухапіў яе, моцна заціснуў у кулак.

— Дарэмна, Тарас, злуешся. Я яшчэ не старшыня. Пра такія справы спачатку ў народа пытаюць. Пячатку ты схавай. Буду прасіць сход намеснікам цябе пакінуць.

Даміра ўскачыў.

— У тваіх просьбах патрэбы не маю. Сам прывык выкручвацца. У арцель пайду, на смалакурню, журавіны буду нарыхтоўваць, а ў падначаленых хадзіць не хачу. Не хачу, чуеш?

— Гарачыся, Тарас...

Але Даміра ўжо не чуў яго слоў. Кульгаючы, як падстрэлены, ён бег праз поплаў, недарэчна размахваючы рукамі. Канькоў пазіраў яму ўслед, думаў: «Ад каго ты ўцякаеш, Тарас? Такіх, як ты, у тыраж не спісваюць. А што вызвалілі ад работы, дык сам жа вінаваты».

Думкі Канькова перабіў дзед Нічыпар.

— Кожнага чалавека шкада, — пачаў ён, — але ж як нам далей было жыць, скажы, таварыш новы старшыня?

Даміра бег, не заўважаючы нікога. Бязладныя думкі не давалі спакою, а адно слова, вострае і няўмольнае, балюча свідравала чалавека. Даміра нават не заўважыў, калі прышоў на двор сваёй сядзібы. У хату не пайшоў. Сеў пад паветкай на калоду, абхапіў далонямі галаву. «Вызвалілі... вызвалілі... вызвалілі», — стукала ў скронях, у кустах парэчак надакучліва трашчаў конік: вызвалілі, вызвалілі, вызвалілі... Падышоў певень, паглядзеў на гаспадара жоўтым вокам, спачувальна пахлопаў крыламі. Даміра шпурнуў камяком зямлі, певень спалохана падскочыў, пабег, лапочучы нешта крыўднае.

Думкі паступова набывалі пэўны кірунак. Даміра ўспомніў, як на пачатку мірнага жыцця ён разам з усімі ездзіў у лес, валіў высачэзныя сосны, траляваў іх, потым абцёсаў, складаў хаты — не сабе, людзям. «Тады патрэбен быў. Тады за мной ішлі, — думаў ён, і горчы сціскала грудзі. — Чаму ж цяпер не патрэбен стаў? Чаму?»

Даміра доўга думаў над гэтым, але пякучая крыўда перашкаджала правільна адказаць на пытанне. Раптам Даміра яскрава ўявіў сваё заўтрашняе адзіноцтва. Ужо ніхто не прыдзе да яго за парадаў, ніхто не будзе надакучаць просьбамі, нават ніхто не пасварыцца на яго.

«Дык як жа жыць?» — услых падумаў ён, і зноў гэтае надакучлівае «чаму?» паўстала перад ім.

«Чаму ж адварнуліся людзі, калі раней ішлі за мной? — думаў ён. — Ну, няхай бы сказалі: ты, Даміра, робіш не так. Дык жа маўчалі... Але ці маўчалі?.. Не, часам не маўчалі... Ну, добра, вінаватыя я, але ж нельга так адразу...»

Даміра думаў, думаў і не заўважаў, што з-за плоту за ім пільца счыць Ніна, што яна хоча і не можа падысці да яго.

Зоркі над фермамі

I

Леў Раманавіч атрымаў адразу два пісьмы. Першае было з акадэміі. Сакратар партыйнай арганізацыі Алег Пятровіч Макушок пытаўся пра тое, як ідзе работа, а ў канцы прасіў неадкладна прыехаць у Мінск. Слова «неадкладна» было падкрэслена двума рыскамі. Леў Раманавіч адчуў за гэтым нешта важнае і такое, што датычыцца яго работы. Падумаў: «Заўтра ж паеду...»

Скамечыўшы пісьмо, Леў Раманавіч засунуў яго ў кішэню. Другое было напісана чужым, незнаёмым почыркам. Леў Раманавіч асцярожна адарваў краёк і адразу пазнаў, хто піша. «Што яна хоча? Паспешліва разгарнуў акуратна складзены ліст. З яго выпала на падлогу паштоўка, лягла кверху размаляваным бокам. На паштоўцы — кучаравы белагаловы хлапчук з непадробнай грымасай крыўды на твары і дзвума буйнымі слязінамі на шчоках. У Льва Раманавіча ад болю сціснулася сэрца. Нагнуўшыся, ён спрабаваў таропкай рукой падняць паштоўку, а яна нібы прыклеілася да падлогі. Нарэшце падняў. Рукі дрыжалі, і ад таго літары скакалі ў вачах.

«Дарагі татачка, — пісаў Вадзім буйнымі, нязграбнымі літарамі, — я слухаюся мамы. Але мне надта сумна. Прыезджай да нас. Я з мамай чакаю цябе. На маму не крыўдуй, бо яна добрая. Чакаю цябе, дарагі татачка. Твой сын Вадзім».

Леў Раманавіч углядаўся ў сынаў почырк. Ён быў падобны на бацькаў, такіх ж вострых з нахілам літары, крыху нязграбных, хоць і адмыслова выпісаных. За імі ён бачыў Вадзіма — русявага, як маці, з крутым вялікім ілбом, як ва ўсёй алексічаўскай пародзе. Здавалася, сын працягвае рукі, так, як было тады, калі Леў Раманавіч у апошні раз крадком зайшоў да Вадзіма.

Тады Вадзім сядзеў у яго на каленях, і Леў Раманавіч чуў, як ад дзіцяці нястрымным патокам уліваецца ў сэрца гарачыня, ад чаго сэрцу вельмі цесна ў грудзях. Рукі мімаволі прыціскаюць бялявую галоўку сына да грудзей, а яна ніяк не хоча спакойна паляжаць на іх.

— Мне так нязручна, — гаворыць Вадзім. — Хочаш, я табе нешта па сакрэту скажу.

— Цікава, якія ў цябе сакрэты?

— Толькі ты нікому не скажаш, добра?

— Вядома.

— Чэснае слова?

— Чэснае слова.

— Я цябе вельмі люблю, толькі ты не кажы мамцы...

Леў Раманавіч перапыняе хлапчука пытаннем, хоць яму вельмі хацелася б пагутарыць з сынам на гэтую тэму.

— А якія табе казкі падабаюцца?

— Пра хлопчыка, якога кінуў бацька.

Леў Раманавіч чырванее, адчуваючы ў сынавых словах дакор. «На-

вошта яна калечыць душу дзіцяці, — думае ён. — Падрасце, тады няхай разбіраецца сам».

— А якія яшчэ ты казкі ведаеш?

Замест адказу, Вадзім спалохана саскоквае з яго каленяў, пабале-лы, шпэча:

— Мама загадала нічога не браць ад цябе, бо ты можаш атруціць. — Ён прагна даядае цукерку, але забывае выцерці рот, і гэта выдае яго з галавой.

Падышла Лілія Нікадзімаўна. Яе твар перасмыкнуўся, а вочы пагрозліва паглядзелі на Вадзіма. Хлапчук стаў, выцягнуўшы рукі, як маленькі вымуштраваны салдат. Яго губы нешта шапталі. Лёву Раманавічу здалася, што ён гаворыць: «Болей ніколі не возьму цукерку».

— Вадзім, марш дамоў!..

Хлопчык паціху пайшоў у дом. Некалькі раз аглянуўся, і ў яго вачах былі зразумелы для бацькі сум. Новы загад прымусіў яго бегчы. Яшчэ раз азірнуўшыся, хлопчык неахвотна схаваўся ў змрочным пад'ездзе.

— Я меркавала, — крыху памаўчаўшы, сказала яна, — што вы перастанеце турбаваць майго сына...

Лілія Нікадзімаўна спрабуе захаваць на твары спакой і нават абыякаваць. Голас у яе знярок халодны. А некалі ён быў іншы — ласкавы, цёплы.

— На сына я таксама маю права, — адказвае Леў Раманавіч спакойна хоць гэта яму ўдаецца цяжка.

— Я аднаго разу прасіла ўжо вас не пачынаць гэтай нікчэмнай дыскусіі. Вы адмовіліся ад мяне, значыць, вы адмовіліся ад сына.

Лёву Раманавічу хочацца сказаць, што ён таксама нясе адказнасць за сына, але добра ведае: гэта дарэмна. Лілія Нікадзімаўна выклікае ў яго душы буру пачуццяў і думак. Хочацца нагаварыць ёй мноства крыўдных, абразлівых слоў, і ў той жа час чужое, недарэчнае пачуццё хваравітай закаханасці нараджае бязглузду ў такіх абставінах думку: «Якая яна прыгожая».

— Ад свайго сына я ніколі не адмаўляўся. Вы вінаваты самі.

Лілія Нікадзімаўна пачынае гучна смяцца.

— Вы, здаецца, усё яшчэ раўнуеце мяне?.. Няўжо вы дасюль не зразумелі, што вы заўсёды былі смешныя са сваімі прыдзіркамі. Я прыгожая, хіба не так? — яна імгненна зрабілася другой: усмешка застыгла на поўных пунцовых вуснах, бровы разгладзіліся ў роўныя стрэлкі, вочы паглядзелі з-пад доўгіх чорных веек прыхільна, грудзі злёгка падымаліся над шаўковым плаццем, якое туга аблягала яе ладную, прыгожую постаць. — Хіба я вінаватая ў тым, што на мяне заглядаюцца мужчыны!.. Вядома, я не дазваляла нічога дрэннага. Потым мне, як і ўсякай жанчыне, падабаецца ўвага мужчын. Дарагі мой, а хіба вы не былі адным з такіх? Праўда, вы былі больш настойлівы...

Леў Раманавіч з абурэннем прыгадаў сваю «настойлівасць». Калі ён быў тады настойлівы, дык не пайшоў бы піць чай, а пазней у сорак другім годзе, калі Лілія Нікадзімаўна знайшла яго ў шпіталі, хіба ён падаўся б яе чароўнасці?..

— Пра старое ўспамінаць варта толькі для таго, каб не рабіць тых неапраўных і бязглуздых памылак, на якія часам здольны чалавек. Вы самі ўсё добра помніце і разумееце, што занадта перайначваеце падзеі.

За гэта мы і нясём адказнасць. Але ваш і ў роўнай ступені мой сын ад гэтага не павінен цяпець.

У Ліліі Нікадзімаўны твар зноў зрабіўся злосным.

— Чаму вы так напіраеце на слова «ваш»? А калі гэта не так?

Лёва Раманавіча нібы абдало вяртам. Непрыемная, наогул, размова, падфарбаваная нейкім бессаромным агідным намікам, расшматала тое дваістае пачуццё да Ліліі Нікадзімаўны, якое дасюль не пакідала яго. Ён добра ведаў, што Вадзім яго сын. Навошта ж такім брыдкім, злосным намікам пазбаўляць яго права на бацькоўства.

— Калі я ўбачу вас каля майго сына, я заяўлю ў міліцыю, што вы хацелі забіць яго. І паверце, што я здолею даказаць гэта.

Леў Раманавіч адчуў, што гэтая жанчына сапраўды здольна на ўсё. І хоць потым яна прасіла яму некалькі пісем, у якіх прасіла забыць гулю «льдзецкую» размову і нават клялася ў нязменнасці сваіх пачуццяў, Леў Раманавіч больш не бачыў ні яе, ні сына. Пачуццё любві да сына, якое было заглухла, цяпер узнавілася з болем і рослаччу.

Навошта ён спатрэбіўся ёй цяпер? У словах сына ён адчуваў яе словы, падказаныя з нейкай карыслівай мэтай.

Лілія Нікадзімаўна, па сваёй заўсёднай прывычцы, пераскоквала з думкі на думку, таму пісьмо яе чыталася з цяжкасцю. Неяк нельга было ўлавіць асноўнага: што ёй трэба? Затое ў самым канцы пісьма ўсё праяснілася.

«Вы заўсёды лічылі, што подласць — мая другая натура. Але я ніколі не зычыла вам дрэннага. Таму цяпер, калі над вамі навеслі чорныя хмары, я спяшаюся на выручку. Бо я ўсё яшчэ люблю вас. Прабачце за такое прызнанне. Мне не хапае вашай цеплыні, сур'езнасці, чыстаты пачуццяў і дзікай рэўнасці. Калі б вы нават маглі згадацца, як не хапае мне вас, вашага голасу, вашага мілага позірку, усяго вас. Гэта прымушае мяне папярэдзіць вас аб небяспецы. На вас паступіла скарга, што вы кінулі сваю маладу юнку (пра гэта я ведала даўно). Мажэйка, даведаўшыся пра гэта, зноў патрабуе пакараць вас за абразу, якую вы яму нанеслі. Усё гэта нейкім чынам звязваецца з вашай работай. Есць нейкі ліст ад калгаснікаў, у якім яны просяць неадкладна адклікаць вас з калгаса.

Мне хочацца параіць вам адно. Вы можаце смела спасылцацца, што ваша другая жонка з'яўляецца каханкай майго брата. Бачыце, я нават ахвярую добрым імем брата, каб толькі ўратаваць вас. Я добра зразумела, што далей выходзіць сына без вас не магу. Ён робіцца дарослым і непааслухняным, можа таму, што зблытаўся з нягоднымі хлапчукамі. Я пачынаю хвалявацца за яго лёс. Я спадзяюся, што вы заглянеце да мяне, як толькі прыедзеце ў Мінск».

Леў Раманавіч кончыў чытаць. Марына, якая ўвесь час сачыла за братам і адразу адчула, што той атрымаў нейкія непрыемныя пісьмы, падышла да яго, палажыла руку на плячо.

— Нялёгка і табе, Лявонка... А я думала, усяго дамогся — і някая гора, а ты вунь як лоб наморшчыў. — Яна шурпатымі пальцамі правяла па ілбе, потым па валасах: — Парадзеда чупрына, нібы град выбіў. Ад каго пісьмо атрымаў?

Леў Раманавіч раптам адчуў сябе маленькім і бездапаможным. Ха-

целася прыгарнуцца, паскардзіцца на свой лёс, суровы, без матчынай і наогул жаночай ласкі. Ад даўняй ласкі засталіся толькі кволья ўспаміны пра вось такія шурпатыя, як і ў Марыны, рукі, якія гладзілі яго, калі ён ляжаў хворы, некалькі спачувальных слоў ды поўны незразумелай тугі позірк матчыных вачэй. Ласкі другой жанчыны — Ліліі Нікадзімаўны — спусташалі, а не напаўнялі душу. Не было ў іх шчырасці і прываблівай жаночай цеплыні. Так, нейкі вихор нястрымнасці, пасля якога застаецца спусташэнне.

— Цяжка мне, Марына.

— А ты раскажы. Я даўно заўважаю, ды і чула... — Яна прысела побач, сама прыгарнула да яго. — Чаму ж яна цябе кінула?

Леў Раманавіч насцярожыўся.

— Пра каго ты?

— Пра Веру. У мяне яшчэ тады, як яна прыехала, сэрца ёкнула. Спыталася ў яе; кажа, што яшчэ не замужня. А цяпер ужо ўсе ведаюць, што яна твая жонка.

У голасе Марыны Леў Раманавіч пачуў знаёмыя ноткі: так калісьці гаварыла з ім маці, калі ён вяртаўся дахаты, пакрыўджаны хлапчукамі. Ад матчыных слоў тады набягалі на вачах гарачыя слёзы. Цяпер жа Льву Раманавічу было сорамна. І ён сядзеў, апусціўшы галаву, маўчаў. Ён разумеў, што шчыра размова з сястрой прынясе яму палёгку, але не разблытае складаны вузел, які быў завязаны даўно.

Марына не парушала маўчання. З кароткіх пісьмаў, якія яна атрымвала ад брата, Марына ведала пра яго першую няўдалую жаніцьбу. І хоць яна ніколі не бачыла братавай, моцна не любіла Лілію Нікадзімаўну. Пасля ж таго, як Леў Раманавіч напісаў сястры аб сваёй другой няўдалай жаніцьбе, Марына не ведала, што і падумаць. Ёй было шкада брата і ў той жа час нешта насцярожвала, скіроўвала думкі ў другі бок.

Надакучлівае, няёмкае маўчанне нечакана было перарвана Зінай. Яна, як толькі зайшла ў хату, пачала расказваць пра новыя парадкі на ферме, якія ўводзіць старшыня Канькоў.

— Гэта ж я таму і запазнілася, — збіраючы на стол, гаварыла Зіна, — што Канькоў быў на кашары. От жа дапытлівы чалавек — усё хоча ведаць!.. Цікавіўся, як мы бітоны мыем, як сечку каровам раздаём, як доім. Загадаў для кожнай даяркі халаты і касынкі купіць. Цяпер мы, як дактары, будзем у белым хадзіць. А пасля ўбачыў, што мы на кукішках пад каровай сядзім, дык наказаў Дзяжэвічу, каб той нам невялічкія табурэчкі зрабіў. Кажа, што цяпер сорамна так даць кароў, як гэта рабілі нашы бабулі. А пасля паабяцаў спецыяльныя даільныя апараты набыць. Вось толькі хутчэй бы вы, дзядзька, паплавы нам падрамантавалі. Нам цяпер толькі кармы, дык тады ўбачылі б, на што мы здатны!

— А я вась толькі збіраўся ў Мінск ехаць, — сказаў ён, ужо добра ведаючы, што ад'езд будзе адкладзены.

І сястра, і пляменніца былі вельмі здзіўлены. Леў Раманавіч падаў Марыне абодва лісты. Марына чытала і ўвесь час хмурыла бровы.

— А можа паехаў бы ўсё ж, — нясмела параіла яна, дачытаўшы ліст ад Ліліі Нікадзімаўны.

— А што Зіна скажа? — Зіна, збянтэжаная, маўчала. Леў Раманавіч зусім забыўся, што пляменніца нічога не ведае пра Веру. — Вось бачыш, маўчыць, значыць трэба ехаць.

— А мы так спадзяваліся на вас. Нават і сёння гаварылі пра паплавы...

Леў Раманавіч пакаў руку на Зініна плячо.

— Пакуль нікуды не паеду, так што не засмучайся. Няхай Мажэйка крыху пачакае.

II

Сярод рэчаў першай неабходнасці, якія прывёз у Закружжа новы старшыня, быў будзільнік — стары, яшчэ даваеннай маркі гадзіннік. Канькоў падабраў яго ў канаве на прускай зямлі. Мабыць нехта з нямецкіх уцекачоў выкінуў будзільнік у канаву, каб у выпадку непазбежнага палону не было ніякіх улік бессаромнага гаспадарання на савецкай зямлі.

— Ну, вась і першы рускі, якога я вызваліў з няволі на чужой зямлі, — сказаў тады Канькоў, выціраючы шкло крысом шыняля.

З таго часу Канькоў не разлучаўся з будзільнікам. І ён ніколі не здраджваў гаспадару. Ішоў і ішоў без рамонту, акуратна адлічваючы мінуты. За дзесяць гадоў Канькоў так прывык да хрыплаватага звону будзільніка, што ўжо не давяраў сабе. Тым больш не давяраў, што ўжо не раз прасыпаў, калі часам забываўся завесці гадзіннік.

І ў Закружжа Канькоў прывёз будзільнік не толькі як дарагі напамінак аб даўніх днях вайны, але яшчэ больш, як пільнага вартавога свайго па-маладому моцнага сну.

Але ўжо ў першую раніцу Канькоў прачнуўся не ад звону будзільніка, а ад нейкай залішне насцярожанай цішыні. Было яшчэ вельмі рана. Гадзіннік размерана чэкаў, бышчам угаворваў гаспадара не турбавацца: ён разбудзіць яго ў час. Канькоў хацеў прымжыць вочы, але тут на двары пачуўся голас закружскага брыгадзіра. Давялося ўставаць. Назаўтра Канькоў прахапіўся яшчэ раней.

У другім пакоі чуліся прыглушаныя перагародкай галасы жанчын:

— Дык жа прасіла, маліла — не дае.

— Здурнеў ён, ці што?

— Кажа, без старшыні не магу.

Канькоў вышаў у пакой, дзе сядзелі жанчыны.

— Да вас вась, — рукою паказала гаспадыня на старую, паўнаватую жанчыну.

Тая падхапілася за лаўкі, трымаючы напаятаве перад вачыма ражок хусткі, пачала, спяшаючыся, расказваць пра сваё гора:

— Стары мой зусім занямог. Кашляе, кажа, у баку баліць, і хадзіць не можа. Цераз хату ледзь пройдзе. Хацела ў бальніцу звазіць, а брыгадзір каня не дае. Кажа, ваш дазвол патрэбны.

— Які дазвол? Коньмі ж не я распараджаюся, а брыгадзіры. Абавязкова трэба чалавека завесці ў бальніцу.

— Дык жа не дае каня.

— Напішыце вы ёй запіску, — умяшалася ў размову гаспадыня. — Гэта ж у нас такі парадак быў: на коней Даміра запіскі даваў.

Канькоў запіску напісаў. Жанчына падзякавала, падбегам вышла з хаты.

З таго дня, кладучыся спаць, Канькоў больш не заводзіў будзільнік.

Той стаяў, асірацелы, на акне, паказваючы ў любы час дзесяць мінут трэцяй.

Цяпер Канькоў навучыўся вымяраць час па сонцу. Але дня ўсё роўна не хапала. Даводзілася пазычаць у ночы роўна столькі, колькі патрэбна было для таго, каб разгрузіць сябе ад мноства неадкладных спраў.

Дзень звычайна пралятаў у раз'ездах. Раніцай Канькоў садзіўся на даўганага варанога каня ды і гарцаваў на ім да позняга вечара. У брыгадах, на фермах было безліч спраў, большасць нязначных, дробных, якія б маглі вырашаць брыгадзіры. Але яны чамусьці чакалі старшыню. Гэта спачатку здзіўляла Канькова, потым пачало насцярожваць і нарэшце абураль.

Аднаго разу на праўленні было вырашана закласці ў трэцяй брыгадзе яшчэ чатыры ямы сіласу. Канькоў выпісаў нарад на капанне тых ям, а назаўтра паехаў праверыць, як ідзе работа. Брыгадзіра ён знайшоў за вёскай ля лесу. Той сядзеў на беразе старой, ваенных часоў траншэі ў акружэнні мужчын, курыў. На дне траншэі валяліся недакуркі цыгарак. Іх было многа, і Канькоў беспамылкова вызначыў, што «нарада» тут ідзе даўно.

— Чаму не працуеце? — накінуўся Канькоў на брыгадзіра.

Той прыўзняўся, патупаў на месцы, але прамаўчаў. Тады загаманілі калгаснікі:

— Працадні марна трацім.

— Агоркла ўжо такая работа.

— І навошта, таварыш старшыня, ямы капаць, вось жа гатовая траншэя.

— Чаму ж вы яе не чысціце?

— А ён кажа, што вы загадалі ямы капаць — і баста... — выступіў наперад малады ў ваеннай гімнасцёрцы хлопец. — Толькі ж у траншэі лепш сілас захаваць.

— А калі сапсуецца? — не вытрымаў брыгадзір. — Тады Цімоха да адказнасці... Брыгадзір вінаваты будзе?..

Канькоў залез у траншэю, добра агледзеў яе. Была яна глыбокая, з роўнымі берагамі, быццам і капалі яе для калгасных патрэб.

— Дык чаму вы сумняваліся? — здзівіўся Канькоў. — Вядома, сіла-суйце тут.

— Цяпер усё ясна, — ажывіўся брыгадзір. — А так, хто яго ведае... Мне абы цвёрдае ўказанне было.

Канькоў секануў рукой паветра.

— Вам не ўказанне, а нянька патрэбна. Мне ж — брыгадзіры, гаспадары, а не хлапчукі, якія ўсяго баяцца.

Раздумваючы пасля над гэтым і шмат якімі іншымі выпадкамі абурочай несамастойнасці сваіх памочнікаў, Канькоў зрабіў немалаважнае адкрыццё: бяда Даміры заключалася ў тым, што ён падмяніў кіраўніцтва калгасам нікчэмнай апекай, вырашэннем дробных спраў. За шмат гадоў работы Даміра адвучыў брыгадзіраў ад самастойнасці, і цяпер пазбавіцца такой спадчыны было не лёгка.

Не лёгка, але трэба!

Увечары Канькоў садзіўся за стол, вымаў з кішэні запісную кніжку, пачынаў планаваць, прыкідваць, вызначаць асноўныя вехі ўздыму арцельнай гаспадаркі. На паперы ўсё атрымлівалася добра. Ужо ў будучым годзе калгас мог мець паўтара — два мільёны прыбытку. Але каб

здзейсніць задуманае, трэба было прывіць сваім бліжэйшым памочнікам тое дарагое пачуццё ініцыятывы, якога яны, нажаль, не мелі.

Перш-на-перш Канькоў адмяніў гэтыя штодзённыя нарады брыгадзіраў. Адзін раз на тыдні Канькоў садзіўся з брыгадзірам за складанне графіка работ. Намычалі толькі галоўныя работы, сумесна абмяркоўвалі, як іх лепш выканаць. Улічвалі ўсё нечаканасці, пасля чаго Канькоў звычайна пытаўся:

— Значыць, можна гэты графік выканаць?

— Можна, — упэўнена заяўляў брыгадзір. — Але ж і вы тут непадальк будзеце. Калі што якое, запытаюся.

— Ну, не, брат, давай адразу дамовімся: па дробязях не турбаваць. А то што гэта за парадак: парваліся лейцы — прыбягаеце да старшыні, няма каламазі — зноў бяжыце ў кантору. Прывучайцеся да самастойнага вырашэння такіх спраў. Пройдзе яшчэ год-два — кожная брыгада на гаспадарчы разлік прайдзе, як тады вы будзеце працаваць?

Вядома, спачатку брыгадзіры не-не ды і прыбягалі да Канькова. Ён ехаў з імі ў брыгаду, на месцы дапамагаў у рабоце. Але рабіў ён гэта так, быццам брыгадзір сам дадумаўся, як трэба было зрабіць, каб не сарвалася работа.

Канькоў жа рыхтаваўся да наступу на Балонне. І вось, нарэшце, сарбалася праўленне калгаса. Прышлі не толькі члены праўлення, але многія калгаснікі, асабліва моладзь. Леў Раманавіч трымаў перад сабой вялікія лісты паперы, разлінаваныя ўдоўж і ўпоперак. Вучоны крыху хваляваўся. Канькоў, як заўсёды, быў спакойны. Нехта з брыгадзіраў, прывучаных ужо да дакладных разлікаў, перад тым, як слова атрымаў Леў Раманавіч, запытаўся:

— А разлікі складзены? Такая справа без іх не пойдзе.

— Разлікі будуць. Дасюль мы гаварылі наогул, захапалі людзей лічбамі росту іх дабрабыту ў выніку пераўтварэння паплавоў. Цяпер настаў час пагаварыць пра тое, што трэба зрабіць, каб дамагчыся, напрыклад, чатырох-пяці тысяч літраў малака ад кожнай каровы. Пагаварыць не наогул, а канкрэтна, з алоўкам у руках. Кожная справа, таварышы, маленькая ці вялікая, павінна быць спачатку вырашана на паперы. Гэта — першы закон эканомікі, на які, нажаль, часта не звяртаюць увагі. Такія пагардлівыя адносіны да разлікаў прыводзяць людзей да таго, што нярэдка вырашаюцца справы, за якія не варта было б брацца. Для практыка — лічбы адгрываюць такую ролю, як кампас для падарожніка. Няма іх — саб'ешся з курсу. Дарэчы, Даміра быў іменна такім чалавекам. Ішоў наўпрост, а дарогі ў двух кроках перад сабой не бачыў. Прывыкайце да лічбаў, таварышы, без іх цяпер у такой буйнай гаспадарцы не аб'есціся.

— Лічба не дойна карова — малака не дасць, — сказаў Дзяжэвіч.

— Малака не дасць, вядома, але падкажа, што рабіць. Вось першая лічба, навукова абгрунтаваная. Яна, як той маяк у порце, свеціць і шлях указвае. Каб задаволіць людзей малаком і малочнымі прадуктамі, нам цяпер неабходна мець у сярэднім па Саюзнаму Саюзу на кожныя сто гектараў зямлі — не менш дзесяці кароў.

— Дык гэта ж зусім мала, — здзівілася Ева.

— І зусім не мала.

Леў Раманавіч прыслухоўваўся да таго, як разважалі калгаснікі.

— Як бачыце, лічбы прыводзяць да павучальных разваг. У закружскім калгасе дзве тысячы шэсцьсот восемдзесят гектараў зямлі, а дой-

ных кароў — сто дзевяноста восем. Няцяжка падлічыць, што ў вашым статку не хапае яшчэ сямідзiesiąці кароў.

— Ды і тыя непаўнацэнныя, — падказала Ніна Шумейка. — Трыццаць чатыры перадойкі. Лепш кажу карміць, чым такую карову.

— Вось-вось... — Леў Раманавіч на белым аркушы паперы напісаў лічбу «1». — Першая задача, якая стаіць перад вамі: папоўніць статак жывёлы.

На хвіліну ўсе змоўклі. Потым Каныкоў запытаўся ў заатэхніка:

— Што вы, Вера Антонаўна, скажаце? Як мы будзем папаўняць грамадскі статак?

— Сёлета і ў першыя месяцы наступнага года статак дойных кароў папоўніцца за лік першага ацёлу.

— На многа?

— На сорак дзве галавы.

— Астатнія, таварышы, трэба купіць, — сказаў Леў Раманавіч. — Я раіў бы набыць кароў буро-латвійскай пароды. Крыху далікатная скаціна, затое малочная.

— А грошы дзе ўзяць? — не вытрымаў Даміра.

Следам зашумелі брыгадзіры:

— І так па вушы ў пазыках.

— Іх жа трэба аддаваць.

— Браць — лёгка, аддаваць — цяжка.

Леў Раманавіч спакойна адказаў:

— Пазыка на набыццё кароў патрэбная. Яна дапаможа вам узяць гаспадарку. Аднак вялікі статак можа з'явіцца тым грузам, які толькі пацягне вас на дно, калі вы не здолееце дамагчыся павышэння надояў малака. Я лічу, што ў наступным годзе вы павінны змагацца за дзве з паловай тысячы літраў малака ад кожнай каровы.

— Будзе корм такі, як сёлета, дык не разлічвайце на многае, — азваўся Ліда Раковіч.

— І не праўду ты, Ліда, кажаш. Калі сёлета па дзве тысячы надоім, дык налета па тры — не менш, — заспрачалася з Лідай Зіна Асташка.

Дзяўчаты пажартавалі: бач, як дзядзьку выручае. Леў Раманавіч сулакоў дзяўчат.

— Возьмем найлепшую лічбу — дзве з паловай тысячы літраў ад кожнай каровы. Значыць, за малако калгас здолее атрымаць да канца года каля сямісот з паловай тысяч рублёў. Запомніце гэтую лічбу. Але, каб дамагчыся такіх надоёў — мала аднаго энтузіязму. Патрэбны кармы. Вось лічбы: вам у наступным годзе трэба нарыхтаваць толькі для дойных кароў семсот тон сена, не менш паўтары тысячы тон сіласу, тон пяцьсот бульбы ды каля двухсот пяцідзiesiąці тон зялёных кармоў.

Многа ці мала? Давайце прывяду вам прыклады гэтага лічбы да нашых магчымасцей.

Каб накісьць столькі сена, трэба мець не менш трохсот пяцідзiesiąці гектараў паплавой. І не абы якіх... А так як мы накошваем па дванаццаць-пятнаццаць цэнтнераў сена з аднаго гектара, а на Балонні ўсяго толькі шэсць, дык лугоў трэба мець больш за пяцьсот гектараў.

Пяцьсот гектараў! І гэта для таго, каб пракарміць дзвесце семдзiesiąт кароў. А сілас, бульба, зялёны корм. Потым у вас ёсць цяляты, авечкі, коні. Іх таксама трэба карміць. Значыць...

Брыгадзір Сямён Сіротка шпурнуў у кут недакурак.

— А значыць тое, што гэтыя кароўкі нас з'ядуць. Усё роўна, як у той бібліі: паявілася сем худых кароў і з'елі сем тлустых.

— Кажуць, скаціне нічога не трэба, а яна вунь як аб'ядае чалавека. Дык жа так мы і без хлеба застанемся.

Зіна Асташка запыталася ў Льва Раманавіча:

— Дык няўжо ніякага паратунку няма?

— Ёсць. Зноў лічбы буду прыводзіць, пацярыце ўжо. Я з Верай Антонаўнай распрацаваў комплекс мерапрыемстваў, якія забяспечаць сытую зімоўку жывёле і багатыя летнія пашы. А плошча пад лугамі застаецца гая самая.

Пачуліся галасы:

— Як жа гэта зрабіць?

— Можна, як у Кітаі, па два ўраджаі здымаць будзем?

— Балонне займае сто дваццаць гектараў, — пачаў Леў Раманавіч. — Сёлета з яго сабраў крыху болей за восемдзiesiąт тон сена.

— Якое там сена: адно гора!.. Асака, вастрыва, зязюльчыны слёзы ды дзе-ні-дзе мятлюжак.

— Вось бачыце. А адтуль ужо ў наступным годзе можна будзе прывезці на фермы каля трохсот тон высокакачэскага сена — палову таго, што неабходна для статку кароў. Трэба толькі зараз жа пачаць залужэнне, як мы кажам. На першы час вам неабходна дастаць тону насення цімафееўкі і канюшыны і кілаграмаў шэсцьсот аўсяніцы лугавой. Наконт гэтага з таварышам Каныковым ёсць ужо дамоўленасць.

— Не будзе там канюшына расці. Рэчка разліваецца і вясной і ўвосень. Вымакне трава.

Леў Раманавіч растлумачыў.

— Рэчка залівае толькі частку Балоння: трыццаць-сорак гектараў. На гэтай плошчы можна пасеяць чаротніцу, бекманію, лісахвост, касцёр бязосты, трысцёвую аўсяніцу.

— Але дзе ж мы дастанем усе гэтыя травы? — разгублена запытаўся Лёнька Зайчык.

— Тут я маю расказаць вам пра аднаго чалавека, сціплага да непрыкметнасці. Жыве ён у вас. Займае невялікую пасадку. Але характар у яго неспакойны, такі, як і дваццаць-трыццаць гадоў назад. Па сваіх гадах ён мог спакойна сядзець дома ў Закружжы, або паехаць да сына. Натура не дазваляе. І вось гэты чалавек на працягу многіх год амаль без старонняй дапамогі рабіў тое, чым займаемся цяпер мы. Ён думаў і працаваў над паляпшэннем нізінных купкаватых лугоў. Для лесу, там, дзе рэчка Паланая разліваецца па роўнядзі, ён гады два назад зрабіў эксперыментальны ўчастак высокаўстойлівых да запалення траў. І амаль ніхто, таварышы, не звярнуў на гэта ўвагу. Больш таго, Даміра аднаго разу хацеў забраць на калгасны двор тры ці чатыры капы сена, якое прызначалася для абмалоту на насенне. Калі ён тады гэта зрабіў, дык цяпер у нас было б тых трохсот кілаграмаў насення чаротніцы, якое так нам патрэбна. Гэты чалавек — Дзямід Пракуда.

І вось тут я хачу, дарагія мае таварышы, звярнуць увагу на адну рысу савецкага чалавека — бескарыслівае служэнне народу. Ёсць у нас крыкуны: зрабяць на грош, а крыку падымаюць на чырвонец. Такія людзі прывыклі быць на відавоку. Не заўважаюць іх работы, яны і працаваць не будуць. Гэта фальшывыя людзі.

Але ёсць і другія. Яны робяць сваю справу моўчкі, у далечыні ад людскіх вачэй. За яе яны не чакаюць пахвалы, узнагарод. Наадварот,

часам церпяць ад недалёкіх, кансерватыўных людзей. Церпяць, але не спыняюць сваёй работы, бо ведаюць, што яна ідзе на карысць людзям. Такія людзі былі, ёсць, а ў будучым іх будуць мільёны. Я, таварышы, думаю так, калі вялікі Ленін гаварыў пра людзей камуністычнага грамадства, дык ён меў на ўвазе такіх вучоных, як Папоў, Цыялкоўскі, Мічурын. Хіба гэтыя людзі рабілі ўсё дзеля славы або грошай?! Не, яны жылі вялікімі ідэаламі. Яны працавалі для народа. Так будзе і пры камунізме. Цяпер яшчэ чалавек думае: «А што я атрымаю за сваю працу?» Тады ён будзе думаць пра іншае: «А што з гэтага будзе мець народ?»

Мы маем ужо вельмі павучальныя прыклады. Дзяўчаты самі пачалі рыхтаваць кармы для падкормкі. Яны не запыталіся: колькі нам заплаціць, а кіраваліся тым, каб калгас атрымаў больш малака.

Дзямід Пракуда, наш пастух, і яго падпасак Рыгор Макарык, пянерскае звяно Дзямідавага унука Валерыя Пракуды таксама не патрабавалі плату за працу. Яны вырошчвалі травы, праводзілі доследы, і ўсё гэта пасля асноўнага занятку. Хіба гэта не новыя рысы камуністычнага чалавека?

Мы здолеем вывесці калгас у перадавыя, калі кожны з сённяшняга дня пачне працаваць так, як працуюць гэтыя людзі.

Нам неабходна зараз жа апрацаваць пустошу. На вось гэтай схеме паказана, дзе і на якую глыбіню араць, у колькі слядоў праводзіць дыскаванне. Вясной наступнага года мы правядзём падкормку паплавоў ля ракі Пітамікі і на плошчы ў шэсцьсот гектараў пасеем канюшыну і цімафеўку пад яравыя культуры. Значыць, за зіму вам неабходна дастаць насенне на такую вялікую плошчу.

Але гэта не ўсё. Без сіласу не можа быць трывалай кармавой базы. Вам трэба пасеяць не менш паўтараста гектараў кукурузы, салодкага лубіну і люцэрны. А на прыфермскім участку віка-аўсяную сумесь і некалькі гектараў жыта на корм.

Тады ў нас вызваліцца саломы на подсіці. А гэта павялічыць колькасць угнаенняў.

Як бачыце, нагаварыў я вам шмат. Вы, напэўна, думаеце, што затраты працы не апраўдаюць сябе. На лета вам трэба будзе для падсева каля ста цэнтнераў насення траў. Вы пры сярэднім ураджай атрымаеце столькі, што здолеее прадаць насення траў прыблізна на трыста тысяч рублёў і атрымаеце яшчэ дадаткова каля шасцісот цэнтнераў хлеба. Значыць, за год вы не толькі разлічыцеся з той пазыкай, што возьмеце сёлета, а яшчэ будзеце мець прыбытак. Выходзіць, што даход ад малака з'явіцца чыстым даходам.

Як бачыце, папрацаваць варта. Вось тут вы знойдзеце скрупулёзна складзены графік работы з улікам рабочай сілы калгаса. У разліках я зыходзіў з сярэдніх норм выпрацоўкі і васьмігадзіннага дня. Нічога с'рашнага тут няма. Трэба толькі дружна ўзяцца за працу.

Леў Раманавіч змоўк. Некаторы час панавала цішыня. Вера зноў успомніла прафесара Пальчыкава. Цяпер лекцыі «казінага дыетолога» не здаваліся ёй ужо вязглыдымі. Забытае да часу ўсплыло на памяць. Аднаго разу яны задалі прафесару пытанне: «Што рабіць, калі ў калгасе не знойдзецца адпаведных адзінак бялкоў?»

Пальчыкаў быў у жартаўлівым настроі. Пакратаўшы рыжаваты з сівізной вус, ён усміхнуўся. Студэнты ведалі, што адкажа ён нейкай прытчай, і загадзя радаваліся магчымасці пасмяяцца.

— Старажытныя яўрэі, — сказаў Пальчыкаў, — выблыталіся з гэтага становішча вельмі проста. Яны памаліліся богу, і ён паслаў з неба манку. Праўда, для гэтага ім не трэба было пяць гадоў зубрыць латынь і слухаць старога Пальчыкава.

Цяпер адказ дзівакаватага прафесара набыў для Веры блізкі, зразумелы сэнс. Ёй зрабілася сорамна. Яна, савецкі заатэхнік, чалавек з вышэйшай адукацыяй, дасюль нічога не зрабіла, каб выправіць становішча з кармамі. Чакала, што нехта забяспечыць фермы сенам, сіласам, бульбай, а яна тады будзе складаць рацыёны, дабівацца надояў.

Ева прыкідвала ў галаве, колькі ёй трэба будзе арганізаваць брыгад. Зіна думала над тым, што яна абавязкова будзе такой, як і яе дзядзька. Закончыць інстытут і пачне далей паляпшаць падзвінскую зямлю. Яе вочы сустрэліся з Лёнькавымі, і Зіна адчула, што ён зразумеў яе думкі.

Лёнька Зайчык думаў над тым, што яго спрэчка з Евай і Наташай Кароткай у клубе неяк вырашылася сама сабой. Яму нават смешна зрабілася, што тады ён так няўдала абараняў свае думкі на конт узнёсласці працы. Дзямід Пракуда, мабыць, і не задумваўся над такімі пытаннямі, а вось жа рабіў вельмі карысную справу.

— Што ж, таварышы, — перабіў яго думкі Канькоў, — цяпер справа за намі. Закончым жніво і адразу ў наступ на Балонне і паплавы. Леў Раманавіч просіць на некаторы час адпусціць яго. А потым ён зноў прыедзе да нас, каб разам змагацца за прыгажосць нашай зямлі. Я думаю, таварышы, што вы падтрымаеце маю думку: давайце пашлем у акадэмію шчырую падазку нашаму земляку за дапамогу.

Леў Раманавіч хацеў сказаць, што гэтага рабіць не трэба, але змоўчаў, бо ўсе пачалі дружна пляскаць у далоні.

III

Следам за сенакосам надыходзіў жніўны прыпар. На пагорках і паўднёвых схілах пабялела жыта, натапырылася важкімі калоссямі. Дні за чатыры да жніва прайшоў дождж, ціхі, без грому. Адрозж адскочыла атава. Няўтульны, буры поплаў памаладзеў, апрануўся ў новую яркую вопратку. Жыта пачало хутка даспяваць. Толькі ў нізінах яно было ўсё яшчэ зеленаватым.

Канькоў, параіўшыся з брыгадзірамі, парашыў пачынаць жніво з нанядзелка. Трэба было даць людзям памыцца ў лазнях, адпачыць пасля гарачай пары сенакосу. У суботу пад вечар на агародах закурэлі шызаватыя дымкі. Пакуль мужчыны палілі лазні, дзяўчаты і жанкі мылі ў хатах падлогу, прыбіралі ў сенцах, а сяняжыні ад вуліцы да ганку пасыпалі пяском. Пасля падшывальцы-хляпчукі і недаросткі-дзяўчынкі схадзілі ў лес за свежымі бярозавымі венікамі, нарвалі ля сажалак аеру, каб пасяціць у хаце.

Усюды панаваў нейкі ўрачысты, святочны настрой. Ды і было чаго: ніколі яшчэ Закружжа не ўпраўлялася так хутка з сенакосам, А то на табе: скасілі ўсе сенажаці, застагавалі сена, ды яшчэ выдаўся вольны час!

За вёскай, ля самага лесу, ладзілася маёўка. Яшчэ з раніцы Ева сабрала хлопцаў, прывяла на раней аблюбованае месца, загадала да

чарнаты выкасіць ладны паўкруг. Максім Шняк прытаптаў кожны грудок нагой — любіў ён танцаваць польку, самую хуткую, з ветрам, як ён сам гаварыў. На няроўным жа месцы які танец!..

Потым прынеслі з калгаснага двара чатыры доўгія цалёўкі, наўбівалі калкоў у зямлю, зрабілі лаўкі. Пасярэдзіне чатырохкутніка ўмацавалі жардзіну для ліхтара, а каля лавачак панатыркалі маладых бярозак, ліпак, елак.

Першымі паявіліся тут пажылыя, але надта цікаўныя жанчыны. Занялі найвыгяднейшыя месцы, сядзелі, абкрыўшыся хусткамі, — з лазні і прастудзіца надоўга, — няспешна вялі размовы. Пасля, калі сонца злезла з неба і схавалася за далёкім лесам, паявіўся на дарозе стракаты натоўп хлопцаў і дзяўчат. Наперадзі, осунуўшы на патыліцу кепку, адмерваў цыбатыя крокі закружскі гарманіст Хведар Гаўрылец, высокі, з пераламаным яшчэ ў дзяцінстве носам. Ён то крута выгнаў мяхі гармоніка, то адмысловым рыўком сціскаў яго. Гармонік надрываўся: туві-туві-ту-ві-ві, а здалёк здавалася, што ён настойліва запрашае: ты хадзі, хадзі, хадзі!..

На пачатак Хведар зайграў вальс «Бязроку».

У лад кружыліся пары, зганяючы ахвоту патанцаваць. Максім Шняк кіраваў усім гэтым. Яго басавіты голас гучаў упэўнена і цвёрда, як загад.

— Кавалеры на месцы, дамы злева аднаго... Кавалеры мяняюць дам, дамы кавалераў... Кавалеры справа, дамы злева... Дзве пары злева, дзве справа — вальс-зорачка... Вальс па выбару, выбар па любві...

Тут Максім не меў сапернікаў. Жанчыны, штурхаючы адна другую локцем, паціху перамаўляліся:

— Як па пісаным рэжа!..

— Дастанецца некаму лялька...

— Дзіва!.. З твару не брыдкі, а дзеўкі-дурніцы — на такіх паглядаюць.

— Бабанькі, самі такія былі.

Ева танцавала, а сама не зводзіла вачэй з Максіма. Здарылася нечаканае — блізка нялюбы Максім падмяніў у сэрцы любімага, але далёкага Макара Башукевіча. Танцюючы з Зінай Асташка, Ева бачыла, як Максім нашэптаў на вуха адной, абдымаў пры ўсіх другую. Ева страхэнна раўнавала. У грудзях было горача, а сэрца то шалёна білася, то зусім заціхала. Вось Максім падышоў да Веры Алексіч. Раскланяўся, падаў руку, смешна выварочваючы локцаць. Ева не бачыла Максімавага твару, але па тым, як Максім то згінаўся, то выпростаўся і прыкладаў руку да грудзей, разумела, пра што ідзе размова. Скамандаваўшы новую фігуру танца, Максім зноў пачаў згінацца і разгінацца. Нарэшце, вальс скончыўся. Максім адразу ж апынуўся перад гарманістам.

«Па Верынаму жаданню танец заказвае, — падумала яна, і ад той думкі зрабілася млосна. — Круцёлка, праўду пра яе кажуць. Замужняя, а на хлопцаў пазірае...»

Тым часам гарманіст зайграў танга. Ева бачыла, як Максім падышоў да Веры, нялюка сагнуўся ў паклоне. Вера паклала руку на яго плячо, прыўзнялася на наскі, і ад таго яе зграбная постаць набыла яшчэ большую прывабнасць. Яны ішлі па крузе лянівым крокам. Максім нешта гаварыў Веры, а яна замест адказу ківала галавой. На круг вышла яшчэ тры пары. Пагарджаючы тэмпам музыкі, яны імкнуліся выравацца з палону марудных рухаў — гэта ім не зусім удавалася. Танцоры час-ад-часу

спыняліся, каб падладзіцца пад гукі гармоніка. Толькі Максім і Вера ўлоўлівалі гэты павольны тэмп, таму танец у іх атрымліваўся прыгожа.

«Што ён ёй гаворыць... — думала Ева, з абурэннем пазіраючы на Веру. — Як жа ёй не сорам? Яна ж ведае пра нашу дружбу».

На кругу засталіся толькі Вера з Максімам. Цяпер ужо яна нешта гаварыла Максіму, а ён смяяўся і трос кучаравым чубам.

Ева яшчэ раз злосна паглядзела на іх, ціхенька выбралася з натоўпу, пайшла па сцяжынцы. Ішла паціху, быццам чакала, што Максім дагоніць яе, абдыме за плечы, прытуліць да сябе. На вечарынцы закліпаўся гармонік. Ева ніяк не магла ўцяміць, чаму гарманіст раптам змяніў танга на польку. Спынілася. Прыслухалася. Вечарынка прыглушана гула, чуўся шоргат ног, заліхвацае прытупванне хлапечых ботаў аб сухую, утапаную зямлю. Ева сумелася: «Чаму я, дурніца гэтая, збегла... Трэба было падсці да Максіма, напамінь пра сябе. Хлопцы яны такія: прапала з іх вачэй, дык лічы ўжо, што і з галавы прэч». Назад ішла шпарка. На маёўцы Максіма не было. «Хіба пайшоў з Верай?» У грудзях балюча заныла сэрца. Раптам Ева ўбачыла Веру. Тая стаяла тварам да яе і размаўляла з нейкай дзяўчынай. Ева прайшлася за зялёнымі прысадамі. Воддаль у цемрачы пабліскаваў чырванню аганёк папяросы. Ева хутчэй адчула, чым зразумела, што гэта курыць Максім. Пайшла ў тым кірунку. Некалькі разоў спынялася, потым зноў ішла.

«Ён добры, — думала яна. — Дарэмна пра яго бласлае кажуць. Не такі ён ужо нахрапісты. Яго толькі ў рукі ўзяць як след».

Апошняя думка належала не ёй. Пачула яе Ева аднаго разу ад жанчыны.

Потым яна здзіўлена падумала: чаму ён тут стаіць. Адказ на такое пытанне знайшоўся сам: «Убачыў, што мяне няма, і пайшоў шукаць». Закаханы ўсё разумее так, як яму хочацца.

Не дайшоўшы некалькі крокаў, яна спынілася. Раптам зрабілася няёмка.

— Ева?

— Ой, Максім! А я спалохалася, — голас у яе дрыжаў ад хвалявання. — Чаго ты тут?

— Так...

Абое раптам адчулі незвычайную нялюкасць. Ева камячыла хуцінку. Максім моўчкі курыў.

— Халаднавата нешта, — сказала Ева, хоць было цёпла.

Максім зняў пінжак, накрываючы яе, паклаў рукі на плечы, ды так і не мог адняць. Былая бойкасць і смеласць зніклі бяследна. Ева павярнула да яго твар. Мяккія валасы казытнулі яму рукі. Максім паціху прытуліў яе да сябе.

— Не трэба тут, — прашаптала Ева, не вельмі спрабуючы схваць твар.

Абое заціхлі, сціскаючы адзін другога ў абдымках. Усе дасюль крадзеныя пацалункі здаліся Максіму нікчэмнымі перад гэтым, што быў падараваны па каханню. Прадаўжаючы стаяць абняўшыся, яны ўсміхаліся найшчаслівейшымі ўсмешкамі. Гэтак жа абняўшыся, пайшлі паціху, добра не разумеючы нават, куды яны ідуць. Абое звычайна гаваркія, цяпер маўчалі, узрушаныя пачуццём той блізкасці, якая ўстанавілася паміж імі. Максім моцна сціскаў Евіну руку, але ёй зусім не было балюча. Яна таксама пацскавала яго руку, тады абое спыняліся, надаўга заміралі ў пацалунку.

Так яны доўга блукалі па сцежках. Потым невядома як апынуліся на тым канцы вёскі, дзе жыў Даміра. Прымасціліся на рэштках лавачкі, што хавалася ў зарасніку пахучай кашкі. Сядзелі, прытуліўшыся, маўчалі.

— Як там без нас? — пяршыла маўчанне Ева.

— Танцуюць...

— Не шкадуеш, што звяла цябе?

— Не... Я, ведаеш, Ева, хачу сказаць табе, — Максім пасля кожнага слова рабіў паўзу, быццам узбіраўся на высокую гару: — Толькі ты не крыўдуй, бо я не надта ўмею ўсё як след сказаць. Адчуваю лепш...

Ева разумела, пра што ён збіраецца з ёю гаварыць. Ад шчасця ўсмешка не знікала з яе вуснаў.

— Давай, Ева, назаўсёды вольна так.

Ён змоўк, хоць Ева хацелася, каб ён гаварыў яшчэ і яшчэ, паўтараў адно і тое ж. Яе нават смяшыла яго нясмеласць.

— Не ведаю нават... Цяпер вунь кідаюць часта.

— Каб я цябе кінуў?! Што ты, Ева!.. Я толькі з выгляду такі баламутны. Я цябе ніколі не пакрыўджу. Хочаш, прысягну нават. Я цябе, колькі загадаеш, чакаць буду. Абы разам з табой...

— Ну, так мне не выпадае. Яшчэ да райкома чуткі дойдучь, дык Ліпанавы маральнае разлажэнне прыпіша. У нас наконт гэтага строга.

— Дык што ж нам і сустракацца не можна? — у голасе Максіма пачулася заклапочанасць.

— Дзівак, навошта нам сустракацца, калі мы і так заўсёды разам будзем!.. — І, ужо засаромеўшыся, дадала: — Ліпанавы неяк казалі, што камсамольскае вяселле арганізуе. Толькі вось ты не саюзны.

Максім хацеў сказаць, што ён даўно хацеў паступіць у камсамол, ды баяўся, што не прымуць. Але змоўчаў. Напружаную цішыню парушыла песня.

— З маёўкі ідуць, — сказаў Максім.

— Ліда п'е. Нібы пра нас, праўда?

Абое пачалі слухаць песню. Яна абарвалася нечакана. Доўга чуўся толькі смех ды прыглушаныя далечыней галасы. Потым зусім блізка зайграў гармонік. Здавалася, ён іграе побач, але нікога не было відаць. Нарэшце, з завулка паявіліся чорныя і белыя постаці хлопцаў і дзяўчат. Гармонік усхліпнуў і зноў зайграў — вясёлую прыпевачную мелодыю. Дзяўчаты наперабой запелі частушкі, выстаўляючыся адна перад другой. Яны прайшлі паўз кусты кашкі, не заўважаючы там Максіма і Еву.

Раптам прыпеўка абарвалася. Тады Ева і Максім пачулі абураны голас Ніны Шумейка:

— ...А тое, што Дамірава жонка памёрла. На прыцемку прывезлі...

Адразу наступіла трывожная цішыня. Моладзь разыходзілася моўчкі. Ева яшчэ цясней прытулілася да Максіма.

IV

На сядзібе МТС адзінай жывой істотай была каза. Высока задраўшы галаву, яна хадзіла па выпаленай сонцам рудой зямлі. Убачыўшы Канькова, каза спынілася, потым, цягнучы за сабой доўгую вяроўку, падышла да яго, баднула рагамі. Канькоў сцёбнуў яе дубцом, каза адышлася, наставіла рогі, пазірала на прышлага жоўтымі, зласнаватымі вачыма.

Канькоў кінуў дубец. Каза адразу ж пачала аб'ядаць свежае бярозавае лісце.

— Ну і гаспадары!.. — Канькоў узбег па прыступках у кантору, адчыніў дзверы. На чорнай працёртай канапе сядзела чарнявая дзяўчына з двума радамі пацерак на шыі і чытала страпаную кнігу. На Канькова яна нават не паглядзела.

— Дзе дырэктар? — запытаўся Канькоў.

— Няма, — адказала дзяўчына, прадаўжаючы чытаць.

— А дзе ён?

— Пра гэта не сказаў. І наогул, таварыш, у нас абед.

— Добра, пачакаю.

Канькоў азірнуўся. Апрача гэтай канапы ды стала, іншай мэблі ў пакоі не было. Сеў на край. Дзяўчына падабрала плацце, ледзь пасунулася.

— Ну і парадак у вас! — не вытрымаў Канькоў. — Абедаюць... Які ўжо цяпер абед.

Яго заўвагу чарнявая пакінула без увагі. Канькоў выняў блакнот, яшчэ раз прагледзеў запісы, ці не забыўся пра што. Не, усё ўлічана.

Нейкі час панавала цішыня.

— Што вы чытаеце? — Канькоў не мог сядзець вось так моўчкі.
 — Моль Флондэрс.
 — У самы разі! Паслухайце, а лепшае вы не змаглі знайсці?
 Дзяўчына агрызнулася:
 — Гэта ўжо не ваша справа.
 — Чаму? Мая. Людзі вунь змагаюцца за тое, каб усё навокал прыгожым зрабілася: зямля, чалавек, а вы нямаведама чым захапляецеся...
 Дзяўчына адарвалася ад кнігі, нялюба зірнуўшы на Канькова, адрэзала:
 — Не перашкаджайце мне культурна адпачываць.
 Канькоў ускочыў, прайшоўся па пакоі. «Вось бы цябе да нас, у Закружжа. Захапілася б ты там абнаўленнем паплавоў — усякае глупства з галавы вылецела б. Сядзіць тут, ляпае на машыны, а жыццё міма ідзе. Трэба будзе Тамары сказаць. Яна ёй пакажа «Моль».
 На двары пачуліся сварлівыя галасы. Прадаўжаючы думаць, Канькоў паглядзеў у акно. Пятроўскі старшыня разводзіў рукамі, нешта даказваючы дырэктару МТС. Той адмахваўся ад яго, як ад назойлівай мухі. Сакратарка ўжо сядзела за сталом. Аднекуль нават паявіўся крываногі ўслончык.
 Дырэктар, убачыўшы Канькова, стрымана прывітаўся, не так, як раней, калі Канькоў быў яшчэ рэдактарам газеты.
 — Ну, як ты там? — запытаўся больш для формы. — Да мяне? Зараз вось з ім разбяруся.
 Ён паказаў на пятроўскага старшыню.
 — Са мной і разбірацца няма чаго. Давай і ўсё тут. Умову падпісаў — выконвай, — адказаў той.
 — Дзівак чалавек!.. Па валу мы ўмову выканаем, а на сіласаванне ў мяне трактара няма. Ды і не хочучь людзі працаваць. Колькі там заробяць... Капейкі.
 — Ды я ўжо дамовіўся. Толькі твой загад патрэбны. Я, значыць, з камбайна трактар здымаю, ды на сіласаванне... Камбайн гэты ўсё роўна стаяць будзе. У мінулым годзе за ўсё лета дваццаць гектараў зжаў, ды так, што пасля бабы дажынаць хадзілі. На вось, падпішы.
 Прыткнуўшыся да стала, дырэктар падпісаў паперку, сказаўшы:
 — Ад цябе не адчэпішся. Помні, будучы ў райкоме сварыцца за камбайнавую ўборку — у кусты не хавайся.
 Пятроўскі старшыня паціснуў дырэктараву руку, выбег з пакоя.
 — Заходзь да мяне, — запрасіў дырэктар Канькова, адчыняючы дзверы ў кабінет.
 — Я таксама па справе.
 — Адчуваю. Да мяне ездзяць прасіць, а я еджу вымовы атрымліваць.
 У кабінёце, маленькім пакойчыку з адным акном на эмітэсаўскі двор, было душна. Сонца напаліла стол, сцены, крэслы.
 — З якой ты просьбай? — запытаўся дырэктар.
 Канькоў расказаў пра задуму палепшыць паплавы, пра ўздым жы-вёлагадоўлі. Дырэктар слухаў уважліва, не перапыняў, але як толькі Канькоў кончыў расказаць, запытаўся:
 — Трактары трэба?
 — Так.
 — Не дам. Няма ў мяне. Умова зацверджана, як жа я яе парушу?

— Фармальна ты, вядома, маеш рацыю. Але зразумей, Анісім Рыгоравіч, што ў людзей уздым, усе гараць гэтай ідэяй. Не скарыстаем энтузіязму — можа заглухнуць, нават сарвацца ўся справа.
 — Рад бы ў рай, ды грахі не пускаюць... Ты вось цяпер мяне паслухай, — Анісім Рыгоравіч падсунуў лічыльнікі. — На ворыва мне, напрыклад, зацверджаны план дзесяць тысяч гектараў, на культыва-чыню — восем, на сяўбу — пятнаццаць і яшчэ на малацьбу, на вывазку торфу, на жніво, на ўборку ільну, — і ўсё гэта я павінен дакладна выканаць. Сам помніш, як на бюро мяне білі, калі ўмовы не выконваліся. Але я не толькі хачу выканаць, але і перавыканаць план па гэтых ра-ботах. Цяпер глян, што атрымліваецца, калі б я ўзараў табе гэтае Балонне. У плане палепшанне лугоў не прадугледжана. Значыць, я павінен неяк выкруціцца. Ну, скажам, запішам гэтую работу, як уздым папараў. Тады ў цябе прыбавіцца пасяўная плошча, а на самай справе яе няма... Выходзіць, у тваім калгасе адпаведна знізіцца ўраджай-насць. А за гэта зноў не пахваляць.
 — Пачакай, пачакай, нешта ты незразумелае гаворыш. Нарэшце, трактары вылучаны калгасу і ён мае права імі распараджацца як за-хоча.
 — Дарагі, Васіль Мацвеевіч, гэта не зусім так. МТС — установа дзяржаўная. Мы не можам пусціць работу машын на самацёк. Можа табе захочацца ў горад на трактары ездзіць... А мы не дапусцім.
 — Праблема палепшання паплавоў, — на твары Канькова выразна відаць было абурэнне. Раскосыя вочы гнеўна зыркалі на дырэктара, — гэта праблема ўздыму ўсёй гаспадаркі. Будзе больш сена — застанецца саломы для падсілка, калгас атрымае больш гною, а гной павысіць ураджайнасць.
 — Усё гэта я добра ведаю, але ўносіць дэзарганізацыю ў планаван-не маю намеру.
 — Гэта, нарэшце, неразумна. Звычайны чыноўніцкі падыход да справы. Да чаго ў нас дайшло. Нядаўна прашу трактарыста падкінуць з лесу бяргенне. На чалябінцы за два рэйсы можна было прывезці. Не паслухаў. Давялося коней з сенаўборкі здымаць. А трактар так увесь дзень і прастаяў.
 — А чаму стаяў?
 — Бо рабіць не было чаго.
 — Гэта ўжо ты вінаваты. Не прадаставіў фронт работы. За такія адносіны караць трэба.
 — Ну, вось што, — перапыніў яго Канькоў, — дыскутаваць з та-бою ў мяне часу няма. А трактары вы ўсё роўна дасце. Яны цяпер на прастоях у калгасах. Не хочаш сам, бюро абавяжа.
 Дырэктар узрадавана трасянуў лічыльнікамі.
 — Братка мой, абавяжа — усё зробім. Тады ўжо мы не адказваем. Канькоў прышоў дадому раззлаваны, запытаўся ў Лёнькі Зайчыка:
 — Даміра прыходзіў?
 — Не было. Сказаў, не пойдзе.
 — Чаму?
 Лёнька ўзняў і апусціў худыя плечы: гэта азначала, што ён не ведае.
 — Ну, і ліха з ім, — сказаў Канькоў. — Вось з трактарамі поўны канфуз. Не дазваляе дырэктар. А пакуль да бюро дойдзе, ды яшчэ Старыковіч дыскусію завядзе, — спознімся. Самы час за Балонне брацца.

— А што, каб я з хлопцамі пагутарыў. Нашы яны, закружскія, згодзяцца. Толькі вось з гаручым як будзе?..

У Канькова аж заззялі вочы.

— Гаручае дадзім. Нам толькі пачаць. А там райком пойдзе насустрач. Дык пагутары з імі. Плату мы ім дамо.

— Ну што вы, Васіль Мацвеевіч, якая тут плата!.. Яны за так зробіць, пабачыце.

— А калі не згодзяцца? За гэта іх могуць з работы зняць.

— Дык ніхто і ведаць не будзе.

— Добра было б. Я яшчэ з Ліпанавай пагутару. Няхай падкажа хлопцам.

— Ды яна ўжо гутарыла, прасіла памагчы. Нядаўна паехала. Хацела вас бачыць.

«Вось так яно і будзе заўсёды, — з прыкрасцю падумаў Канькоў, — не па-людску неяк... Ды хіба яе ўгаворыш!»

— Васіль Мацвеевіч, а з Дамірам вам пагаварыць трэба. Траўма ў яго вялікая. Чалавек ён горды, спатыкнуўся, цяпер можа пайсці кульгаць.

— Ды ты што, вучыць мяне задумаў?— яго вочы здзіўлена пазіралі на Лёньку. Потым Канькоў паклаў руку на Лёнькава плячо, сказаў: — А, наогул, маладзец! Так і трэба. Многа ў цябе работы ці мала, а пра таварыша забываць нельга. Абавязкова схаджу, Лёня.

З таго самага часу, як на агульным сходзе Даміру знялі з работы, Канькоў бачыўся з ім не больш трох разоў.

І кожны раз пачынаў сур'ёзную размову было недарэчы. Спачатку шанавалі агню гонар, думаў: няхай крыху астыне. Потым, калі памёрла жонка, было нязручна лезці да чалавека з нейкімі прапановамі, хоць Канькоў добра ведаў, што вылучыць старшыню можа толькі праца. Калі быў складзены план пераўтварэння Балоння, Канькоў запрасіў Даміру на праўленне.

«Паставім яго старэйшым над усімі паплавамі, — думаў ён, — работа на прыродзе паможа пазбавіцца тужлівых думак». Даміра на праўленне не прышоў. Прынеслі ад яго запіску: «Як я ёсць не ўгодны ў сучасны момант алімент, прашу сябе дарэмна маёй персонай не турбаваць».

Назаўтра і адбылася тая сустрэча, якая вывела Канькова з раўнавагі. Страціў Канькоў на час былы свой камісарскі падыход да людзей. Ды і было ад чаго.

Сутыкнуўшыся з Дамірам на вузкай сцяжынцы, дзе і разысціся было нялёгка, Канькоў узрадавана крыкнуў:

— Злавіў я цябе, нарэшце!.. Ты, брат, ад людзей не хавайся...

Даміра падышоў зусім блізка, адштурхнуў Канькова, працадзіўшы скрозь зубы:

— Ты вось што, на маёй дарозе не стой. Думаў, чалавек ты, аж не... поскудзь. На чыё месца пайшоў?

Каб гэта сказаў хто іншы, можа, прапусціў бы Канькоў твая словы міма вушэй. Але гэта быў Даміра, чалавек, які некалі выратаваў яму жыццё. Таму пачутая абраза балюча кальнула ў сэрца.

— Раскайваешся, што некалі вынес мяне з-пад агню?..

— Я многіх з-пад агню вынес. А мяне... — у Даміры сарваўся голас, на нейкі момант твар яго пасінеў, вусны нервова перасмыкнуліся. — Ты лепш не кратай мяне... Я, можа, цяпер на ўсё гатовы. — Апошняя ён сказаў ужо зусім спакойна і цяжка пакрочыў у бок сваёй хаты.

Цяпер, ідучы да Даміры, Канькоў па-іншаму ўспрымаў тую размову. Не выходзілі з галавы Тарасавы словы: «Я многіх з-пад агню вынес. А мяне...» «Сам жа вінаваты, — падумаў Канькоў, — дакаціўся, далей няма куды. З-пад якога агню цябе выносіць? Крытыкі спалохаўся. Партыя папраўляе, а ты хочаш, каб цябе ад справядлівай кары выгарадзілі. Не, брат, прабач. А рука ў такіх справах павінна быць цвёрдай. Тут на дружбу не пасылайся. Запартызаніўся. Добры хлопец быў. Баявы, смелы. Калі ж ты арыенцір страціў, у балота трапіў? Вось і расплачвайся за памылкі... Толькі памылкі не адразу з'явіліся? Вядома, не. Дзе ж тады мы былі? Чаму позна спахапіліся? Раней руку трэба было падаць чалавеку. І правільна сказаў Даміра: ён умеў у час ад смерці ўратаваць. А мы не здолелі. Ды і я надта добры. Пакрыўдзіўся, а за што? Ці заглянуў у яго душу? Не; пабаяўся. Часу для размовы не знайшоў. Яго гонар шанавалі, ці, можа, свой? Няёмка! Сорамна! А тое, што таварыш на барацьбе побач з табой выходзіць са строю — гэта цябе, таварыш камісар, мала абыходзіць. Сорамна, Канькоў, сорамна перад уласным сумленнем».

Думкі бязладна круціліся ў галаве. Канькоў то дакараў сябе за безважлівасць і чэрствасць, то спрабаваў прыдумваць тая словы, якія мусіў сказаць Даміру. Ішоў ён хутка, нават не заўважаючы гэтага. Перад брамкай спыніўся, потым рашуча націснуў на клямку. Дзверы былі зачынены. Канькоў падумаў, што ў хаце нікога няма. Але ў прырыстую сіню неба ўзняўся з коміна шызаваты дымок. Тады Канькоў абышоў плот, прабраўся на дзядзінец з боку агароду. На двары ў беспарадку валяліся пасечаныя дровы, ляжала рассохлае карыта на баку, пагнутае старое вядро і вялізная бочка. З бочкі вылез руды, касматы сабака, разінуў лапу, каб забрахаць, ды, відаць, паленаваўся і зноў схаваўся ў засені.

Даміра нешта разбоўтваў у вялізнай місцы. Убачыўшы Канькова, адсунуў міску, нахмурыў бялесыя, выгаразлыя бровы.

— Адведаць вось прышоў, — у Канькова адразу зніклі раней прыдуманыя словы.

— А я табе радня якая? Ці мо' паспачуваць хочаш? Як там партызан Тарас Даміра бліны пячэ...

— Хоць прысесці запрасі.

— Месца колькі хочаш, толькі ў мяне часу на пустыя размовы няма.

Канькоў пакутліва падбіраў патрэбныя словы. Яны ж, як на тое ліха, былі нязграбнымі і зусім не тымі.

— Доўга надакачца я табе не збіраюся. Прышоў вось запытаць, што ты рабіць думаеш?

— Гэта ўжо не твая справа. Вы сваю зрабілі, цяпер няхай мая галава баліць.

— Ну, так лёгка ты ад мяне не выкруцішся. Я сур'эзна пытаюся, дзе ты працаваць збіраешся.

— Ягады збіраць буду, — злосна адрэзаў Даміра.

— Работа чыстая. Толькі не падабаецца мне твая размова.

У Даміры пераламалася правае брыво, палезла ўверх.

— Не па іраву, кажаш. Вунь бог, а вунь парог... Без дарадчыкаў абыдуся.

— Бога не бачу, а парог сам знайдзю. На каго ты, Тарас, крыўдзішся? На мяне? На Сяльчонка? На бюро? На калгаснікаў? Пасады, можа, шкада? А ці помніш, Тарас, як цябе хацелі камандзірам атрада паста-

віць? Што ты тады адказаў? «Не магу, умения не хопіць. Я прывык фашыстаў радавым біць». Хапіла ж у цябе тады шчырасці сказаць, што не справішся. А вось цяпер не хапае сілы прызнацца, што не здолеў калгасам кіраваць. А што не здолеў — факт!

— Здолеў бы, каб памаглі! І ты мне маралі не чытай. Я сам цяпер — во які вучоны!

— Не дайшло, відаць, да цябе. Скажы, Даміра, за што ты ваяваў?

Даміра недаверліва пазіраў на Канькова.

— Вядома за што, за Савецкую ўладу...

— А калі паслухаеш цябе, дык здаецца, быццам ваяваў ты за пасаду, ды яшчэ за тое, каб ніхто табе не мог слова сказаць.

— Ну, дык дабівайце мяне. Вось ён, Тарас Даміра, сем разоў страляны партызан, — і, ужо зноў забыўшыся на ўсё, закрываў. — На каго злусця, ведаю. Дземідзенку слухалі.

— Пацкай, пачакай, дзівак. Не Дземідзенка ж цябе вучыў у справачы лічбы перапраўляць?

— З табой мы ўсё роўна не згаворымся. Ідзі ты, Канькоў, лепей у кантору, ды баб агітуй. Глядзі, каб Матрона Башукевіч табе ферму не разваліла.

Яшчэ раз злосна зірнуўшы на Канькова, Даміра пабег на кухню. Там ён дастаў з паліцы муку, ледзь не палову кулька высыпаў у міску. Канькоў прайшоўся па хаце. І тут ён заўважыў рамку, што ляжала на лаўцы. Асцярожна, каб не выпала шкло, прыўзняў яе: з рамкі на яго глянулі праніклівыя, засмучоныя нечым вочы Анюты.

Канькоў доўга глядзеў на партрэт Даміравай жонкі, ціхай, зусім непрыкметнай жанчыны. Калі, бывала, здаралася заходзіць яму да Даміры, Анюта неяк незаўважна падавала на стол закуску, потым садзілася на край лаўкі і ўвесь вечар маўчала, быццам яе і не было ў хаце. «Чаму ў яе такія вочы? Няўжо яе Даміра крыўдзіў?» Канькоў успомніў, як на могілках, калі апусцілі труну ў магілу, у Даміры раптам скалануліся плечы, потым абвіслі, быццам нехта перабіў яму ключыцы. «А што я ведаў пра іх жыццё? — думаў Канькоў. — Лічыліся сябрамі. Няўжо я быў вінаваты больш за Даміру ў яго памылках?»

Ён убачыў цвікі і малаток, якія ляжалі ў кутку. Нешта, відаць, перашкодзіла Даміру прымайстраваць партрэт да сцяны. «Дзе ж ён хацеў павесіць партрэт? Напэўна, тут, на самым відавоку».

Ён узяў цвік, малаток і, не звяртаючы ўвагі на Даміру, пачаў убіваць яго ў сцяну. Прымерыў рамку. Убіў унізе яшчэ два цвікі.

— У цябе, можа, шнур які знойдзецца? — запытаўся ён, не паварочваючыся да Даміры.

Адказу не было. Канькоў азірнуўся, усё яшчэ трымаючы партрэт у руцэ. Тарас стаяў, прыхіліўшыся да вушака. Яго плечы, як і тады, на могілках, калаціліся пад старой, выгарэлай гімнасцёркай.

Канькоў, нячутна ступаючы, падышоў да яго, спыніўся, нерашучы і збянтэжаны. «Што я павінен рабіць у такі час? — думаў ён. — Гаварыць. Але навошта тыя словы. І ўсё ж яны патрэбны. А якія?»

Даміра плакаў, чуліся яго прыглушаныя стогны.

— Даруй, Тарас, — не разумеючы нават чаму, сказаў Канькоў. — Калі можаш, даруй.

Даміра павярнуўся. Твар у яго быў сухі, але нейкі адразу пачарнелы.

— Каб ты ведаў, кім яна была мне... Ды я без яе прападу зусім. Я за

гэтыя паўтара года, як даведаўся пра яе лёс, крывёй сышоў. Як у тумане хадзіў. Сяджу на сходзе, а сам пра яе думаю, пра сябе.

— Дзецям хацеў бліноў напаячы?

— Яна, бывала, блінамі іх карміла. Папрасілі сёння: напаячы бліноў. А я цеста не ўмею зрабіць. Поліўка нейкая атрымалася. Наліў на патэльню — не адстае.

— А дзеці дзе?

— На вуліцу адправіў. Глядзяць яны на маю работу здзіўленымі вачанятамі і, здаецца, што дакараюць мяне. Разы тры патэльня з рук вывальвалася.

— Давай спачатку партрэт павесім. А пасля ўжо за бліны возьмемся. Шукай вярхоўчыну якую.

Даміра прынёс шпагату. Канькоў прымацаваў шпагат да рамы, павесіў партрэт на сцяну. Тарас стаяў пасярод хаты, анямелы, у безвыходнай журбе. Канькоў абняў яго за плечы.

— Нам з табой, Тарас, давялося хаваць не мала самых дарагіх і блізкіх людзей. І калі мы засталіся жыць, дык не для таго, Тарас, каб гібець у журбе і горы. Помніш, як мы вялі бой за Пагодзінскі мост. Дзесяць нас тады было. І калі паміраў хто, мы гаварылі: весці агонь і за яго. Мы тады выстаялі, Тарас. І толькі таму, што мы біліся і за жывых і за мёртвых, якія не паспелі кончыць сваю справу.

— Цяжка мне.

— Вельмі цяжка, Тарас. Каб папрасіў ты ў мяне кавалак майго жыцця для Анюты — аддаў бы.

— Як не хацелася ёй паміраць. За мяне баялася. Яна мяне з аднаго позірку разумела.

Яны памаўчалі, прадаўжаючы стаяць абняўшыся. Потым Даміра запытаўся:

— Ты не думай, што я які баламут. Гора мяне падсекла. Я яшчэ пакажу сябе.

— Такіх у архіў не спісваюць. Толькі не сядзі адзін. Ідзі працаваць.

— На каго ж дзяцей кінучь?

— І гэта прядумаем.

У хату ўвайшла Волечка, за ёй перакуліўся цераз парог Коля. Канькоў пазіраў на дзяцей і, шчыра кажучы, здівіўся: не ў прыклад бацьку, яны былі чыстыя, прычасаныя. Не зважаючы на чужога, дзеці падбеглі да бацькі, абхапілі яго за ногі і наперабой пачалі хваліцца:

— А я ела бліны...

— Я таксама еў.

Даміра чамусьці незадаволеная моршчыў лоб, а дзеці прадаўжалі разказваць пра тое, як іх карміла і мыла цётка Ніна.

— Хто ж гэта? — пацікавіўся Канькоў.

Тарас спачатку зрабіў выгляд, што не пачуў, а калі Канькоў паўтарыў пытанне, неахвотна адказаў:

— Шумейкава, даяркай працуе. Не люблю я, калі самі на паслугі набіваюцца.

— Малайцы камсамольцы! А я толькі думаў іх скіраваць на тое, каб табе памаглі. Аж яны самі дадумаліся. Так што ты, брат, гэтага не цурайся. Наш партызанскі закон: узаемавыручка.

V

Даўно ў Закружжы не было такога вяселля: з кветкамі, стужкамі, песнямі, скакамі і караваем. Гасцей панухала і панайшло шмат. Ні адна закружская хата не ўмясціла б такую просьбу народу. Таму пад вясельныя сталы забралі клуб. Дзяўчаты-шаферкі напярэдадні павымывалі сцены і падлогу, пад столлю развесілі гірлянды з каляровай паперы, у кутку, супроць сцэны, за сталом паставілі жытнёвы сноп, а ля яго прымацавалі да сцяны два ручнікі. Сноп — пажаданне маладым жыць багата, ручнікі — азначалі сямейную згоду. Клуб неяк адразу пасвятлеў, набыў тую ўтульнасць, якой так не хапала яму. А назаўтра, калі гуртам і па аднаму прышлі госці, старым здалася, што не вяселле будучь спраўляць тут, а кірмаш, якога даўно ўжо не было ў ваколіцы.

На сцэне размясціліся музыканты. Даўгальгі з перабітым носам Хведар Гаўрылец, у вышыванай кашулі з чырвонай стужкай, што была прышпелена на грудзях, — шафер маладога, — трымаў яшчэ бацькоўскі гармонік.

Рыжы Лёнька Зайчык, трымаючы балалайку, спрабаваў схаваць рукі ў кароценькіх рукавах пінжака. Збоку яго прымасціўся Аўтух Нямога, ленаваты мужчына гадоў пад пяцьдзсят, першая і апошняя скрышка ў аркестры.

За сталом размяшчаліся па радні. Пад снапом селі маладыя. Еве падклалі падушку, каб нявеста выглядала больш самавіта. Адна справа — прыгажосць, іншая — рост. Малая нявеста — лішнія кіны. Ды і што за нявеста, калі яе за сталом не відаць. Пад стол жа Еву хаваць няма патрэбы: з твару яна не брыдка.

На Еве белае бліскачае плацце з блакітным поясам, ледзь падсінены вэлом удала прыколаты да валос паўмесяцам з кветак. Сёння Ева крыху бледнаватая — хвалюецца, хоць выгляду не падае. Па прывычцы распараджаецца і тут, улазіць у справу, якую належыць рабіць гаспадыням.

— Дзяўчаты, сюды хадзіце, — крычыць яна даяркам, якія купкай стаяць ля дзвярэй.

— Села, вось і сядзі, — шэпча сваця. — Не дзяўчат табе, Евачка, цяпер трэба пільнавацца.

Малады ў новым гарнітуры з чырвоным бантам на лацкане пінжака, прабраўшыся за стол бокам, спаважна садзіцца побач з Евай. У яго крыху збянтэжаны выгляд, і гэта адразу заўважаюць госці. Хлопцы ў куточку жартуюць:

— Папаўся, хто кусаўся!

— Не глядзіце, што малая — вочы павыдзірае.

— Хлопцы, што я чуў, каб вы ведалі... Учора Максім да Канькова бегаву, прасіўся ў брыгаду меліяратараў. Далібог, Еўчына работа!..

— Пачакай, яна яго яшчэ на ферму пашле.

Абাপал маладых садзіцца шаферы і шаферкі. Потым сваты і сваці, а далей ужо блізкая і далёкая радня.

Канькова з Верай пасадзілі бліжэй да маладых.

— Прыпар, а мы гуляем, — гаворыць ён Веры.

Стары дзед Анісім супакойвае старшыню:

— Ты, Мацвеевіч, людзям давярай. Яны цябе на падвядуць. Сёння

пагуляюць, а заўтра ўтрая зробіць. Чалавек не машына. Яму адхланенне трэба.

Вера адчувае сябе някавата, хоць ёй вельмі падабаецца гэтая буйная веселасць.

Пад вокнамі і ў дзвярах натоўпы цікаўных хлапчукоў і дзяўчынак. І Веры ўспамінаецца, як некалі васьм такой жа нямоглай дзяўчынкай і яна бегала глядзець маладых. Даўно гэта было, вельмі даўно, а так выразна прыпамінаецца ўсё, быццам не прайшло яшчэ і года.

Дзед Анісім налівае поўную чарку, жартуе:

— Бачыш, дачушка, як табе спрыяю. Цераз верх цячэ. Сумнавата табе ў нас крыху, але людзі ўсюды родныя, — ён падносіць сваю чарку, нязграбна трымаючы яе ў каструбаватых, нягнуткіх пальцах.

— Горка! — крычаць з далёкіх сталоў.

— Есці нельга!..

— Палын, а не ежа..

— Го-о-орка!..

Ева адмахваецца і рагоча, закідваючы галаву на залацісты аржаны сноп. Максім, трымаючы ў руцэ чарку, нахіляецца да яе, шыпячы губы і нясмела цалуе.

— Ы-ы-х, — барадаты Мікола Шумейка гудзе басам, — мне б такое шчасце выпала...

— Сядзі, стары, адчалаваўся ўжо, — штурхае Міколу жонка.

Аўтух Нямога, выпіўшы адразу тры чаркі, узлез на сцэну, спрабуе перакрычаць гасцей:

— Маладым нашым, Максіму Лявонавічу і Еве Андрэеўне, каб добра жылося, у хаце вялося, каб не было сваркі, каб у місе плавалі скваркі, каб сто гадоў пражылі, дзяцей нагадалі, ажанілі і замуж аддалі ды і пра нас не забывалі — пажадаем многія годы. Ура!!

Маршы іграюць усім: шаферам, сватам, бацькам, гасцям і тым, хто хоча пацешыць сябе. Аўтух Нямога добра ведае, каму што пажадаць.

Іграючы на скрыпцы, ён шныларыць вачыма па людзях, ацэньваючы беснамылкува, хто і колькі пакладзе грошай на талерку. Калі чалавек салідны, яму і марш салідны, і велічанне адпаведнае.

За сталом паводкавай хваляй шуміць бяседа.

— Канькоў, Васіль Мацвеевіч, думаеш, не разумеем, што цяжка табе? Усё бачым і паможам, — крычыць дзед Анісім.

Старшыня сур'езна заўважае:

— Дык хіба вы не для сябе працуеце? Не дапамога, а добрая работа патрэбна.

— Яно так толькі гаворыцца. Даміра, бывала, казаў: «Мой калгас», «Ты ў мяне работнік нікуды не варты». Вось і прывыклі, быццам не для сябе, а для Даміры стараліся.

— За вочы нагаворваць на чалавека няма чаго.

— Няўжо ж не запрасілі Даміру? — чуюцца шэпт.

— Ён жа нявесту вунь як падтрымліваў.

— Добрае забываецца хутка.

— Сама бачыла, як Еўка да яго хадзіла. Не пайшоў.

— І малайчына. Жонку шануе.

Даяркі сядзяць гурбой, расчырванеліся, падліваюць адна другой у чаркі, але не п'юць, а толькі прыгубляюць.

— Піце, дзеўкі, і шабаш дзела, — падахвочвае іх Раман Дзяжэвіч.
 — А кароў хто даіць будзе?
 — Ён вып'е і шабаш дзела, спаць ляжа.
 — Вось бы пра падкормку падумаў.
 — Дабярэцца Канькоў да цябе, пачакай.
 Дзяжэвіч выпівае шклянку адным дыхам, закусвае селядцом і толькі тады адказвае даяркам:
 — Я чалавек вёрткі: ты мяне пад лёд, а я адтуль з рыбкай у роце.
 — А мы цябе не пад лёд, а за вушка ды на сонейка. З-пад ільду ты выйрнеш...
 Ева ўвесь час штурхае пад бок маладога. Той пасля кожнага катурха асцярожна ставіць на стол чарку, тлумачачы гасцям:
 — Арганізма нешта не дазваляе. Прабачце ўжо!
 — Не можна яму, — падхоплівае Ева. — У яго галава пасля выпіўкі баліць. Валянціна Іванаўна — доктар — сказала, што гэта гарлатанія.
 Вера ледзь стрымлівае ўсмешку: любіць Ева мудрагелістыя словы, а вымаўляць іх не ўмее.
 — Піце, госцейкі, ешце, не крыўдзіце маладых, — запрашае гасцей Максімава маці.
 Пад вокнамі і на ганку таксама ідзе гамонка.
 — Не думана, не гадана — вяселле.
 — Кумачка, цяпер дзеўкі не тыя. Гэта мы, дурныя, чакалі, пакуль у сваты прыедуць. Самі на шыю вешаюцца.
 — Такому, як Максім, не надта павесішся.
 — Пагаварвалі ж, што Башукевічаў сын лістамі з арміі яе закідваў.
 — Башукевічаў?.. Добры хлопец, няма чаго казаць.
 — І добра зрабіла, што не чакала. Калі яшчэ прыдзе, ды ці ўзяў бы?..
 — І то праўда.

VI

А Макар Башукевіч ішоў пехатою, не падазраючы нават, што пра яго ідзе гаворка ў Закружжы. Емкаваты салдацкі чамадан здаваўся лёгкім. Ссумаваўся Макар па Закружжы, па маці, па вечарынках, ды, што грахі таіць, і па Еве. І хоць ён быў яшчэ далекавата ад Закружжа, але ўсё навокал ужо напамінала аб ім. І дарога, што збягала з аднаго пакатага ўзгорка толькі, відаць, для таго, каб зноў узабрацца на другі, яшчэ больш круты; і парадзелыя лясы, і маленькія ручайкі-рачулкі, дно якіх зусім перасохла; і нават неба, такое неабдымнае і сіняе...

Макару вельмі хацелася, каб трапіць у Закружжа днём. Прайшоў-ся бы па вуліцы на зайздасць хлопцам. Як ні кажы, а шырокай чырвонай палоскі на пагонах і трох значкоў на гімнасцёрцы яшчэ ні ў кога не было з закружскіх хлопцаў! Нажаль, на ранішні аўтобус спазніўся, і вось дзевядзецца прысці дамоў у прыцемках, калі вуліца бывае пустой.

Макар уяўляў, як здзівіцца маці, калі ён пастукае ў шыбу. Ён ужо чуў яе ўстрыжаны голас: «Хто там?» «Пусціце пераначаваць, калі ласка. З дарогі збіўся», — адкажа ён падробленым, чужым голасам.

Маці адчыніць акно, пляскае рукамі, прыцісне далоні да грудзей: «Макар, сынчак, паслухаўся ўсё ж... Не пакінуў мяне адну».

Яна выбежыць на двор, абхопіць яго за шыю, і яны пацалуюцца. Потым маці захоча адабраць чамадан, каб абавязкова самой занесці яго ў хату.

Цяпер ён чамадан ёй не аддасць. За тры гады паразумеў. Не тое, што тады, як ішоў у армію. Тады ён выпіў і маці несла яго чамадан, а ён ішоў, абіяўшы Ксеньку за плечы, і кляўся ёй у каханні. Пасля, калі пачалі развітвацца і маці хацела пацалаваць яго, дык ён адварнуўся, чамусьці засаромеўшыся матчынага пацалунку. Праўда, ён развітаўся за руку і з Ксенькай, але з ёю ён нацалаваўся напярэдадні. Цяпер яму добра вядомы смутак расстання і радасць сустрэчы.

У думках добра маляваліся ўсё новыя і новыя дэталі сустрэчы. Маці спячэ яечню, паставіць на стол міску смятаны, нарэжа хлеба і, вядома, прынясе бутэльку гарэлкі. Ён будзе есці, а яна раскажа. Паскардзіцца на Даміру, перакажа вясковыя навіны.

«А што яна будзе казаць пра Еўку, — тое пісьмо надта засмуціла Макара. — Няўжо і яна хлусіла мне ў пісьмах». Мусіць, маці проста недалюбівае Плескачыху, таму і спаганяе злосць на Еве. Што, каб прайсці ля клуба. Можна, Ева будзе яшчэ там. «Макар, — здзівіцца яна, — чаму ты мне не напісаў? Я цябе сустрэла б». Можна і праўда, зрабіў глупства. Трэба было б напісаць. Ева сустрэла б. Яна такая. Баявая дзяўчына.

Макар яскрава ўявіў сустрэчу з Евай. Пакуль ён вітаецца са сваёй маці, Ева стаяць ваддаль, яе прыпухлыя вусны паўраскрыты, карыя вочы пабліскаваюць хітравата і задзірліва: а са мной пацалуешся? Ён падыходзіць, абнімае яе і моцна цалуе ў твая спакуслівыя пунцовыя вусны.

Макар зусім не заўважыў, што падышоў да вёскі. А яна была ўжо недалёка, за рэчкай, чарнела на пагорку сілуэтамі прысад і пабудоў. Перамяняючы чамадан на другую руку, Макар на імгненне спыніўся і тады выразна пачуў у начной цішы млявы голас гармоніка.

«Вечарынка!» — мільганула ў галаве думка. Ён наставіў чамадан, прыслухаўся. З вёскі, прыглушаны далечынёй, далятаў да яго аднастайны гovar ладоў, ценькае піліканне скрыпкі, — шум вялікай вечарынкi.

«Проста на вечарынку трапіў», — падумаў ён. Уладна пацягнула туды, дзе сабраліся хлопцы і дзяўчаты. Макар пакрочыў яшчэ больш жвава.

На вуліцы трапляліся людзі. Праходзілі міма, не вельмі звяртаючы ўвагу на Макара. Ужо недалёк ад клуба незнаёмыя хлопцы перагарадзілі яму дарогу, зацягнуліся папяроскамі, каб хоць пры цьмяным святле разгледзець, хто ідзе.

— На пабыўку, сяржант? — запытаў адзін з іх.

— Назусім.

— Нашага палку прыбавілася.

— А што тут у вас?

— Вяселле. Спяшайся, а то пап'юць усё.

Хлопцы пайшлі, а ў Макара ёкнула ў грудзях. Усміхнуўся: пуджаная варона куста баіцца.

Ля клуба на пляцоўцы поўна народу. Два літары адганяюць ноч за прысады. У паўзмку віхрам носяцца пары — танцююць польку.

Макар падыходзіць усё бліжэй. Трапляе на асветленую паласу, і тады нехта вылузваецца з натоўпу, кідаецца да яго, абдымае.

— Макар... Цімафеевіч... Глядзіце, хто прыехаў!

Макар пазнае Дзяжэвіча. Брыгадзір ледзьве стаіць на нагах.

— Малайчына, у самы разгар трапіў. Гарэлкі во! — рабрэм далоні ён праводзіць па шыі. — Хадзем вып'ем, і шабаш дзела!..

Макару робіцца няёмка. Ён выслабанаецца з учэпістых рук брыгадзіра, той, страціўшы апору, пераступае з нагі на нагу і зноў хапаецца за Макара.

— Дзядзька Раман, што вы, сорамна неяк мне...

— Сорам не дым. А ты плонь. Што такое сорам? Цьфу — вось што. Ды потым я тут гаспадар.

П'яная балбатня Дзяжэвіча супакоіла Макара.

— Дачку аддаць? — пытаецца ён.

— Больш чым дачку, — мармыча Дзяжэвіч. — Хадзем, брат, і шабаш дзела.

Дзяжэвіч сілком цягне Макара. Абодва ўразаюцца ў натоўп, з цяжкасцю пракладваючы сабе дарогу.

— Глядзі, Макар!

— Які Макар?

— Башукевіч!

— Ну?!

Макар азіраецца, але Дзяжэвіч зноў цягне яго.

— На нагу наступіў, чорт! — крычыць нехта і моцна грукае ў брыгадзіравы плечы кулаком.

Ад такога кухталя Дзяжэвіч ляціць потырч, Макар спрабуе яго ўтрымаць, і яны абодва вылятаюць на круг, у самы вір полькі. Першая пара імкліва пралятае міма, абдаўшы Макара веячарком, затое другая з разгону збівае Дзяжэвіча з ног, і ён ляціць на натоўп, што абступіў ігрышча. Макар не паспявае яго нават утрымаць. Пара спыняецца. Макар бачыць белы вэлюм, вянok з кветак, задэрты кірпаты нос і быстрыя палахлівыя вочы. Ён спрабуе злавіць іх позірк, а яны хаваюцца ў цемнаце веек. Нешта гарачае і п'янае б'е Макару ў галаву. Вочы ўжо нічога не бачаць, апрача вэлюма і вянка з кветак. І здаецца, што ўсё сціхла, хоць недзе далёка бязладна мітусяцца, скачучь пары.

— Сітуацыя! — чуе Макар за сабой голас, які і выводзіць яго з утраплення.

Ён паварочваецца, натоўп расступаецца перад ім. Да Макара далятаюць словы:

— Пабялеў аж...

— Трэба ж было якраз патрапіць.

— А во... Ці ён дзеўкі не знойдзе?!

— Як ні кажы, а з носам.

Макар спорна адмервае крокі. Яму хочацца ўцячы далей ад гэтай месца, ад назойлівых гукаў гармоніка і скрыпкі.

«Значыць, праўду казала маці. А я, дурань... Ну, пачакай жа... Цяпер ні адной не паверу. Усе роўныя. За пісьмамі хадзіў у горад. Ліха з ёй... Падумаеш, будзе лепшая...»

А перад вачыма ўсё яшчэ стаяла тая Ева, якую выпаставаў у думках: задзірлівая, кірпаносая, з ямачкамі на шчоках.

У хаце не было святла. Макар узышоў на ганак, спыніўся, перавёў дыханне.

«Чорт з ёй, круцелькай!» — услых вылаяўся ён і пастукаў у дзверы. З хаты ў сенцы рыпнулі дзверы. Босыя ступакі прашлёпалі па падлозе, заціхлі.

— Хто там? — запытаўся з сянец мужчынскі голас.

У Макара перасохла ў горле. Ці не трапіў ён з гарачкі ў чужую хату. Азірнуўся. Як апёкшыся, адскочыў, паставіў чамадан. Не, гэта была хата яго маці. Зайшоў.

Мужчына чыркнуў запалкай. Скупаватае святло разагнала цемрач.

— Дык гэта ж Макар! — сказала маці. У яе голасе Макару пачулася трывога. Маці ўхапіла плацце, пачала адзяваць яго праз галаву.

Мужчына запаліў лямпу. Цяпер Макар добра разглядзеў яго. Так, гэта быў ненавісны Пацей, закружскі паштавік Дзямідзенка.

Даўно, неяк адразу пасля вайны, яшчэ пры жыцці бацькі, падслухаў Макар размову Даміры з маці.

— Хвостом круціш... — злосна пазіраючы на маці, гаварыў Даміра.

— А табе што? Ну, мілы ён мне.

— Каб з кім, а то з Пацеем, — Даміра вылаяўся, плюнуў.

— У цябе парады не папрашу...

З таго часу засела ў Макаравай галаве, як стрэмка, нянавісць да Пацея. Доўга не мог ён глядзець у вочы і маці. Сачыў за ёй усюды пільнымі юначымі вачыма. Потым, калі памёр бацька, падазронасць хлопца падвоілася. І вось не ўпільнаваў...

Дзямідзенка адзеўся, павязаў тальштук. Маці мітусілася ля печы.

— Нечакана ты.

— А мы вось тут па-старыкоўску жывём, — Дзямідзенка сеў на капану, дрыжачай рукою падкруціў рыжыя вусы. Макар паглядзеў на яго з несхаванай нянавісцю і агідай. Маці распальвала трэскі на прыпечку. Усё выпадала ў яе з рук, яна з боязню паглядала на сына і войчыма. У яе вачах была збянтэжанасць і нейкая пакорлівая дагодлівасць.

— Я ўжо думала, не прыедзеш, — гаворыць яна чужым голасам. — Чаго табе на цаліну ўздумалася ехаць?

— Мусіць, лепей было б, — адказвае Макар. Пякуючая крывіда душыць яго: ён жа тут лішні. Навошта толькі было адгаворваць яго ад іаездкі на цаліну.

— Мы вас, Цімафеевіч, вельмі чакалі. Маці, калі атрымала пісьмо, увесь дзень плакала.

— Адзіны ты ў мяне, і раптам такое пісьмо...

«А Пацей?» — злосна падумаў Макар.

Маці ставіць на стол яечню. Дзямідзенка прыносіць з сянец паўлітра гарэлкі, адкаркоўвае бутэльку, налівае ў чаркі. «У нас такіх не было» — думае Макар.

Яны сядзяць з трох бакоў стала, далёкія і незадаволеныя адзін другім.

— За шчаслівы, так сказаць, зварот у родныя пінаты, — важна гаворыць Дзямідзенка, падымаючы чарку. Трымае ён яе двума пальцамі, смешна адставіўшы астатнія. — Каб, значыць, усё ў лад ішло.

Ён хоча чокнуцца, але Макар падымае чарку і паспешліва п'е.

— На здароўечка, Цімафеевіч, — ківае галавой Дзямідзенка.

Маці падсоўвае відэльцам сакоўныя скваркі.

— Еш, а то там, напэўна, не надта ласаваў.

— Кармілі добра...

— Жывём мы, дзякуй богу, — гаворыць Дзямідзенка, і гэтае «мы»

балюча кранае Макара.— Я Матроне Максімаўне даўно казаў: напішы сыну, вам тоісць. А яна саромелася ўсё. Яно, так сказаць, вашая справа па маладосці вядомая: свая сям'я будзе, ну, а Максімаўна як бы і ні пры чым.

У Макара непрывычна кратаяцца паўека. Ён прытрымлівае яго пальцам, чую, як пад ім ліхаманкава б'ецца жылка.

— Вяселле ў нас сёння,— ні з таго, ні з сяго гаворыць маці...

— Прыпар, а ў нас гулянкi,— падхоплівае Дземідзенка.— Парадку няма. Як у арыфметыцы, ці два разы па тры, ці тры разы па два — здабытак аднолькавы. Змагаюся за праўду адзін, як той рыцар.

— Табе, Толя, больш за другіх трэба, — маці па-дзявочаму пачырванела ад таго, што назвала Дземідзенку пры сыне Толем.

— Такі ўжо я неспакойны,— звяртаючыся да Макара, растлумачыў той.— Пасада ў мяне незайздросная. На задворкі выплхнулі... А чаму? Бо праўду-матку паважаю. Чалавеку далікатнай натуры цяжка жыць у наш час.

— А дзе ваша тая жонка?

Маці дакорліва паглядзела на сына.

— Вы пра Алену Міхайлаўну? Пытанне вашае, малады чалавек, не тактоўнае, але вас я не вінаваю. У глухамані на пачцівасць не вельмі глядзяць. На пытанне ваша, аднак, скажу,— Дземідзенка ўздыхнуў, пасунуўся да Макара, панізіў голас: — Яна воль ўсё разумее. У вашай маці вельмі багатая душа. А лёс вёў, вёў яе па далніх сцежках, пакуль не прывёў да такой жа душы. Тут удумацца трэба толькі. Вы воль асуджаеце маці. Па вачах вашых бачу, што думаеце. Навошта, маўляў, яна выходзіла замуж. І зноў я вас у гэтым не вінаваю. Чалавек у першую чаргу пра сябе думае. Вам хацелася б, каб маці ўсю ўвагу толькі вам аддавала. А маці пра сябе думае. Яна хоча пажыць на поўныя грудзі. Цяпер аб сабе больш трэба клапаціцца.

— Шкурніцкі ў вас падыход да жыцця,— не вытрымаў Макара.

Маці з затаенай боязню пазірала на мужчын. Некалькі разоў памыкалася нешта сказаць, але, відаць, баялася ўступіць у спрэчку. З-за стала вылезлі незадаволены адзін другім. Дземідзенка злосна соп у рыжыя вусы. Маці кідала на Макара непрыхільныя позіркi. А ён думаў: «Збягу, абавязкова збягу. Няма чаго мне тут рабіць».

VII

Горад знемагаў ад спёкі. Нясцерпнай гарачынёй патыхала ад дамоў, асфальтаваных вуліц і нават ад сквераў. Дачасна пажаўцелі, згарнуліся лісты на ліпах, павыгарала трава ў парках. Толькі на газонах цвілі браткі ды астры.

Вуліцы не паспявалі паліваць: яны адразу ж высыхалі. Тады машыны ўздымалі сухі, перацёрты пыл. Ён вісеў шырай смугой у паветры да позняй ночы. Пад раніцу асядаў, прыцярушваючы буюру траву жаўтаватай пудрай.

Пасля раскошы падзвінскіх паплавоў Льву Раманавічу было душнавата. Ён не паспяваў выціраць твар. І ад таго, што вельмі часта цёр па ім насоўкай, лоб і шчокі балюча гарэлі. Ды яшчэ ўедлівы пыл непрыемна казытаў у горле і носе.

«Цяпер,— думаў Алексіч,— добра было б прайсціся па поплаве босаму. Атава адрасла, трава мяккая, аксамітная. А потым выкупацца б у Пітамы!» І раптам яму прышла на дзіва простая думка. Што, наогул, яму рабіць у сталіцы? Вывучаць гэтую пажухлую траву ў парку або, нават, на вопытным полі? А лепшае вопытнае поле, чым у Закружжы, цяжка знайсці. Няўжо навуковыя работы можна пісаць толькі воль тут, у сценах акадэміі? Ну, можа, фізікам, хімікам, літаратарам, філосафам варта сядзець у цішы лабараторый ці архіваў. А наша месца там, у калгасах. Ды і дысертацыі трэба пісаць там жа. І перш чым неслі іх на вучоны савет, аддаць на суд калгаснікаў. Лёнька Зайчык або Дзямід Пракуда такіх заўваг нарабляць, што ніколі і не прадбачыў бы. Бліжэй да жыцця, да людзей! Найвялікшыя адкрыцці чалавецтва нарадзіліся якраз не ў кабінетах, а ў маленькіх хацінках, у глушы. Цыялкоўскі вынайшаў ракетныя рыхавікі ў Каломне, Мічурын вывеў новыя пароды пладовых дрэў у Казлове, а першы паравоз паявіўся на Урале. Потым чаму мы так вузка вывучаем праблемы?.. Адзін выводзіць пароды жывёлы, другі новыя гатункі пшаніцы, трэці вывучае лугі. А хто займаецца ўсім комплексам сельскагаспадарчых задач? Эканамісты? Але не ўсё яны дасканала ведаюць тэорыю земляробства і таму таксама абстрактна вырашаюць свае праблемы. А што, каб разам узяцца за ўсё адразу. Разлічыць, спланаваць, ажыццявіць поўны комплекс работ па ўзмацненню такіх калгасаў, як Закружскі «Маяк». Я ведаю травасеянне, заатэхнію, ветэрынарыю, паляводства. А эканоміку? Толькі ў аснове. Мала! Сёння ж засяду!..

Ён адчыніў цяжкія дубовыя дзверы, зайшоў у вестыбюль. Там панавала прахалода, мабыць, гэта толькі здавалася пасля доўгай хады па яркай вуліцы.

Не заходзячы да сябе, Леў Раманавіч пайшоў да Алега Пятровіча. У пярэднім пакоі бялявая Любачка друкавала нешта на машынкi. Убачыўшы Льва Раманавіча, яна перастала друкаваць, прывіталася.

— Алега Пятровіча, відаць, няма?

— Ёсць, ёсць. І вас даўно чакае. Мы ўжо думалі, што вы не прыедзеце.

— І былі вельмі рады?..

— Не... — збянтэжылася Любачка.

З кабінета вышаў Алег Пятровіч, моцна паціснуў руку, запрасіў:

— Заходзь, калі ласка.

Як і месяц назад, у кабінце было адчынена акно. Як і тады, ярка свяціла сонца. Яны селі адзін супраць другога. Потым Алег Пятровіч дастаў з папкі канвэрт, павярцеў яго ў руках.

«Зноў заява...» — абьякава падумаў Леў Раманавіч.

— Што ты там нарабіў? — Алег Пятровіч прыжмурыў вочы, але чамусьці ўсміхнуўся. — Мы тут нічога не ведаем, а нейкі Іван Іванавіч Ашман ліша нам пісьмо, просіць адклікаць яго ў Беларусь, каб ажыццявіць твае праекты.

Алексіч і сам нічога не разумее. «Ці не жартуе Алег Пятровіч?» Але той не жартаваяў.

— Я ўжо ўсё часопісы і газеты перагледзеў, — прадаўжаў ён. — Думаў, можа ты сам дзе пісаў ці карэспандэнт які. Але нідзе нават радка пра гэтыя справы не знайшоў, калі не лічыць аднаго крытычнага арты-

кула аб калгасных справах ды яшчэ аднаго пісьма, таксама крытычнага парадку.

— Сам не ведаю, адкуль ён пачуў пра маю работу,— шчыра адказаў Алексіч.

— Выходзіць, добрая справа мае хуткія крылы. Ну, раскажы ўсё, толькі па парадку.

Леў Раманавіч коротка раскажаў пра тую работу, якую ўдалося правесці, не прамінуў падзяліцца сваім планам пераехаць на год-другі ў Закружжа.

— Бліжэй да жыцця?

— Так. У само жыццё.

— Гэта вельмі добра. Праз тры дні даложыш пра ўсё на прэзідыуме. Толькі што быў у прэзідэнта. Ён таксама вельмі зацікавіўся і пісьмом гэтага Ашмана, і тваёй работай. А цяпер, не хацелася мне псаваць табе настрой, але, напэўна, давядзецца, — ён пільна паглядзеў у вочы Алексічу, быццам хацеў у іх глыбіні прачытаць яго думкі. Леў Раманавіч захоўваў спакой, быццам тое, што будзе сказана зараз, датычыць не яго, а кагосьці далёкага і незнаёмага. — Паступіла тут на цябе скарга, адным словам, абвінавачвае акт. Абвінавачваюць цябе ў маральным разлажэнні, пішуць, быццам ты кінуў жонку, ездзіў у калгас зусім не для таго, каб весці навуковую работу, а каб зноў сысціся з ёй. Але як толькі атрымаў ліст ад першай жонкі, дык кінуў другую і зноў паспяшаўся ў Мінск.

Пісьмо ўразіла Алексіча. Неспакойныя, пакутлівыя думкі апанаваў яго. «Хто мог так перакруціць факты? Што гэта ўсё азначае?»

— Мы можа і не звярнулі б увагі, але, разумееш, пісьмо было напісана на інстытут. Выладкова яго распячатаў Мажэйка. Ну, і, вядома, як толькі дазнаўся, што Лілія Нікадзімаўна табе пісала, адразу прыбеж да мяне. Я спрабаваў угаварыць яго. Нават трапіў у няёмкае становішча. Кажу яму: «Паклёп гэта, Іван Іванавіч». Дык ён пры мне пазваніў жонцы, а яна кажа, што сапраўды пісала табе. Я, вядома, дрэннага тут таксама нічога не бачу: у яе твой сын. Магла яна, нарэшце, раскажаць бацьку пра сына? Я нават і цяпер не ўпэўнены, што ты атрымаў іменна такое пісьмо.

Алег Пятровіч уважліва сачыў за Алексічам. Думаў, што вось зараз ён неярпліва ўскочыць з крэсла, пачне абуралца, крычаць. Але той чамусьці ўсміхаўся зморанай усмешкай.

— Нажаль, дарагі Алег Пятровіч, — Алексіч зноў ледзь усміхнуўся, — я не магу выкарыстаць вашу падказку, каб апраўдаць сябе. Лілія Нікадзімаўна сапраўды пісала мне пра сына, але з тым разлікам, што я забуду пра ўсё былое.

— Дык усё ў пісьме праўда? — здзіўлена запытаў Алег Пятровіч.

— Не зусім. Аўтару, відаць, многае вядома, вось толькі ён не мае намеры адгадаць. Калі я ехаў у Закружжа, дык нават і не падазраваў, што сустрэну там Веру Антонаўну. Можна тады я і не паехаў бы. Нашы сустрэчы праходзілі на людзях, за выключэннем адной. Паехаць у Мінск і не пагаварыць з ёй я не мог. І мы пагаварылі. Мне было вельмі цяжка: я ўсё яшчэ кахаю яе і, мусіць, буду кахаць да самай смерці... Як мне ні было цяжка, але я не выказаў ёй сваіх пачуццяў. Яна ўразумела мяне і, павер, Алег Пятровіч, мне здалася, што нават з палёгкай уздыхнула.

Яны доўга маўчалі. Алег Пятровіч, шчыра кажучы, не ведаў, што

яму трэба гаварыць у такіх абставінах. Яму толькі было незразумела адно, чаму раптам Алексіч гэтак памякчэў, быццам нехта падмяніў яго. Не вытрымаў, запытаўся. Леў Раманавіч адказаў не адразу. Устаў, прайшоўся па пакой, потым зноў сеў.

— Паплавы ўсё, — нарэшце сказаў ён. — Я за гэтыя дні шмат думаў. Вельмі мы многа і дарэмна спрачаліся ў сценах гэтай установы. З сябе віны таксама не скідаю. Ваяваў я супраць Мажэйкі, ну, проста сказаць, з адвагай незвычайнай. А якая з таго была карысць? Спрэчкі ў навуцы трэба весці не за кафедрай, а на месцы. Спачатку я сваю праўду ў адным калгасе дакажу, потым у раёне, у вобласці — вось і спрэчкам канец. Калі ты сапраўды заняты важнай справай, дык, папершае, часу няма на бязмэтныя спрэчкі, а па другое, раптам пачынаеш бачыць, што важней. Ты вось мне толькі адно скажы, Алег Пятровіч, хто гэта так добра за кожным маім крокам сочыць? Вядома, калі гэта не сакрэт.

— Ніякага сакрэту няма. Нейкі Дзямід Пракуда, пастух.

Алег Пятровіч быў зноў здзіўлены. Алексіч ускачыў, прабег па пакой, пабарваваў ад злосці.

— Пакажы подпіс, — запатрабаваў ён. Перш чым прачытаць пісьмо, ён надзеў акуллары, доўга глядзеў на канверт, на подпіс, потым кінуў пісьмо на стол. — Хлусня, падлог... Не ён пісаў...

— Але пісьмо з Закружжа.

— Адтуль. Але нішто не паверу. Дзямід пра ўсё мне сказаў бы і толькі б тады напісаў.

— Чаму ты так думаеш?

— Бо людзям веру. А гэта нейкі бессаромны хлус пісаў.

— Дык чаго ты хвалюешся?

— А таму, што вось такія тыпы перашкаджаюць і працаваць і жыць. Вось скажы, Алег Пятровіч, напрыклад, вы высветліце, што гэта агідная хлусня, злосны паклёп. Што будзе таму чалавеку? Нічога. У лепшым выпадку палаюць яго крыху. А да яго такія ўшчучванні не прыстаюць, як гарох да сцяны. Затое і мне і вам яго паклёпы не мала турбот прынеслі. А чалавек той зноў пачне пісаць, абліваць каго-небудзь брудам. Калі ж такое скончыцца?.. Мне кажуць, каб я не звяртаў увагі. Але ж гэта не вырашэнне такіх спраў.

— Гэта праўда, Леў Раманавіч. Калі на дрэве тырчыць сухі востры сук і кожнаму ён ірве вопратку, дык такі сук абразаюць.

— Вось-вось. Але ліха з ім. Ёсць больш важныя справы. Думаю, Алег Пятровіч, брацца за вялікую справу. Хачу, каб не ў адным «Маяку», а ва ўсім Падзвінскім раёне ўзняліся на паляшынне паплавой. Ты і не ўяўляеш, Алег Пятровіч, якія гэта адкрые перспектывы!.. Высокаўраджайныя палі, багатыя сенакосы культурных траў, статкі пародзістай жывёлы, цудоўныя калгасныя пасёлкі — вось якім будзе Падзвінне, вёскі якога былі зруйнаваны вайной. Тады і ў людзей зусім загояцца тыя раны, якія нанесла вайна.

— Адзін думаеш справіцца?

Леў Раманавіч, захоплены знянацку, разгубіўся, але ненадоўга.

— Не, аднаму цяжка. Буду прасіць у акадэміі стварыць комплексную бригаду з вучоных, якая б дапамагла калгасам усё разумна спланаваць, прадугледзець і ажыццявіць намечаныя планы. Вось, калі падтрымаеце, скажу шчырае дзякуй.

Алег Пятровіч прайшоўся па кабінце, потым спыніўся перад Алексічам.

— Вось табе мая рука ў знак шчырай падтрымкі. Ну, а калі лічыш і мяне за вучонага, дык бары да сябе ў такую брыгаду.

VIII

Ева неяк адразу адчула смак да сямейнай утульнасці. З ранку да веча яна тупала па Максімавай хаце, наводзячы ў ёй свае парадкі. Неўзабаве знікла пад столлю павуцінне, зазіхацела падлога, на вокнах паявіліся цюлевыя фіранкі. Хата адразу пасвятлела, набыла абжыты выгляд.

Ева амаль усё рабіла сама. У клубе бывала рэдка. На яго дзвярах цяпер праз увесь дзень вісеў чорны вялізны замок. Людзі былі заняты на ўборцы, таму Еву не асабліва турбавалі. Разы са два толькі прыбгаў Лёнька, пагрозліва крычаў:

— Ты што гэта, Ева, надумала. Усю работу трэба на поле перанесці, а ты зусім клуб на замок!..

— І што ты за ўказчык такі, — адмахваўся Ева. — Без цябе ведаю, што трэба рабіць.

Лёнька абуралася:

— Пачакай, не паглядзім, што ты сакратар камітэта камсамола... Кончыцца тваё спакойнае жыццё.

І яно сапраўды неўзабаве скончылася самым нечаканым парадкам.

У той дзень дамалачвалі азімыя і Максім позна прышоў дахаты. Ева цярдліва чакала яго, хоць ёй абавязкова трэба было сёння ісці ў клуб.

Некалькі дзён назад Ева бабывала ў раённым цэнтры. Хадзіла яна туды па сваіх справах, але па прывычцы не магла абмінуць райком камсамола. Ліпанаву яна сустрэла на калідоры, і размова адбылася на хаду.

— Па справе да мяне? — запыталася Ліпанаву.

— Ага, па справе, — схлусіла Ева.

— Тады расказвай адразу, бо мне трэба ў калгас ехаць.

— Хацела, каб да нас лектара прыслалі, — сказала Ева першае, што прышло ў галаву.

— Добра... А на якую тэму патрэбны лектар?

— Пра каханне, — павесялела Ева, добра ведаючы, што такога лектара няма.

Але Ліпанаву спакойна адказала:

— Прышлем. Калі мяркуеш вечар правесці? Дваццаць трэцяга? Добра, пішы аб'яву.

Ева спадзявалася, што Ліпанаву забудзе і не прышле лектара. У апошнія дні работы ў Евы не паменшылася, а прыбавілася. Трэба было прыбраць на двары, падфарбаваць вокны, пабяліць печку. Прыезд лектара быў бы недарэчы.

Але, наперакор усяму, лектар прыехаў.

«Пачакаюць крыху, — думала Ева, гатуючы вячэру. — Вось толькі прыдзе Максім з работы, тады і адчыню клуб»:

Пакуль Максім мыўся, вячэраў, дык зусім сцягнула. Праз адчыненне акно далятаў у хату далёкі гул. Гэта ля клуба шумела моладзь. Ева ху-

венька памыла талеркі, адзела сваё выхадное плацце. Максім курыў, назіраў за яе зборамі.

— Куды гэта ты? — запытаўся ён.

— У клуб. Сёння ж у нас лекцыя...

— Муж — на бакавую, а жонка — гуляць?

— Чаму, пойдзем са мной.

— А калі я замарыўся і ніякага ў мяне жадання ні да лекцыі, ні да танцаў няма.

Ева, збянтэжаная, церабіла матузок, на якім віселі ключы ад клуба.

— Але ж я грошы за гэта атрымліваю. Каб якія танцы, а то лекцыя...

— Ці не Макар Башукевіч гэтую лекцыю прачытае?

— Што ты!.. — задыхнулася Ева.

— А вось так... Спадзявалася, што я пра вашы спатканні нічога ведаць не буду. Памылілася.

— Максімка, пра што ты?..

— А пра тое, як на тым тыдні сустракалася ў клубе.

Толькі цяпер Ева здагадалася, што Максім і сапраўды ведае пра тую кароткую сустрэчу з Макарам, якая была з тыдзень назад.

...Макар два разы на тыдзень ездзіў у раённы цэнтр і нават у Віцебск, каб уладзіцца на работу. За месяц свайго цывільнага жыцця ён абышоў каля двух дзесяткаў розных устаноў, арцелей і фабрык, але ўсе прапановы прыходзіліся яму не да спадобы. Макар любіў сваё Закружжа, падзвінскія паплавы, неглыбокую, але рыбную рэчку Пітамку. Ніколі ён не пакінуў бы Закружжа, каб не здрада Евы, а яшчэ больш замужжа маці.

Аднаго разу ён ішоў паўз клуб. Дзверы былі адчынены, і Макар насуперак цвёрдаму намеру ніколі не сустракацца з Евай, заглянуў у бібліятэку. Ева складала план работы на месяц. Пачуўшы гулкі ў пустым клубе крокі, яна прыўзняла галаву, пачырванела. Абое былі збянтэжаны, адчувалі сябе няёмка. Макар ужо раскайваўся, што зайшоў. Хіба будзе лягчэй на сэрцы ад размовы? І ўсё ж ён стаяў: нейкая ўладная сіла ўтрымлівала яго тут.

— Добры дзень, Ева, — нарэшце сказаў ён. Ева ледзь чутна адказала на прывітанне. — Зайшоў вась паглядзець, як ты працуеш. Не сумна табе?

— Не.

— На полі весялей, там людзі.

— Тут таксама людзі бываюць.

— Хіба такія, як я, каму няма чаго рабіць... — Макар горка ўсміхнуўся. — Ну, як ты жывеш? Кажуць, што з цябе неблагая жонка атрыма-лася.

Размова ніяк не клеілася. Абое гаварылі непатрэбныя, пустыя словы.

— Мне трэба дамоў ісці, — раптам сказала Ева.

— Баішся?

— Каго?

— Максіма... А можа мяне?

— Нікога я не баюся. А толькі не выпадае мне з табой сам-на-сам размаўляць.

— Можаш не размаўляць. А вось, як чыгача, абавязана абслугоўваць, — у голасе Макара чуліся здзеклівыя ноткі: — Дай мне камплект «Аганька», пачытаю.

— У другі раз, Макар. Хутка Максім прыдзе, і мне трэба быць дома.

— Бібліятэка павінна зараз працаваць ці не? Ну, дык, раз адкрыта, няма чаго замыкаць яе.

Макар сеў за стол, узяў у рукі стары часопіс, пачаў гартань, не спускаючы вачэй з Евы.

— Макар, я прашу цябе, ідзі, — Ева ледзь стрымлівала слёзы. — Помсціш мне? Дык жа сам вінаваты, а не я.

— Сам? — ускіпеў Макар. — Клялася, а потым выракалася.

Ева маўчала. Ды і што яна магла сказаць. Атрымалася, вядома, не зусім добра. Толькі ў жыцці часта так бывае і ці ж вінавата яна, што пакахала Максіма. Каб быў бліжэй Макар, усё было б інакш. «А можа тады ён здрадзіў бы мне», — падумала Ева, і гэтая кволая надзея на апраўданне крыху падвесьліла яе.

— Знойдзеш ты, Макар, сабе дзяўчыну, ды яшчэ лепшую за мяне.

Макар хацеў адказаць, што яму ніхто не патрэбны, апроча Евы, але сказаў зусім іншае:

— Ды ўжо ж халасцяком не застануся, — ён шпурнуў часопіс, прызняўся. — Можна хоць да хаты правяду.

— Што ты... — спалохалася Ева.

— Не бойся, разбіваць вашае жыццё не буду.

Да парога яны ішлі разам. Потым Ева папрасіла:

— Макарок, родны, не хадзі за мной. Ну, дрэнна я зрабіла, палай мяне, хочаш, нават пабі, але не хадзі. Люблю я яго.

— А мяне не?

— І ты добры, абодва добрыя, але ён лепшы.

Макар усміхнуўся, працягнуў руку.

— Назаўсёды, значыць, бывай...

Ева схавала рукі за спіну, баялася падаць іх Макару. Тады ён абхапіў яе за ілечы, пацалаваў і, перш чым яна паспела апамятацца, выбег з клуба.

Усё гэта прыпомнілася Еве цяпер, і яна з жахам падумала, што Максім ведае не толькі пра іх размову, але і пра той недаравальны пацалунак. Ей было сорамна і горка ад думкі, што яна не здолела тады адштурхнуць Макара. А можа Максім нічога не ведае? Хіба ён цяпеў бы тыдзень? Даўно ўжо выказаў бы ёй сваё абурэнне. Пэўна, што не ведае. Гэта надало Еве храбрасці.

— І як табе не сорамна, — пачала яна наступаць на мужа. — Хіба я не працую так, як усё? Хіба я забараню людзям хадзіць у клуб. Ну і што, калі Макар аднаго разу зайшоў у чытальню...

— А-а-а, дык гэта праўда?.. А я не верыў. Ну, вось што, падавай заяву ды на ферму ідзі. У клубе табе рабіць няма чаго. А там ты на маіх вачах будзеш.

Можна яны яшчэ доўга спрачаліся б, каб не заявіўся Лёнька.

— Ну вось, — пачаў ён, — людзі чакаюць, а яны тут любшчы разводзяць. Зараз жа клуб ідзі адчыняць!..

— Ты хто? — пагрозліва запытаўся Максім. — Чаго крычыш? На каго крычыш?

— Гэта, Максім, наша справа, камсамольская. Табе тут утыркацца няма чаго. Нам трэба выхаваўчую работу праводзіць.

— Ну і праводзь... — Максім дастаў з шафы ключы, паклаў іх на стол. — Вось бяры і праводзь.

— Максімка... — ірванулася да ключоў Ева.

— Мы ўжо з табой вырашылі: пойдзеш на ферму, — спыніў яе Максімаў голас.

Лёнька ўзяў ключы, паклаў іх у кішэню, пастаяў крыху, потым пайшоў, але каля дзвярэй спыніўся.

— Думаеш, Максім, мы вось гэты факт без увагі пакінем? Не, брат, сваю камсамолку ў крыўду не дадзім. Раю табе забыць гэтыя феадалныя погляды на жанчыну.

— Як жэнішся, тады мы з табой паразмаўляем, — стрымліваючы сябе, сказаў Максім, — а пакуль рана табе пра сямейныя справы размовы весці.

Цяпер Лёнька не мог ужо адступіць. Ён вярнуўся ад дзвярэй, сеў на лаўку.

— Думаеш, што ты паразумнеў, калі жаніўся? Вось жа зусім не. Бадай нават аслеп ад шчасця. Хіба за цябе адважылася б каторая пайсці? Гэта толькі Ева такая храбая, ды і любіць цябе, дурня.

— Ну, ты паасцерагайся, а то я магу выставіць...

— Не такі ты ўжо і грозны. Звычайны раўнівец. А ці ведаеш ты, Максім, што такое рэўнасць? — і, не даючы таму вымавіць слова, прадаўжаў: — Рэўнасць — гэта перажытак даўняга мінулага, самае дзікунскае пачуццё. Дзікун не мог аналізаваць чужыя ўчынкі і думкі, ды і ў сваіх дрэнна разбіраўся. Яму і здавалася, што ўсе робяць так, як ён. Калі ён, напрыклад, баязлівец, дык і ўсе такія. Калі ён разбэшчаны, дык і ўсе такія. Я не хачу цябе крыўдзіць, але атавізм у цябе ярка выражаны. Гэта, разумеш, такія адзнакі ў чалавека, якія паказваюць, што ён далёкі продка жывёлы.

— І чаго ты да Максіма прычапіўся, як сляпы да плота. Зусім ён не такі. І не таму, што раўнуе, у нас спрэчка вышла. Няма чаго табе, Лёнька, у сямейныя справы ўмешвацца. — Ева гаварыла горача і ўвесь час паглядала на Максіма.

— Не, я ўжо скончу думку. Ты вось кажаш, што ён не раўнівы. А я ведаю, што ў яго ўсё кіпіць у грудзях. А чаму? Бо сумленне ў яго не чыстае. Калі ён быў хлопцам, дык да дзяўчат адносіўся па-хамску. Вось ён і думае, што ўсе такія, як ён. Ён нават і не ўяўляе, што з дзяўчатамі можна шчыра дружыць. А ўрэшце атрымаецца, што абражае ён толькі сябе. Так табе, Максім, і трэба: пакутуй цяпер за свае старыя грахі.

Максім такога не мог сцяпець.

— А ты адкуль ведаеш?.. У Евы запытайся, як я да дзяўчат адносіўся. Яна ведае. Ну, кажы...

— Дык ці ж я пайшла б за цябе замуж...

— Чуеш... Дык вось што... Каб у апошні раз чуў гэта. І не таму я супроць яе работы ў клубе, што раўную, а таму, што разам хачу працаваць, нароўні. Ясна табе?..

Максім наступаў, а Лёнька ўсміхаўся: дапёк-такі чалавеку. Нарэшце, Максім перастаў крычаць. Тады Лёнька паклаў перад Евай ключы, сказаў:

— Ну, пайшлі, а то людзі ўжо даўно чакаюць, а мы філасофствуем.

Ева зірнула на Максіма. Той зацята маўчаў. Яна ўзяла ключы, сказала:

— Я зараз вярнуся, Максімка.

Максім накінуў пінжак на плечы, моўчкі пайшоў з імі.

IX

Ворыва Балоння было намечана на сярэдзіну верасня. Перад гэтым у калгасе павываў Сяльчонак. Разам з членамі праўлення і Львом Раманавічам ён агледзеў паплавы, адобрыў планы па іх паляпшэнню. Дзён праз тры пасля ад'езду Сяльчонка з калгаса да Канькова прыехаў дырэктар МТС. Старшыню калгаса ён знайшоў на полі.

— Што ж ты, Васіль Мацвеіч, скардзішся Сяльчонку. Можна было б ціха, мірна вырашыць, дык ты адразу ў райком... Дадзім табе трактары. Шкада мне іх, ці што?.. Калі думаеш пачынаць работы?

— Вось старэйшы, — паказаў Канькоў на Даміру, — у яго ўсе планы.

Даміра пасля той размовы з Каньковым акрыяў, развіў кіпучую дзейнасць. На праўленні яго вылучылі брыгадзірам лугаводаў. Па просьбе Евы ён узяў да сябе Максіма Шняка. Цяпер абое былі неразлучныя: разам ездзілі купляць насенне траў, разам намячалі планы ўздыму паплавоў.

У чацвер у калгас прышлі трактары. Пакуль трактарысты аглядалі машыны, Канькоў, Даміра і Вера Алексіч вырашылі яшчэ раз агледзець Балонне. Ішлі памалу. Даміра маўчаў, думаў пра нешта сваё. Вера з Каньковым у гэты час абмяркоўвалі пытанне аб набыцці пародзістых кароў. Яны і не заўважылі, як Даміра адстаў. Ён стаяў ля самага балота, успамінаў даўнія дні. Некалі на гэтым месцы Даміра ляжаў цяжка паранены і думаў над тым, што засадзіць Балонне садамі. І васьм надышоў дзень, калі Балонне з купкаватай пустошы будзе ператворана ў квітнеючыя палеткі. Думкі перанеслі Даміру больш як на дзесяць гадоў назад.

У канцы 1942 года разбітая ў баях пад Ржэвам і Вязьмай нямецкая дывізія была знята з фронту, пагружана ў эшалон і адпраўлена на Захад. Па дарозе на станцыі Рудня генералу Кірхдорфу быў уручаны пакет. Генерал прачытаў яго, аддаў загад разгрузацца. Павольна, з традыцыйнай прускай метадычнасцю разгортваліся палкі і батальёны дывізіі. Займалі вёскі, паціху прасоўваючыся ў бок Віцебска. Ніхто не разумее, што за манеўры прыдумаў стары генерал Кірхдорф. Хадзілі чуткі, нібыта вярхоўная стаўка такім чынам хацела пакараць салдат, якія не надта добра ваявалі на фронце. Пад вечар аднаго дня дывізія заняла Закружжа і яшчэ з дзесятак вёсак. Былі выстаўлены пасты, сакрэты, узмоцнена ахова — як на самай прырэднай лініі. Ніхто не мог пад вечар выйсці з вёскі — нават за такую спробу генерал дакляраваў расстрэл. Цяпер ужо ні ў каго не было сумнення: дывізія была кінута на барацьбу з партызанамі. У зацятай маўкліваці замёрла вёска. Мала з якой хаты не было чалавека ў партызаных. Але як паведаміш у брыгаду, калі з кожным тваім крокам сочаць пільныя вочы салдат?

У брыгадзе «За Радзіму» аб усім гэтым даведаліся гадзіны праз дзве пасля таго, як дывізія спынілася на адпачынак. Адрозніў трох вёскаў была абстралена конная партызанская разведка. У партызанскім штабе захвалываліся: пагрозна навясла небяспека быць акружанымі. Докладна ніхто нічога не ведаў. Сувязь з падпольшчыкамі адрозніваўся парвалася. Конная разведка даносіла супярэчлівыя даныя. Вось тады і наспела пытанне паслаць разведчыкаў у Закружжа, звязацца з падпольшчыкамі, высветліць намеры фашысцкага камандавання.

У ёўні, часова абсталяванай пад штаб, сабралася партызанскае камандаванне. Начальнік штаба брыгады ў трох словах расказаў пра абстаноўку ў зоне. Камбрыг, падпяраны жоўтымі папругамі па чорнай скураной тужурцы, узняўся на ўвесь рост, абвёў вачыма людзей.

— Хто пойдзе? — запытаў ён.

Наступіла цішыня. Тады Даміра вышаў на сярэдзіну ёўні, казырунў:

— Дазвольце мне, таварыш камбрыг. Я — тутэйшы.

— Добра.

— Толькі мне нікога не трэба. Адзін пайду.

Яго спрабавалі адгаварыць: аднаму будзе цяжка.

— Добра, дайце сувязную.

Апоўначы Даміра падышоў да Закружжа з боку Балоння. Дзяўчыну сувязную пакінуў пад капой сена. Сказаў на развітанне, паказаўшы вялізную супрацьтанкавую гранату.

— Пачуеш выбух, уцякай, значыць, канец. На страляніну ўвагі не звяртай. Ясна?

Дзяўчына кінула галавой. Даміра неяк адразу знік у цёмрадзі жнівеньскай ночы. Спачатку ён ішоў асцярожна, намацаваючы нагамі зямлю. Потым папоўз, хаваючыся ў бульбяной баразне. Направа пад кустом парэчак стаяў кулямёт. Даміра ўсё бачыў, здзіўляючыся свайму зроку. Злева ля лазні ўгледзеў вартавога. Той, скамянелы, стаяў за вуглом, толькі часам вытыркаў галаву, якая і выдавала яго.

«Густавата панатыркалі», — падумаў ён і папоўз далей. Хутка бульбёўнік скончыўся. Даміра папоўз у палісаднік. Ляжаў прытуліўшыся да зямлі, слухаў. З-за хаты вышаў немец, пастаяў і зноў схавалася. Даміра агародамі папоўз далей. Некалькі разоў адпачываў і тады чуў, як холад падбіраецца да грудзей, зводзіць сутаргай сквіцы. Баюўся толькі аднаго, каб не забрахалі вясковыя сабакі. Але яны, мусіць, не чулі яго, ці баяліся падаць голас пры чужынцах.

Вытыркнўшы галаву з град, ён раптам убачыў непадалёк вартавога. Той тупаў ля ганка вялізнай хаты: тры крокі ў адзін бок, тры назад. «Штаб! — мільганула думка, рука мімаволі пацягнулася за гранатай, але ён стрываў сябе ад такой спакусы. — Дзе ж жыхары? Не маглі ж іх пакінуць у доме». Агародамі ён дапоўз да хлява, паляжаў крыху, прыслухоўваючыся да цішыні. Чутны былі толькі крокі вартавога.

Даміра ведаў, што ў хаце жыве ўдава Яніха са сваёй дачкой Анютай. Але дзе яны цяпер? Можа ў свірне? Падлез пад яго, спачатку выглянуў на двор. Там вартавога не было. Тады паспрабаваў узняць падлогу. Доўга не мог знайсці дошкі, якая была б не прыбіта. Потым знайшоў, паціху прыўзняў яе, прасунуў галаву ў дзірку. У свірне было цёмна, вочы не маглі нічога разгледзець. Працягнуў руку і раптам намацаў кажух і босую цёплую нагу.

— Хто тут? — пачуў ён спалоханы голас.

— Анютка, маўчы, — ён баяўся, каб яго не пачулі, таму гаварыў прыглушана.

Анюта села, цяпер Даміра адрозніваў яе шэраватую постаць.

— Прысьнясь да мяне бліжэй, я сюды не магу ўлезці, — постаць наблізілася зусім блізка. Даміра бачыў ужо абрысы Анюцінага твару. — Я — Тарас, разумееш, з лесу. Хачу ў цябе распытаць.

— Як вы сюды прабраліся. Уцякайце, вас схопяць.

— Не бойся. Ты мне скажы, адкуль гэтыя немцы і чаго яны прыехалі?

Гаварылі яны шэптам.

— Я ўсё, усё ведаю. Іх прыслалі сюды супраць партызан. Так нам генеральскі дзяншчык казаў. Заўтра збіраюцца выступаць.

— Можна ён схлусіць? — запытаўся ён.

— Не, праўда. Тут прыслалі на падмацаванне ім цэлы полк здраднікаў, казакамі называюцца, дык я падслухала, як іхняму палкоўніку ад'ютант тое самае, што і мне, гаварыў.

— Што б, Анюта, ні здарылася... што б ні здарылася, а заўтра днём абавязкова прызды на Балонне. Для самага балота стажок ведаеш? Пакладзі пад яго запіску, а ў ёй напішы пра тое, колькі і якой зброі ў дывізіі. Толькі абавязкова...

— Добра, Тарас Тарасавіч...

Назад Даміра поўз яшчэ больш асцярожна. Перадаў сувязной запіску і звесткі, сказаў, ляжачы ад холаду зубамі:

— Назад адна пойдзеш. Мяне чакайце заўтра ўночы. Гранаты свае, аўтамат мне аддай. Табе і пісталета хопіць. Фрыцы самі дрыжаць. Іх цяпер далёка за вёску не выправадзіш.

Яшчэ там, пад свірнам, склаў Даміра смелы план: сарваць заўтрашняе наступленне, пераблытаць усе карты карнікаў.

Як толькі сувязная знікла ў цемры, Даміра зноў папоўз у вёску. Цяпер ён не вельмі асцерагаўся, бо пайшоў дождж і буйныя кроплі гулка шамацелі ў бульбоўніку. Для лазні Даміра замёр у напружаным чаканні, потым, улучыўшы зручны момант, адным скачком апынуўся ля вартавога, усадзіў у спіну фінку. Зацягнуў карніка ў лазню. Там, падняўшы маснічыну, захінуў яго пад падлогу. Забраўшы аўтамат, папоўз туды, дзе былі кулямётчыкі. Падкраўся зусім блізка, размахнуўся, шпурнуў супрацьтанкавую гранату і, ужо не зважаючы ні на што, узяўшыся на ўвесь рост, пабег да Балоння.

Чуў, як у вёсцы забрахалі сабакі, істым узялася страляніна. А ён бег і бег. Раптам нешта калнула ў бядро, ён яшчэ прабег крыку, упаў. Але і ўпаўшы, поўз, толькі мацней сціскаў зубы. Схаваўся ў гущары асаковых зараснікаў, перавязаў нагу кашуляй, сказаў сам сабе: «Баста, адваваўся Тарас. Ну, яшчэ перад смерцю двух-трох кокну. Каб толькі не самлець, тады капут».

Надышоў дзень. Тое, чаго баяўся Даміра, здарылася: некалькі разоў ён траціў прытомнасць, а калі крыху прыходзіў да памяці, дык бачыў залітае сонцам купкаватае Балонне. І не было тады для яго нічога больш прыгожага, як гэтая пустоша. «Выжыву, — думаў ён, — пасаджу тут сад. А ў садзе градак наробім, на іх вырастуць клубнікі, агрэст, парэчкі. Гэта для дзяцей. Яны любяць сад. Нам тут хавацца ад вайны даводзілася, а яны будуць яблыкі есці». Часам ён трызіў, і тады яму здавалася, што ніякага Балоння няма, а расце вялікі сад, у ім сажалка, поўная чыстай, халоднай вады. Ён ідзе па садзе, каб напіцца, а сажалка раптам высыхае, і на дне ляжыць забіты ім немец.

Аднаго часу, калі ён апрытомнеў, дык убачыў кароў. Яны разбрыліся па Балонню, скублі траву. Гэты малюнак прывёў яго ў захапленне, быццам ён упершыню бачыў яго. Хацелася паглядзіць шорсткую поўсць ру-

дой з папалінамі каровы, якая пасвілася зусім непадалёк ад стажка. Ён адчуваў пад пальцамі яе гарачую цеплыню і думаў, што развядзе вялізны статак кароў і будзе іх пасвіць. Як ён да гэтага не разумеў усяго характава? Карова была зусім побач. Яна прагна хапала шурпатым языком траву, і гэта зноў выклікала хвалю думак і пачуццяў.

Раптам аднекуль паявілася Анюта. Яму здалася, што ён зноў трызініць. Але яна ішла проста да яго, пацёпваючы дубцом. Яна была маленькая, худзенькая, у рудой світцы.

— Анюта!.. — паклікаў ён.

Анюта спынілася, спалохана азірнулася.

— Анюта, я ранены...

— Як толькі сцягне, я прыду, чуеце, прыду, — пачуў Тарас яе голас.

На прыцемках яна сапраўды прышла. Пазней Даміра даведаўся, што яна не вярнулася ў вёску. А яшчэ пазней стала вядома, што карнікі спалілі іх хату, а Анюціну маці павесілі на Балонні, сагнаўшы спачатку туды ўсю вёску.

Тады, суцяшаючы Анюту, ён паабяцаў ёй у памяць аб маці засадзіць Балонне садамі і кветкамі. Паабяцаў і вось забыўся на тое. Як яно магло здарыцца?

Даміра стаяў на тым самым месцы, дзе некалі ляжаў паранены. Перад ім была пустоша, зеленаватая ад свежай травы, з карычневымі шапкамі купін, з бялесымі кустамі лазы і бурмы — ядлоўца. Аднастайная, убогая пустоша. Што ж тады, у сорах другім годзе, выклікала ў ім такое захапленне? Прага да жыцця? Так. Невыказная прага. І ўсё здавалася інакшым. Хацелася жыць, і ўсё здавалася найлепшым і найпрыгажэйшым. А можа не толькі таму? Так, вядома, хацелася, каб усім лепш было. І Анюце. А яна не дачакалася... Дык чаму я пасля на ўсё забыўся? Клопаты?.. Не, душой пачарствеў.

— Ну, што насупіўся? — адарваў яго ад думак Канькоў. — Баішся, што не справімся?

— Пра іншае думаю, Васіль Мацвеіч. Успамінаў вось, як параненым на гэтым самым Балонні ляжаў. Смерць побач хадзіла, а мне трызіліся сады, статкі кароў. І тады я верыў, што абавязкова будуць і сады і статкі. А вось як за старшыню быў, нават і не ўспомніў пра свае мары. Дык што я, выходзіць, пасля вайны пагоршаў, а не палепшаў?.. Нават крыўдна. Некалі ў партызанах марылі пра тое, як будзем дружна і жыць, і працаваць, абы толькі навалы фашысцкай пазваіцца. А вось хоць бы вам, Вера Антонаўна, многа я дрэннага зрабіў?..

— Некай ў цябе настрой дзіўнаваты, — сказаў Канькоў.

— Я не крыўдую, — сказала Вера.

— Настрой — адна справа, а за гэтыя дні я многае перадумаў. І павер мне, Васіль Мацвеіч, сабе я, не шкадуючы, б'ў. Можна мы цяпер яшчэ дружней жыць павінны, шанавачь кожнага чалавека, берагчы яго. А вось пра гэта я забываўся, — Даміра змоўк, зноў азірнуўся навокал. — Глядзіце, хмары на захадзе нешта збіраюцца, каб не перашкодзілі нашай рабоце. Пойдзе дождж — на Балонне не ўз'едзеш.

— Ну, ты кінь прагнозы... Так, проста — воблачна. Паспеем яшчэ.

З Закружжа рухаліся да Балоння два трактары, а следам за ім ішлі дзяўчаты, хлопцы, старыя, дзеці.

— Як на кірмаш...

— Дзіва што! Было Балонне і не будзе яго.

— А яшчэ на маім вяку вось тут сасонкі стаялі. Каржакаватыя, ніжкія і гадзюк шмат вадзілася.

— А цяпер канюшына будзе цвісці, — адказала Вера Алексіч.

Трактарысты наладзілі плугі, і машыны ірванулі з месца, папаўзлі па Балонню, выварочваючы наверх чорную зямлю.

X

Балонне ўзаралі за няпоўных сем дзён. Даміра разам з Максімам Шнякам прайшліся па полі, прытапталі дрэнна прылётшыя скібы зямлі. Дзе-ні-дзе давалася працаваць сякерай, абсякаючы карэнне пад'ядлоўца і ніцай лазы. Затое цяпер поле было роўнае, скіба да скібы.

Абодва былі стомленыя. У Даміры прыліпла да спіны гімнасцёрка, рукі дрыжалі ад стомы. Максім таксама быў мокры. Белья валасы па-чарнелі ад поту і тарфянога пылу, вусны перасмяглі. Даміра кінуў сякеру, першы прылёт пад вярбой, што расла на беразе Паланіцы. Побач прыладзіўся Максім. Закурылі, прагна дыхалі кіславатым тытунёвым дымам.

— Хваліся, як жывецца? — пачаў Даміра.

— А чаго? Добра.

— Даўно бы так. Цяпер жыццё шануй... Вочы — яны, брат, дурныя, не туды часам заводзяць, асабліва нашага брата.

— Дык я нічога...

— Ты — як бы хрэснік мой. Не крыўдуеш, што я цябе тады бэцнуў?

— Дарэмна. Я, далібог, нічога.

— Ну-ну, ведаю. А хто Нінку ў лазню клікаў? Я, брат, усё ведаў...

— Пажартаваў жа толькі.

— Трэба ведаць, з каго жартаваць... Сёння я ўвесь час сачыў за табой. У рабоце ты — спрытны. А некалі я думаў, чалавека з цябе не будзе.

— Памыліўся, выходзіць?

— Конь і той спатыкаецца. Вось лапрацавалі разам, і па-іншаму на цябе зірнуў. Праца, як бой на вайне, — вялікай сілы праверка чалавеку. Я, скажам, так разважаю: пройдзе яшчэ гадоў трыццаць — тыя, што па-старэюць, калі які вітамін ад старасці не прыдумаюць да таго часу, памруць. Ну, а дзеянні нашым у камунізме жыць дзевяццацца. Дык ты вось скажы мне, як іх туды пускаць будуць?

— Не ведаю нават, не думаў.

— Вось бачыш! А думаць трэба. Я так мяркую: у першую чаргу будзь глядзець на чалавека па тым, як ён працуе. Калі сумленна, не задумваецца над тым, а што ён для сябе атрымае, — пускаць. Потым яшчэ паглядзяць, які ён: калі помслівы, ганарлівы, хітры, жміндлівы, яўнадушны, скваплівы, — такіх і блізка не падпускаць да камунізма.

— Дзе ж яны, па-твойму, дзенуцца?

— Вось у тым і бяда, што не прыдумаю. Мусіць, адразу камунізм не ўсюды наступіць. Спачатку, напрыклад, адна брыгада ўступіць у камунізм, потым калгас, два, тры ў раёне, потым ужо ўвесь раён пачне жыць пры камунізме. Я вось сёння працаваў і думаў сабе: крыўдна будзе, калі пры камунізме хоць адзін дзень не пажыву. І такая мяне злосць апанавала. Ну, чаму я, дурань, дасюль жыў неяк не па-людску?!

Яны яшчэ доўга размаўлялі пра тое, як бы хутчэй наблізіць камунізм. Потым памалу пайшлі дамоў.

— Можна зойдзеш? — папрасіў Максім Даміру. — На вяселле не прышоў.

— Не мог. У мяне, брат, на ўсё жыццё жалоба.

— Зайсці ўсё ж можна.

— Не, брат, дамоў трэба спяшацца, дзеці адны.

Развітаўшыся, ён пайшоў у свой завулак. На дзвяхрах вісеў замок. Даміра пакратаў за дужку, яна адскочыла. Але ў хату не стаў заходзіць, хацеў знайсці дзяцей. Перайшоў вуліцу, зайшоў у хату старой Шумейчыхі. Дзеці ўжо спалі на ложку, прытуліўшыся адно да другога. Бабулька нешта рабіла ў парозе. За сталом сядзела Вера Алексіч. Даміра не ведаў, што адразу пасля Евінага вяселля Вера перайшла жыць сюды, таму сустрэча была для яго нечаканай:

— Не трывож ты іх, Тараска, — папрасіла бабулька, паглядаючы на дзяцей, — самы сон у іх...

— Вам жа замінаюць.

— Чаго там замінаюць. Ніна з Верай Антонаўнай на гары спяць, а мне, старой, толькі весялей з імі.

Нешта трымклівае сціснула Тарасу грудзі. Ён стаяў збытанжаны, як сам не свой. Вера, мабыць, запрыкмеціла яго разгубленасць, супакоіла:

— Ды вы не бойцеся, яны дагледжаны. Мы іх з Нінай накармілі. Добрыя яны ў вас, ласкавыя такія...

Даміра неяк вінавата паглядзеў на дзяцей, сказаў, хутчэй сам сабе:

— Дык і мне ж без іх сумна, — ён узяў на рукі соннага Колю. Той, не прасянаючыся, абхапіў яго шыю ручкамі, паклаў галаву на плячо.

— Пачакайце, Тарас Тарасавіч, — кінулася на дапамогу Вера. Ёй хацелася ўзяць на рукі Волечку, але яна адчула, што не здолее падняць яе.

— Вазьміце ўжо Колю, — Даміра перадаў Веры хлопчыка.

Той цяпер абхапіў яе шыю рукамі, мяккімі і гарачымі. Яго русыя галоўка прытулілася да пляча. Цеплыня ад яго дыхання разлівалася па целе, саргавала Веру, напаўняла грудзі нейкім незразумелым, невярзным пачуццём любові. Яна прыціснула Колю да сябе, ён пацёрся цёплай шчакоў аб яе шыю. Тады Вера прыгнула галаву, пацалавала хлопчыка ў пульхную, ружаватую шчочку.

Даміра ішоў наперадзе, цяжка ступаючы запыленымі кірзавымі ботамі. Часам ён схіляўся да Волечкі і нешта мармытаў. Веру кранала гэтае пяшчотнае мармытанне. І ўжо каторы раз яна думала, што так бязгледна памылялася ў людзях, меркавала аб іх па першаму ўражанню і потым ні за што не хацела мяняць сваёй думкі. Зноў перад ёю паўставаў той вечар, калі Рамір намалываў яе партрэт з адным вокам на твары. Няўжо яна і сапраўды глядзела на ўсё адным вокам?.

Даміра паклаў Волечку на ложак.

— Дайце мне яго, — працягнуў ён рукі.

Вера перадала яму хлопчыка, сачыла за тым, як клпатліва захутваў Даміра яго ў лёгкую поцілку, потым паправіў падушку і адышоўся. А яна не магла адарваць позірку ад двух маленькіх істот, што мірна

спалі на ложку, ды адчувала на плячы і шыі кволае цяпло дзіцячага цела.

Не разумеючы чаму, яна раптам выбегла з хаты, нават не развітаўшыся з гаспадаром. Штосьці ўладна трывожыла сэрца, і яно то балюча сціскалася, то пачынала соладка заходзіцца.

XI

Да пасяджэння бюро абкома партыі, на якое запрасілі закружцаў, каб разам з імі абмеркаваць мерапрыемствы калгаса па паляпшэнню паплаваў і пашаў, заставалася больш гадзіны. Канькоў і Даміра, як толькі прыехалі ў горад, адразу пайшлі ў банк, каб аформіць крэдыты. Леў Раманавіч захацеў наведць інстытут, сустрэцца з калегамі і, пры зручным выпадку, дамагчыся шэфства вучоных над Падзвінкім раёнам. Ён клікаў з сабою Веру, але яна адмовілася.

Вера засталася адна. Пахадзіла па вуліцах горада ды і зноў вярнулася да будынка абкома. Побач з ім быў невялікі садок, які падступаў да самай кручы. Восень паклала ўжо залатую пячатку на дрэвы. Нават ад лёгкіх нававаў ветру ападала долу чырвона-жоўтае лісце. У садку было пуста. Толькі на адной скамейцы сядзеў тоўсты лысы чалавек, чытаў газету. Вера ўспомніла, што крыху далей, ля самай сцяны дома, у засені куста бэзу ёсць вельмі ўтульнае месца. Добра, каб толькі тая лаўка не была занятая.

Вера ішла памалу, любуючыся прыгожым убраннем дрэў. На вуліцы грукацелі машыны, а тут было ціха. Толькі шуршэла пад нагамі апалае лісце. Вера і не заўважыла, як дайшла да той скамейкі, на якой спадзівалася пасядзец. Лаўка была занята. Нейкая жанчына корпалася ў чамадане. Побач стаялі яшчэ два чамаданы і ляжаў вялізны клунак, перапрызаны папругамі.

Вера хацела ўжо прайсці міма. Тут жанчына адарвалася ад свайго занятку, узяла галаву і раптам кінулася насустрач Веры.

— Верачка, любая, ці ты гэта?!.. Вось жа шчасце!.. — Яна абняла Веру і моцна пацалавала.

Гэта была Машанька Ашман. Але як яна сюды трапіла, гэтага Вера ніяк не магла ўявіць. Абняўшыся, яны дайшлі да лаўкі, селі. Машанька доўга глядзела на Веру, нібы хацела ўпэўніцца, ці сапраўды гэта яна. Раптам на яе вачах набеглі слёзы, і Машанька прытулілася да Верынага пляча.

— Што з вамі, Машанька? — спалохалася Вера. — Можна з Іванам Іванавічам што-небудзь дрэннае здарылася?

Машанька ўсхліпвала і яшчэ больш тулілася да Веры. Потым яна выцерла слёзы, усміхнулася.

— Гэта я так, ад бяссільнай злосці плачу. Вось якія мы, жанчыны, пакутніцы. Вы ж і не ведаеце, што здарылася: мой жа кінуты ўсё і сюды паехаў. А чаго? Верачка, любая, што мне рабіць?

Вера слухала блытаняныя словы Машанькі і нічога не разумела.

— Можна непрыемнасці якія на рабоце былі? — запыталася яна.

Машанька махнула рукой.

— Якія там непрыемнасці. Не хацелі адпусіць, дык ён усё роўна паехаў. Напісаў ліст у Маскву, і як толькі прышоў дазвол, дык адразу — на поезд. Дом, сад, агарод — усё кінулі. А што тут яшчэ будзе? Па-

шлюць у які-небудзь адсталы калгас, дык захацеў бы ўцячы — не зможаць.

— Дзе ж Іван Іванавіч?

— У абкоме. Я з ім ужо дзён дзесяць не размаўляю. Дык ён гэтага і не заўважае нават. А як вы, любачка, жывяце? Можна памірыліся са сваім Львом Раманавічам?

— Ды мы і не сварыліся...

— Адна ўсё, — паспачувала Машанька. — От жа мы, жанчыны, няшчасныя людзі... Ну, пачакай, любачка, цяпер я сама ўсё ўладжу. Будзе гэты Леў Раманавіч скакаць пад маю музыку...

Вера ўсміхнулася, папрасіла:

— Не трэба, Машанька. Усё ўжо вырашана і назаўсёды.

— Не, любачка, за сваё шчасце трэба змагацца, — запярэчыла Машанька.

Размаўляючы, яны і не заўважылі, як падышоў Іван Іванавіч. Ён доўга ўглядаўся ў Веру, потым схпіў Верыну руку, моцна паціснуў.

— Што ж вы не віншуеце мяне? Вось прыехаў да вас. Захапіўся, як хлапчук, новымі справамі. Не вытрымаў і махнуў сюды. Раскажвайце, як у вас з паплавамі.

Машанька рабіла выгляд, што не заўважае мужа. Яна зноў пачала перакладаць у чамадане рэчы. Вера расказвала пра закружскія справы. Іван Іванавіч уважліва слухаў, ківаў галавой.

— А калгас «Польмя» ведаеце? — запытаўся ён у Веры, калі тая кончыла расказаць аб справах у Закружжы.

— Ведаю. Адсталы калгас. Землі там балоцістыя. Адно Жукава балота гектараў дзвесце займае.

— Дык гэта ж добра. Пагледзіце, праз два гады на месцы балота будзе расці канюшына.

— Чаму вы так упэўнены?

— Мяне туды старшынёй калгаса будуць рэкамендаваць.

Машанька больш не магла стрымліваць сваю знарокавую абьякавасць. Яна ўсплянула рукамі.

— Гэтага толькі і не халала. Вы чуеце, Верачка, як ён здэкуецца з мяне? Спецыяліст, заатэхнік буйнейшага ў краіне саўгаса ідзе старшынёй у адсталы калгас. І нават са мной не параіўся. Вось якія яны, мужчыны!

Веры хацелася супакоіць Машаньку, але яна разумела, што словы не падзейнічаюць на жанчыну. Машанька доўга яшчэ скардзілася, вымаўляла мужу, прыпамінаючы розныя «грахі». Іван Іванавіч маўчаў ды час-ад-часу падміргваў Веры.

— Дык як, Вера, раіце вы мне ісці ў гэты калгас ці не? — запытаўся Іван Іванавіч, як толькі яго жонка змоўкла.

— Вядома, ідзіце, — неяк вырвалася ў Веры.

Машанька здзіўлена паглядзела на Веру, пачырванела, але нічога не сказала.

— І я так думаю. Каму ж, як не спецыялісту, быць старшынёй калгаса!.. Трымайцеся цяпер, у мяне настрой надзвычай ваяўнічы. Праз год-два не толькі дагонім, але і абгонім лепшыя калгасы.

Вера зірнула на гадзіннік. Трэба было ісці ў абком. Іван Іванавіч, даведаўшыся, што на бюро будзе Алексіч і Сяльчонак, ускочыў з лаўкі.

— Ты, Машанька, пачакай яшчэ крыху. Вельмі ўжо хочацца пабыць на такім пасяджэнні. Вопыт закружцаў мне вунь як спатрэбіцца.

Машанька нічога на гэта не адказала.

У вестыбюлі ўжо стаялі Алексіч, Даміра, Канькоў, Сяльчонак і яшчэ нейкія незнаёмыя людзі. Вера пазнаёміла закружцаў з Ашманам.

— Дык гэта і ёсць той самы Іван Іванавіч Ашман, які пісаў да нас у акадэмію? — запытаўся Леў Раманавіч.

— Ён самы. І я вельмі рады, што нарэшце пазнаёміўся з вамі. Ведаеце, не мог уседзець там. Саўгас наш — гаспадарка ўзорная. Там ужо і без мяне абыйдуцца. Вось і парашыў я, што трэба ісці ў адсталы калгас. Што ж, можа, спачатку і цяжка будзе, затое потым прыемна і радасна.

Сакратарка спыніла іх размову. Яна запрасіла ўсіх заходзіць у залу пасяджэнняў. Сакратар абкома прывітаўся з кожным за руку, запрасіў садзіцца.

Канькоў зрабіў невялікі даклад, адказаў на пытанні членаў бюро. Затым слова напрасіў Леў Раманавіч.

Да сустрэчы ў абкоме партыі ён добра падрыхтаваўся. Спачатку расказаў пра перспектывы асваення занярданых зямель і палепшання паплавоў ва ўсім Падзвінскім раёне. Потым вельмі сцісла, малавчліва далажыў пра тое, што патрэбна зрабіць, каб кожны кавалак зямлі прыносіў даход.

Члены бюро блышталі ды задавалі пытанні. Час-ад-часу яны нешта запісвалі ў бланкеты. Вера, якая першы раз прысутнічала на такім пасяджэнні, была крыху здзіўлена. Ёй здавалася, што члены бюро бу-

дучь выступаць з доўгімі прамовамі, даваць нейкія незвычайныя парады. А тут атрымлівалася так, быццам яны вучыліся ў закружцаў, як трэба арганізоўваць работу па ўздыму жывёлагадоўлі. Але неўзабаве Вера зразумела, што пытанні, якія задаюць члены бюро, дапамагаюць закружцам глыбей разабрацца ў тым пачыне, які праявілі яны, лепш павесці барацьбу за палепшанне сенакосаў, а значыць і за ўздым жывёлагадоўлі.

Хутка Вера зусім забылася, што яна сядзіць у такой высокай устаноўе, як абком партыі. Пасяджэнне бюро хутчэй нагадвала таварыскую гутарку зацікаўленых у агульнай справе людзей. Кожны выказваў свае думкі, спрачаўся, даказваў, як роўны сярод роўных. Аднаго разу Веры нават здалася, што сакратар абкома партыі — невысокі, сіваваты мужчына — страціў кіраўніцтва пасяджэннем. Але тут жа яна ўпэўнілася, што гэта зусім не так. Сакратар умела і тактоўна вёў бюро. Адаляючы сваю асобу на другі план, ён умеў адначасна даць магчымасць выказацца людзям і скіраваць іх увагу на вырашэнне галоўнай задачы.

Нарэшце, усе выказаліся. Сакратар устаў, зазіраў у бланкот, які ляжаў на стала, прайшоўся па вузкім праходзе між сталом і сцяной. Наступіла пачцівая цішыня.

— Вопыт закружцаў, — не спяшаючыся, пачаў ён, відаць, абдумваючы кожнае слова, — мае вялікае значэнне і не толькі таму, што ў калгасах вобласці будзе створана база для развіцця жывёлагадоўлі. Пачыні закружцаў — гэта новае і надзвычай важнае крок наперад па пераадоленню тых вялізных спусташэнняў, якія прынесла вайна. Гэта — крок да камунізму, да такой арганізацыі працы, калі кожны кавалак зямлі будзе прыносіць людзям карысць. Гэта крок да стварэння багацця прадуктаў, сыравіны, без якіх немагчымы рух наперад. Есць тут і яшчэ адна акалічнасць. Нядаўна мне давялося быць на тым месцы, дзе да вайны стаяла вёска Чырвоная горка. У часе вайны гэтую вёску разам з усімі яе жытхарамі спалілі карнікі. Яшчэ і цяпер на месцы былых дамоў можна ўбачыць руіны, якія густа зараслі лебядой і крапівой. Гэта сляды вайны. Вось там, на папалішчы, у мяне адбылася сустрэча з дзедом, які расстаўляе багтысцкія сеткі нашым савецкім людзям. Гэты дзед, з выгляду зусім бяскрыўдны, кожны раз, калі вядзе сваю агітацыю, паказвае рукой у бок былой вёскі і чытае пропаведзі аб непатрэбнасці барацьбы за лепшае будучае. Ён кажа: «Глядзіце, людзі працавалі, а плён іх працы дастаўся агню і знішчэнню. Дык навошта знясільваць сабе працай, лепш маліцца і прасіць бога, каб ён хутчэй даў месца ў раі». І некаторыя трапляюць на гэты кручок. Трапляюць таму, што перад іх вачыма маячыць прывід руін былой вёскі. І вось закружцы смела ўзяліся за працу, якая знішчыць усялякія сляды былой вайны. І людзі, якія будуць удзельнічаць у гэтай барацьбе, зробіць зямлю прыгожай, куды прыгажэйшай, чым той біблейскі рай. Гэта і ёсць практычная агітацыя за камунізм. Вось чаму, таварышы, я мяркую, што мы падтрымаем пачыны закружцаў і распаўсюдзім яго на ўсе калгасы і саўгасы вобласці.

Мне няма чаго дадаваць да выступленняў нашых ініцыятараў. Адна толькі думка, чыста практычнага парадку. Вось тут выступаў былы старшыня калгаса «Маяк» Тарас Тарасавіч Даміра. У свой час мы жорстка крытыкавалі Даміру, і ён нават крыўдаваў на нас. А цяпер ён сказаў: «Я стараўся выконваць усе ўказанні, а гэтага аказалася мала. Калгасы нашы — такая гаспадарка, дзе адным выкананнем інструкцый не здолееш весці справу». І гэта так. Каб кіраваць калгаснымі гаспадаркамі так, як

патрабуе наша партыя, трэба многа ведаць, далёка бачыць і не баяцца эксперымантаваць. Таму мы падтрымліваем пачын таварышаў Канькова і Ашмана, якія пайшлі ў адсталыя калгасы, каб дапамагчы там наладзіць гаспадарку. Гэта людзі камуністычнай будучыні. Я думаю, такіх у нас многа, і таму прапаную кінучь ключ: камуністы — спецыялісты сельскай гаспадаркі — на перадавыя рубяжы барацьбы за камунізм! Я спадзяюся і веру ў тое, што камуністы падтрымаюць гэты заклік і пойдучь у калгасы, можа ў пачатку ахвяруючы нават крыху сваім матэрыяльным становішчам.

І апошняе. Галоўнае зараз — арганізацыя. Без гэтага мы не зможам выканаць намечаны план работ. У нашай пастанове прадугледжаны мерапрыемствы па ажыццяўленню тых работ, пра якія нам расказваў Леў Раманавіч Алексіч. Дасканалае іх выкананне забяспечыць поспех справы. Леў Раманавіч прапанаваў тут стварыць брыгаду з вучоных і практыкаў і даручыць ім намясціць такія мерапрыемствы, якія дапамаглі б слабым калгасам стаць багатымі, калгасамі-мільянерамі. Гэта вельмі добрая прапанова, але нам хацелася б, каб такая работа была праведзена не толькі ў адным Падзвінскім раёне. Як вы на гэта глядзіце, Леў Раманавіч?

Леў Раманавіч крыху падумаў:

— Цяжкавата будзе...

— Але магчыма?

— Так. Сёння я наведваю ў інстытут. Вучоныя падтрымаюць такое рашэнне.

— Тады пытанне лічым вычарпаным. Цяпер за працу, сябры.

На вуліцы ярка свяціла сонца. Было цёпла, хоць у паветры ўжо адчуваўся подых ранняй восені. Летняя сінь неба крыху паблекла. Дзе-нідзе раскідаліся па ёй воблачкі, але не такія, як раней — лёгкія і белыя.

Вера ішла па горадзе, прыглядалася да яго мітуслівага жыцця. Відаць, толькі што закончыліся заняткі, і на тратуарах было многа вучняў — маленькіх, смешных карапузаў. Яны ішлі купкамі, махалі партфелямі і аб нечым гарача спрачаліся. Час-ад-часу яны спыняліся, загароджваючы дарогу. Людзі абміналі дзяцей, пазіраючы на іх са шчаслівай усмешкай.

«Вось вяду іх, — думала Вера, — мы і ладзім новае жыццё. Няхай яны ніколі не ведаюць, што такое вайна, спусташэнні і глыбокія раны ў чалавечым сэрцы».

— Каго я бачу! — раптам пачула Вера за сваімі плячыма знаёмы да болю голас. — Добры дзень, Вера!..

Вера прыбавіла кроку. Тады чужая рука лягла на Верына плячо.

— Злуешся?

Вера спынілася і ўжо спакойна паглядзела на Раміра.

— Калі і злуюся, дык толькі на сябе, — адказала яна.

— Пакінь. Я добра ведаю жаночыя сэрцы. Але павер мне, што злосць не лепшы дарадчык.

— Гэта праўда, — згадзілася Вера.

— Ну вось, бачыш! А я сумаваў тут без цябе.

— А вось гэта — хлусня, — адрэзала Вера.

— Не, не, — запярэчыў Рамір, — сапраўды сумаваў. Я прывык, каб мяне хто слухаў.

— Выходзіць, апрача мяне, цябе ўжо і слухаць ніхто не хоча?

Рамір збянтэжыўся і, як заўсёды, каб не падаць выгляду, зарагатаў.

— Адзін — ноль у карысць Веры Алексіч, — выгукнуў ён. — Вось за гэта я і паважаю цябе... Слухай, ёсць ідэя. Пойдзем са мной на выставку. Паглядзіш тую карціну, якую я маляваў тады.

Спачатку Вера хацела адмовіцца, але, падумаўшы, згадзілася. Ёй цікава было паглядзець, што ж атрымалася ў Раміра. Ші будзе яе хваляваць цяпер тая беламармуровая багіня, якую паглянаюць языкі поल्याма.

Яны пайшлі. Рамір усю дарогу скардзіўся, што яго не хочучь зразумець, хоць ён стварае сапраўды мастацкія палотны. Вера доўга маўчала, слухаючы надакучлівае бурчанне Раміра. Нарэшце, яна не вытрымала, сказала:

— А можа не людзі вінаваты, а ты сам? Калі тысяча кажа, што сонца ярка, а адзін даказвае, што яно цёмнае, дык, мусіць, праўда на баку тысячы...

Рамір натапырыўся, злосна засоп.

— І гэта кажаш ты? А ці не дазволіш ты мне ўсё бачыць такім, якім я хачу.

— Не, не дазволю, — усміхнулася Вера і дадала: — Людзі не дазваляць. Лячыць пачнуць і вылецаць, чэснае слова, вылецаць.

Далей абое маўчалі. Рамір адмерваў цыбатыя крокі. У сваёй моднай кашулі з разрэзамі па баках і ў зялёных штанах з вузкімі калашынамі ён выглядаў нязграбным і смешным. Час-ад-часу ён адкідваў з ілба доўгія валасы, а вечер зноў трапаў іх, і яны папоўскімі космамі налезлі на вочы. «І яго я кахала, — думала Вера, крадком пазіраючы на Раміра, спрабуючы знайсці ў ім тое, што падабалася калісьці ёй. — Якія ў яго тонкія, дрыготкія вусны. І нос тонкі. А ладбародак востры, як клін, якім шчапаюць дубовыя калоды».

У зале, дзе змяшчалася выстаўка, было многа народу. Людзі стаялі ля карцін, размаўлялі напаяголаса. Рамір, як толькі зайшлі, спыніўся, узяў Веру за руку.

— Бачыш, падабаецца, — паказаў ён на натоўп, што стаяў перад вялізнай карцінай, на якой была намалёвана партызанка. Маладая дзяўчына, падпяразаная па ватоўцы шырокай папругай, з аўтаматам у руках, стаяла ля папялішча, якое яшчэ курылася дымам. Відаць, толькі што закончыўся бой, і дзяўчына першая ўварвалася ў сваю родную вёску. На твары партызанкі было безвыходнае гора, вочы гнеўна глядзелі на гітлераўскага афіцэра, які ляжаў пластам непадалёк ад папялішча. Але ў постаці, у імклівым руху і ў задуменнасці дзяўчыны адчувалася непераадольнае жаданне хутчэй скінуць аўтамат, аднавіць толькі што спаленую хату.

— Ім падабаецца, — бурчаў побач Рамір, — а што тут добрага. Мазня. Фатаграфія. Няма палёту думкі. Гэта не мастацтва, а калька жыцця. Так, так, калька.

— А мне падабаецца, — сказала Вера.

Рамір скрыўіў тонкія вусны.

Яны ішлі па залах, Рамір бязлітасна крытыкаваў карціны. Але вось ён змоўк, і тады Вера ўбачыла яго карціну. Некалькі чалавек стаяла ля яе. Вера заўважыла, як людзі паціскалі плячыма, ківалі галовамі. Вера спынілася, як утрапёная. З вялізнай пазалочанай рамы выплёскваліся чырвоныя языкі поल्याма. Сярод іх стаяла жанчына, пераможна пазіраючы на людзей. А перад ёй ляжалі ніцца нейкія невыразныя ча-

лавечыя постаці. Вера падышла бліжэй, зазірнула на надпіс, прачытала: «Адрачэнне».

— Што гэта азначае? — запыталася яна.

— Кожнаму сваё, — загадкава адказаў Рамір, але Вера добра зразумела карціну. Раптам ёй успомніліся словы сакратара абкома пра таго баптысцкага прапаведніка, які раіў не працаваць, а маліцца. Яна паглядзела на Раміра, усміхнулася.

«Таксама ў прапаведнікі лезе. А дамагаецца толькі таго, што людзі паціскаюць плячыма».

— Можна, паслухаеш нашу братву? — запытаўся Рамір. — Сёння ж абмеркаванне карцін з удзелам гледачоў. Бачыш, вунь ужо і стол накрыты. Хутка за яго і «суддзі» сядуць.

— Добра, нават выступілі, — Вера зноў загадкава ўсміхнулася.

Яны агледзелі ўсю выстаўку. Веры яна падабалася сваёй узнёсласцю, смелым паглыбленнем мастакоў у жыццё. І толькі Рамірава карціна стаяла асобна, быццам была прывезена з другога свету.

Веры выступіць не давлялося. Усе яе думкі былі сказаны гледачамі і мастакамі. Рамір стаяў у баку, нервова пакусваючы вусны, а людзі бязлітасна крытыкавалі і мастака, і тварэнне яго рук. Нехта прапанаваў зніць Раміраву карціну з выстаўкі, і яму дружна пачалі апладываць. Тады Рамір кінуў гнеўны позірк на людзей, вышаў з залы. Вера даслухала выступленні і таксама вышла. Рамір яе чакаў на вуліцы.

— Яны хочучь, каб я пісаў так, як і ўсе, — адразу ж пачаў ён, — але я гэтага не хачу.

— Ну і дзівак, — адказала Вера. — Навошта ж ты выстаўляў карціну, калі цябе не цікавіць думка людзей. Няхай бы вісела ў тваёй кватэры, — і яна, не развітаўшыся, пайшла.

Рамір дагнаў Веру. Доўга ішлі моўчкі. Потым Рамір загаварыў нейкім незвычайным голасам:

— Я люблю цябе, Вера. Я адчуў, што цябе не хапае для майго шчасця.

Вера ўважліва паглядзела на яго, падала руку.

— Бывай, Рамір. Той дурной дзяўчыны, якую ты намаляваў з адным вокам, ужо няма. Яна цяпер ўсё добра бачыць. А вось ты многяе ці не можаш, ці, можа, не хочаш разгледзець. Калі разгледзіш, скажаш мне, тады і паговорым.

XII

Кожны дзень, а на дні па тры разы атакоўвалі даяркі ўчотчыцу Феню Крушаль, высвятлялі, колькі яшчэ трэба надаць малака, каб выканаць узятыя на камсамольскім сходзе абавязальствы. Камітэт камсамола вынес рашэнне, якое было падтрымана ў райкоме камсамола. У ім было запісана, што як толькі абавязальствы будуць выкананы кожнай даяркай, над закружскай фермай будзе запалена чырвоная зорка. Яна абвясціць усім калгаснікам аб перамозе дзяўчат. Таму так і хвалалася даяркі.

Феня, не спяшаючыся, перагортвала сшытак, падлічвала, колькі малака надоена. К канцу верасня на першае месца вырвалася Зіна Асташка. Яна ўжо надаіла ад кожнай каровы па тысячы восемсот літраў малака. Амаль столькі было і ў Ніны Шумейка. Іншыя дзяўчаты

адставалі, хоць і яны вось-вось павінны былі давесці надоі да заветнай рыскі. Затое ў Матроны Башукевіч справа не ладзілася. Неяк адразу пасля таго, як каровы былі перагнаны на ферму ў Закружжа, Матрона пачала надойваць усё менш і менш малака. Дзяўчаты злаваліся.

— Усіх нас падводзіш, — крычала на Матрону Ліда Раковіч. — Не было б цябе тут, дык мы гэтую зорку тыдні праз два запалілі б над фермай. Адна ты адстаеш...

— Мне больш не зорка падыходзіць, а працадзень. На дадатковую аплату выцягну, — слакойна адказвала Матрона.

— Архаічны ты чалавек, Матрона, — не выцерпела Ева.

Дзяўчаты рагаталі з гэтага любімага слова былога сакратара камітэта камсамола. Але Еву падтрымлівалі: аказаецца, яна ўмела не толькі гаварыць, але і працаваць. У спрэчку ўмешваўся Дзяжэвіч:

— Праз месяц падлічым, колькі надаілі малака, раздзелім на ўсіх пароўну, і шабаш дзела, — зорка будзе вісець над фермай.

— Хітры надта...

— Мы ж бралі абавязальствы не па сярэдніх надоях, а па надоях ад кожнай каровы.

— Хлусіць вучыш, замест таго, каб працаваць.

Дзяжэвіч абзываў дзяўчат «курнымі галовамі» і ўцякаў далей ад іх.

Дзяўчаты прасілі Веру памагчы адсталым. Вера падоўгу гутарыла з Матронай Башукевіч. Тая слухала яе ўважліва, выконвала ўсе парады, але ад гэтага малака ў кароў не прыбаўлялася. Тады аднаго разу Вера ўвесь дзень правяла на ферме, прасачыла за тым, як Матрона доіць кароў, і здзівілася: малака прыбавілася. Потым надоі зноў знізіліся. Матрона растлумачыла гэта проста.

— Ад вока ўсё. Каровы дурное вока не любяць. А гэта Шумейка ўвесь час мне зайздросціла, вось вам і прычына.

— Што вы, Матрона Максімаўна... Дурное вока — выдумка. Вы ўжо лепей пастарайцеся. Нядаўна Ліпанавя казалі, што ў «Прагрэсе» вось-вось нас абгоняць.

— Добра, — паабяцала Матрона, — пастараюся, шануючы вас. Падабаецца вы мне, ну вось слоў няма як!.. Наведаліся б калі-небудзь да нас. Стары мой ужо надоечы пытаўся, чаму вы не заходзіце. Ён жа на вучоныя размовы ласы. Ды і з сынам пазнаёміць вас хачу. Хоць вы ўжо можа і знаёмыя.

— Так, ведаю. Сустракалася аднойчы.

— Ну, вось бачыце. А малако, дасць бог, прыбавіцца. Мае кароўкі перад аёлам болей даюць.

Вера паабяцала зайсці, але ўсё не было часу. Яна арганізавала заатэхнічныя курсы ў кожнай брыгадзе, і цяпер работы хапала. А тут даводзілася яшчэ ездзіць па калгасных справах, даставаць насенне траў. І ўсё ж яна зайшла б да гэтых прыветлівых людзей, каб не здарыўся той выпадак.

Неяк Вера затрымалася ў глінішчанскай брыгадзе і на закружскую ферму прыйшла тады, калі дзяўчаты закончылі ўжо даць кароў. Яшчэ за паўкіламетра да фермы пачула яна іх песні і была вырашыла, не заходзячы ў хлёў, пайсці дадому. Але нешта ўладна цягнула яе на ферму. Ноч была цёмная, пахмурная. Толькі непадалёк ад хлява яна ўбачыла, як з дзвярэй вылзнула чыясць постаць. «Можа вартаўнік?» — падумала яна. Наддаўшы кроку, яна пайшла напярэймы. Чалавек нёс

штосьці белаватае і доўгае. Яшчэ нічога не падазраючы, яна параўнялася з ім і адразу пазнала Дземідзенку.

— Адкуль гэта вы, Анатоль Сяпанавіч? — запыталася яна, і ёй здалася, што Дземідзенка ўздрыгнуў. — Можна з фермы? Там ужо нікога няма?

— Даўно ўжо нікога няма.

Дземідзенка спорна адмерваў крокі. Вера трухала побач.

— А я вось затрымалася ў Глінішчах. Хацела пацікавіцца надоямі.

— Стараецца, а карысьць будзе адна. У нас чалавека не шануюць.

— А вы адкуль ідзяць? — запыталася Вера.

— Хадзіў у Загор'е. Ды вось абцягнуў.

Здрадлівы халадок падкраўся пад самае Верына сэрца. «Злодзей. Гэта ж яны з Матронай крадуць малака. Таму і надоў яе кароў малья. Што ж рабіць?» — пакутліва думала Вера.

— Ну, мне сюды, — сказаў Дземідзенка і хацеў ужо звярнуць на бакавую сцежку.

Недзе ўдалечыні пачуліся галасы.

— Я вось што хацела ў вас запытаць, — Вера пакутліва прыдумвала, як затрымаць Дземідзенку. Яны былі ўжо ля самай вёскі, і цяпер Вера не баялася. Ды і недзе побач ішлі людзі. — Ці не параіце вы мне кватэру. Ведаеце, у Шумейкі надта ўжо цесна.

Яна спынілася. Адчувала, што Дземідзенка страшэнна нервуецца, і неяк была рада гэтаму.

— Абавязкова пашукаю, — сказаў ён і зноў хацеў пайсці.

Тады Вера, неяк адразу асмялеўшы, дакранулася да бітона.

— Што вы несяць?

Дземідзенка скалануўся. Потым зашаптаў:

— Пасынак усё: дастань самагонкі. Такі ўжо, скажу вам, латруга: не паспее падняцца з пасцелі — падавай гарэлку.

— Хлусіце вы. Гэта малака крадзенае.

Дземідзенка соп. Недзе ўжо зусім блізка было чуць, як размаўляюць два чалавекі. Вера на ўсялякі выпадак адступіла крокі два назад.

— Што вы, што вы?! Якое малака... Гарэлка.

— Пакажыце.

Дземідзенка хацеў пайсці. Ён зрабіў крок, але Вера спыніла яго.

— Я крычаць буду.

— Дачушка, навошта?.. Свае людзі, для цябе ж і стараюся.

Вера, ашаломленая, прыціснула да грудзей рукі:

— Як жа так...

— Я даўно ведаў, што ты мая дачка. Заўтра я табе ўсё, усё раскажу. Жыцця праклятая, вось на што скіравала...

Ёй здалася, што ён плача.

— Няпраўда! — крыкнула Вера.

— Хто там гэта? — пачула яна знаёмы голас Ліпанавай.

— Маўчы, не адгукайся, — Дземідзенка ўхапіў яе за руку, моцна сціснуў.

Не памятаючы як, хутчэй ад страху, яна крыкнула:

— Сюды, Тамара Аляксандраўна!

Дземідзенка штурхнуў яе, кінуўся ўцякаць. Калі да яе падбеглі Макар Башукевіч і Ліпанавы, дык доўга не маглі дабіцца, у чым справа.

Вера плакала наўзрыд, захлапаючыся слязьмі, і толькі вымаўляла адно і тое ж:

— Я ведала... ведала... ведала...

Следчы дакапаўся да ўсяго: сабраў усю Дземідзенкаву пісаніну, у якой ён спрабаваў ашальмаваць сумленных людзей. Былі ў яго і тыя пісьмы, якія пасылаў ён за чужым подпісам. Але даказаць крадзёж малака не ўдалося.

На ўсё жыццё запомнілася Веры тое апошняе спатканне з бацькам. Ён сядзеў насупраць яе, глядзеў некуды ўбок з выразам зняважанага праведніка. Вера, чырванеючы ад сораму, расказвала пра тое, як злавіла яго з бітонам, поўным малака. Дземідзенка раптам перапыніў яе цяжкім уздыхам:

— Э-эх-х, дочанька... Ну, раззлавалася на мяне, што некалі кінуў тваю маці. Але навошта так злосна тапіць мяне. Усё ж я твой бацька, а ты так бессаромна хлусіш...

Гаворачы гэта, ён пазіраў на яе з невыказным сумам і такімі шчырымі чыстымі вачыма, што Веры здалася на імгненне: можа яна сапраўды памылілася? Яна не вытрымала яго позірку, адвяла вочы і ўжо са злосцю, цвёрда адрэзала:

— Які вы мне бацька...

У Закружжы першы сустрэў яе Макар Башукевіч. Абодвум было няёмка. Макар адразу ж пачаў калупаць наском бота зямлю. Вера перабіла пуховы шалік. Яны маглі разысціся, не сказаўшы адзін другому ні слова, бо сустрэкаліся ўсяго трэці раз, але нешта прыцягвала іх.

— Засудзяць яго? — нарэшце запытаўся Макар.

— А вам шкада?

— Маці шкада... А можа і не. Сорамна надта.

— Думаеце, мне лягчэй? Праз столькі гадоў знайшла бацьку... І... лепш бы не знаходзіла.

— Так як мне лепей было не ехаць. Хацеў было на цаліну махнуць. Напісаў дамоў, маці ў слёзы. Як ні кажы — маці. Паехаў. І вось маеш... Трэба было адразу адсюль уцячы.

— А куды вы хацелі паехаць?

— Сам нават не ведаю. Проста мсташна было. Хоць у вір галавой.

— А якая ў вас спецыяльнасць?

— Перад арміяй дзевець класаў закончыў. У калгасе да самага прызыву пасаду займаў — хто куды пашле. Чулі пра такую? У арміі зеніткам быў. Наводчык. Спецыяльнасць, так сказаць, сугуба вайсковая, да мірных мэт ніякага дачынення не мае.

— Дык куды вы паедзеце? — паспачувала Вера. — Я вось таксама спрабавала ўцякаць. А потым падумала і вярнулася. Заставіцеся тут.

— Гэта праўда, — згадзіўся Макар. — Уцякаць цяпер не выпадае. Ліпанавы раіла ферму на сябе ўзяць.

Размова аб агульным горы некалькі зблізіла іх. Яны развіталіся, моцна паціснуўшы адзін другому рукі, быццам заключылі маўклівы дагавор на ўзаемную падтрымку.

XIII

Канчаўся адлёг жураўлёў, а разам з імі і пагодлівае бабіна лета з яго белымі туманамі, павуцінай на іржышчы і барвовай квеценню лісцяў.

З раніцы яшчэ ярка свяціла сонца, але пад поўдзень набягалі чорныя хмары, секлі зямлю касымі золкімі дажджамі. З іх палону часам вырываўся халаднаватае бліскучае сонца.

Некалькі дзён дождж то надціхаў, то зноў самотна шумеў у голлі, шамацеў у апалым лісці, дробным шротам стукаў у шыбы. Зямля набрыняла вадой, разбухла, як перастаялае цеста. Уздулася, зашумела ў чаротах і лозах Пітамка, нібы пагражала затапіць усё наваколле. Глуха і самотна было ў полі. Уся работа перанеслася на такі, на фермы. Кароў ужо амаль не выганялі. Кармілі батоўем, атавай канюшыны, буракамі, бульбай. Сена бераглі: хто яго ведае, якая там будзе зіма — раптам доўгая, тады корму не хопіць. Дзяўчаты беражліва і толькі па Верынаму загаду выдаткоўвалі кармы. Але надоі не толькі не паменшыліся, а нават павялічыліся. Вера тлумачыла гэта тым, што догляд цяпер праводзіўся па строгаму распарадку. Цяпер ужо кожнаму было відаць, што абавязальствы будучы выкананы раней прадугледжанага тэрміну. Затрымка была пакуль за дзесяткам кароў, якіх даіла раней Матрона Башукевіч. Але цяпер, калі яе замяніла Ева, надоі адразу павялічыліся, бо, увогуле, гэты дзесятак кароў быў найлепшы з усёй фермы.

І вось настаў той дзень, калі ўчотчыца Феня Крушаль аб'явіла, што кожная даярка выканала абавязальствы.

Было гэта ўранку. Скрозь невялікія вокны падзілася скупое шэрае святло. Дождж гулка стукаў па даху. Але дзяўчаты не чулі яго. Перш за ўсё яны кінуліся да Евы, падхапілі яе на рукі, пачалі гушкаць, быццам яна была самай галоўнай віноўніцай урачыстасці. Ева высока ўзлятала пад столь і ўвесь час крычала:

— Ой, дзяўчаты, пусціце!.. Ну, што вы, архаісткі, робіце!

Яе яшчэ раз падкінулі і шпурнулі на кучу капусных лісцяў.

— Зіну, Зіну цяпер.

— Давайце Зіну, яна лёгкая.

— Веру Антонаўну! — крыкнула Ніна, і дзесятак рук падхапіў Веру. Не паспела яна апамятацца, як ужо ляцела ўверх.

Затым падкідалі другіх, нават хацелі і Аксінію Пляскач, але яна, узяўшы паплавок ад малакамера, прыгразіла:

— Майце, дзеўкі, на ўвазе, калі хто падыдзе, дык так і засвячу це-раз лоб.

Канькоў яшчэ здалёк пачуў лямант і віск, падумаў, ці не здарылася што на ферме? Ён было пусціўся падбегам, але як толькі пачуў рогат, здагадаўся, што дзяўчаты блазнуюць. У хляве, здавалася, было цемнавата. Канькоў спыніўся ў дзвярах і тут яго апанавалі дзяўчаты.

— Гушкаць старшыню!..

— Цукеркі прынеслі?

— Віншую, дзяўчаты, з перамогай і ад імя ўсяго праўлення і асабіста ад сябе выношу шчырую падзяку, — ён пачаў паціскаць дзяўчатам рукі.

Яны, прыціхлыя, нясмела жартавалі:

— Скупаваты старшыня.

— Думае, так абыдзеца...

— Хоць бы граматы далі.

— Пакуль граматы, а чырвоны куток патрэбны.

— Радзе ніколі не чуюм.

— Хіба пяць рублёў за адну кропку шкада.

— Усё, дзяўчаты, будзе: і радзе, і святло, і прэміі, думаю, будучы.

Не адразу толькі. Адно скажу, што перамогу вы атрымалі надзвычай вялікую. Заўтра мітынг правядзем, запалім на ферме чырвоную зорку. Ну, яшчэ наконт таго-сяго падумаем. А цяпер давайце рапарт у райком напішам.

Рапарт Канькоў павёз сам. Хацелася пабачыць Тамару, бо за гэтыя дні надта засумаваў па ёй.

Пад'ехаўшы да самага ганка, Канькоў спыніў матацыкл, зірнуў у акно, але Тамары не ўбачыў. Ёкнула ў сэрцы: няўжо няма? Але Тамара была і, відаць, чакала яго. Яна стаяла збоч стала, камячыла нейкую старую ўжо газету.

— Не чакала? — яшчэ з парога запытаўся Канькоў.

Яна паглядзела на яго з дакорам: навошта пытацца, вядома, чакала, і не толькі сёння, а з дня на дзень.

Яны падалі адзін аднаму рукі, быццам далёкія, затрымалі іх у моцным поіску. Канькоў азірнуўся на дзверы. Тамара ўсміхнулася ледзь улоўнай усмешкай.

— А я да цябе з рапартам. Вось глядзі!..

Яна ўзяла рапарт, палажыла яго на стол.

— Я цябе так чакала, Вася. Увесь час думала.

— Я таксама, — ён абняў яе за плечы.

Тамара страянула галавой, быццам адганяла ад сябе нешта надакучлівае, адышла, села ў крэсла, узяла рапарт, пачала чытаць.

— Малайцы, дзяўчаты. Што я табе казала: такія горы перавярнуць могуць.

— Ды я з табой і не спрачаўся.

— Трэба зараз жа Сяльчонку сказаць.

Па лесвіцы яны падняліся на другі паверх. Сяльчонак ужо чакаў іх. Ubачыўшы Канькова, усміхнуўся.

— Здагадаваюся, чаго прышлі.

Яны крыху збянтэжыліся. Тамара пастаралася хугчэй расказаць пра перамогу закружцаў. Сяльчонак хадзіў па пакоі, заклаўшы за спіну рукі.

— Малайцы, чеснае слова, героі. На шырокую дарогу выходзім. Падтрымаць бы іх, — сказаў Сяльчонак, як толькі Тамара закончыла гаварыць.

— Абавязкова, — падхапіла Тамара.

— На заўтра мітынг намеццілі, — паведаміў Канькоў.

— Сам выступілі. Потым правядзем раённы злёт. Людзі павінны ведаць сваіх герояў.

— Райком камсамола будзе прасіць ЦК аб узнагароджанні даярак граматамі, — сказала Ліпанавя.

— Добра. А ў калгасе ёсць сродкі, каб прэміраваць людзей? Каб памяць была...

— Знойдзем.

— Вось так, мае сябры, пачынаюцца вялікія справы. Трэба іх толь-

кі падтрымліваць, не даваць патухнуць таму агенчыку-спаборніцтва, які разгарэўся ў нашым раёне. Сёлета надаілі па паўтары тысячы, налета — па дзве, потым — па тры, чатыры. Уздымам жывёлагадоўлю, птушкагадоўлю, палешшым паплавы, павысім ураджаі...

У кабінет, не стукаючыся, увайшоў пятроўскі старшыня. Ubачыўшы Канькова, ён крыху разгубіўся, потым падбег да Сяльчонка, паціснуў руку, пасля ўжо прывітаўся з Ліпанавай і з Каньковым.

— Ну, як справы, рэдактар, — падмігнуў ён. — Можа буксёрчык патрэбен? Пазычу.

— Ад таварыскай данамогі не адмаўляемся, — адказаў Канькоў.

Тады старшыня палез за пазуку, выцягнуў аркуш паперы, складзены ў чатыры столкі.

— Дык вось, дарагія таварышы, надаілі ўжо мы па паўтары тысячы літраў малака і, каб не было ніякіх размоў пасля, прашу прыехаць на ўрачыстасць і на ўласныя вочы пераканацца. Бо як ёсць мы першыя ў раёне, дык могуць быць усялякія размовы.

Ён і не заўважыў, што ўсе ўсміхаюцца, палажыў паперу на стол і толькі тады адчуў, што нешта здарылася.

— Крыху запазніўся, — развёў рукамі Сяльчонак, — але віншую ад шчырага сэрца. У нас не марафонскі бег — секунды лічыць не будзем. І ўсё ж першынство належыць «Маяку». Табе можна было б даць і дзве тысячы літраў, бо справы ў цябе лепш ішлі.

— І дамо. Толькі не веру я ім.

— Табе паверылі, а чаму ім нельга верыць.

Пятроўскі старшыня раптам стукнуў па мокрых полах паліто.

— Не, ты скажы, калі ласка, мог жа я яшчэ ўчора рапартаваць, дык машыну не захацеў у горад гнаць дзеля гэтага.

Усе засмяяліся. Гэта было падобна на праўду.

Дамовіўшыся пра заўтрашні мітынг, Канькоў і Ліпанавы вышлі.

— Ці абедаў ты хоць? — запыталася Тамара.

— Учора, здаецца, абедаў.

У Тамары балюча заняла сэрца.

— Тады пойдзем да мяне.

Яна апранула паліто, вышла следам за ім. Канькоў ужо завёў матацыкл.

— Дык як жа будзе далей? — гадзінай пазней запытаўся ў Ліпанавай Канькоў.

Яна абняла яго, моцна прытулілася да грудзей.

— Няўжо вось так усё жыццё: кароткія сустрэчы і доўгія расстанні? Тамара прытулілася яшчэ мацней.

— Не магу я, Вася, райком кінучь. Як падумаю, што ў пастанове запішучь: вызваліць ла сямейных абставінах, дык горка робіцца.

— Сумна без цябе і цяжка.

— А мне, думаеш, лёгка? Ну, хоць з год яшчэ напрацюю, да наступнай канферэнцыі. Добра, Вася?

Яны доўга сядзелі.

— Трэба ехаць, — нарэшце сказаў Канькоў.

— Хутка вельмі час прабег.

— Так. Непрыкметна.

— Заўтра я да цябе прыеду.

Яны яшчэ доўга-доўга развітваліся.

А назаўтра ў калгасным клубе Канькоў уручаў прэміі даяркам. Першай па спісу была Зіна Асташка. Саромячыся, Зіна спачатку не хацела падыймацца на сцэну, але яе ўсцягнулі туды за рукі. Яна стаяла збянтэжаная, усхваляваная.

— Зіна Асташка, — пачаў Канькоў, — першая на сённяшні дзень даярка ў нашым калгасе. Яна ўжо надаіла ў сярэднім дзве тысячы трыста літраў малака. Кожная карова, якую доіць Зіна, дала не менш двух тысяч літраў малака. Зіну калгас прэміруе бібліятэкай.

Лёнька Зайчык паклаў на стол тры вялізныя стусы кніг, перавязаныя шпагатам. Зіна разгублена пазірала на іх, не ведаючы, як іх панесці.

— Я табе памагу, — шапнуў ён Зіне і, захапіўшы два стусы, панёс у залу.

— Глядзі, адразу ў памочнікі.

— Зіна, віншuem.

— Трымайся, Зіна!

— Пакажы кнігі! — шумелі ў зале.

Ніна Шумейка доўга трымала, прыціснуўшы да грудзей, прыёмнік, хацела нешта сказаць, потым паціху пайшла на сваё месца. Там яе сустрэла бабуля, падхапіла прыёмнік, паставіла на лаўку побач з сабой і раптам расплакалася.

Апошняя атрымлівала прэмію Вера Алексіч. Канькоў, купляючы прэміі, ніяк не мог прыдумаць, што лепей было б паднесці заатэхніку. Абышоўшы абодва магазіны, спыніў свой выбар на вазе. «Дзяўчына, — ду маў ён, — кветкі паставіць». Вера сядзела ў прэзідыуме, моцна апладзіравала кожнай з даярак. А калі Канькоў назваў яе прозвішча, дык нават не паверыла. А ёй за што?

Прымаючы вазу, перачакала, пакуль надціх шум.

— Дарагія таварышы мае, — пачала яна крыху дрыжачым голасам. — Я разумею, што ваша прэмія — гэта аванс за тую работу, якую я павінна яшчэ зрабіць. І я ўсё зраблю для таго, каб апраўдаць вашы спадзяванні. Я бясконца шчаслівая сёння. Здабыць гэтае шчасце дапамаглі мне вы, таварышы.

Многія не зразумелі, пра што гаворыць заатэхнік. Але Ліпанавы зразумела ўсё. Яна падыйшла да яе, моўчкі паціснула руку.

XIV

Цемра здавалася непрагляднай. Ісці было цяжка: ногі ўвесь час траплялі ў нейкія яміны і выбоіны, пад імі ледзь угадвалася дарога. Халодны лівень хутка пранёсся, адразу ўсё сціхла, толькі шапацеў дробны дождж. Ён то надціхаў, то зноў сыпаў, часты і спорны.

Яшчэ раз трапіўшы ў каляіну, Макар спыніўся на абочыне дарогі. Нездзе побач, на другім баку, ішла Вера. Яе не было відаць, толькі чулася, як чоўкае пад нагамі гразь.

— Пачакайце, закуру, — сказаў у цемру Макар. — Пягрэюся. Наліло за каўнер, аж дрыжыкі бяруць.

Вера спынілася: больш не чуваць было яе асцярожных крокаў. Яна стаяла недзе побач, і Макар яскрава ўяўляў, якая яна прамоклая.

Дождж гулка шуршэў у голлі лесу. Самотна і глуха шумелі яліны. Макар дастаў папяросу, запалкі, павярнуўся спіной супраць ветру.

— Што я рабіла б, каб не вы? — скрозь шум ветру пачуў Макар Верын голас.

Макар шаркнуў запалкай, галоўка з трэскам адляцела, пакінуўшы ў цемрачы чырвоны след. Прыкуруў ён толькі ад трэцяй, але запалку не кінуў, а, пакуль яна стухла, грэў азяблыя рукі. Жаўтаватае цяпельца асвятляла яго твар, вузкі і доўгі.

— А я чамусьці люблю васьмь надвор'е, — азваўся Макар і перайшоў на другі бок дарогі: — Дождж, вецер, а ты ідзеш сабе насустрач і адчуваеш, як сілай наліваецца ўсё цела. Моц сваю чуеш. А калі прыгравае, дык спаць хочацца.

— Яно так і ў жыцці, — адказала Вера. — Хоць, шчыра кажучы, я не вельмі паважала жыццёвую калатнечу. Мне ўвесь час думалася, што жыццё павінна быць роўным, як поплаў. Аж не, яго пражыць, не поле перайсці.

Вера змоўкла. Нейкі час кожны абдумваў сваё, важнае, што абавязкова трэба было вырашыць. Дарога пасушэла. Пад нагамі цяпер быў спрасаваны дажджом пясок. Макар прыгнуўся: у двух кроках ледзь прыкметна відаць была рэчка. На яе шэрані цёмна маляваўся лазовы куст, але кладкі не было відаць. Узяўшыся за лезіну, Макар пашукаў нагой кладку — няма. Нагнуўся, пашукаў рукой — кладкі нідзе не было.

— Нейкі дурань скінуў, — з незаханай злосцю сказаў ён. — Каб злавіў, дык адарваў бы вушы.

— Трэба масток зрабіць.

— Дык васьмь жа кажучы, што непатрэбны. Гэта ж старая дарога. На новай — вунь які мост зрабілі, а тут кладка. — Але ж і тут людзі ходзяць.

— Ходзяць, — Макар пайшоў уніз па рацэ. Вера паціху крочыла за ім. Спачатку яна не разумела намеру Макара, потым успомніла, што ніжэй па рацэ бачыла брод. І сапраўды, там быў вельмі адхонны бераг: відаць, яго разбілі коламі на працягу многіх гадоў.

Макар падышоў да самай вады, зняў боты, звязаў іх за вушкі раменьчыкам, высока падкасаў штаны. Пясок быў мокры і вельмі халодны, аж пякло ў ступні. Макар неахвотна ступіў у раку.

Вера стаяла ў нерашучасці. Што ёй рабіць? Таксама скідаць туфлі і панчохи? Вера зняла боцікі, засталася ў падношаных туфлях. Парашыла пераходзіць раку ў іх: усё роўна прамокла да ніткі.

Макар тым часам таксама вырашаў немалаважную праблему: што яму рабіць? Як чалавек бывалы, ён разумёў, што павінен ламагчы дзяўчыне перабрацца на той бераг. Але як? Перанесці? Толькі раптам яна як-небудзь па-свойму і няправільна ўспрыме яго прапанову? Макар патупаў на месцы, яшчэ раз баўтануў нагой насупраць плыні. Вера падышла да яго, спынілася ў нерашучасці. Гэта падбадзёрыла Макара.

— Я вас перанясю, — прапанаваў ён. — Тут, ведаеце, каўдобін многа, ды і вада халодная.

— Не, не, я сама, — запратэставала Вера. Але ў яе голасе не адчуваўся рашучасці.

— Ды чаго вы сароміцеся? Вось вазьміце мае боты...

— Вам цяжка будзе, — зноў запырчыла Вера, але боты ўзяла.

Макар крыху прыгнуўся, каб дзяўчыне лягчэй было абхапіць яго за шыю.

— Сапраўды, я лепш бы сама, — марудзіла Вера.

— Хутчэй вы, а то холадна стаяць, — нецярпліва загадаў Макар.

Вера моцна абхапіла яго за шыю. Макар прыўзняўся, і Вера павісла ў паветры. Макар паволі пайшоў. Верыны рукі балюча сціскалі шыю, заміналі дыханню, ісці было цяжка, але Макар ужо нічога не адчуваў, апрача цёплага, казытлівага яе дыхання над сваім вухам.

На самай сярэдзіне было глыбакавата, Вера войкнула — яе падкурчаныя ногі крануліся вады. Макар ледзьве ўстаяў на нагах. Затое пайшоў шпарчэй.

На тым беразе Макар сеў на траву, старанна абкруціў анучы, нацягнуў боты.

— Вазьміце мой шалік. Ён — шарсцяны, — Вера зняла з шыі шалік, падала Макару.

Ён адхіліў яе рукі.

— Ды вы змерзлі. Я прывычны. У арміі яшчэ і не так даводзілася.

Але яна прымусіла яго ўзяць шалік. Ён быў мяккі і цёплы, быццам захаваў яшчэ яе цяпло.

Віднела. Вецер разарваў хмары, і ў бяздонні неба замігацелі зоркі. Дождж зусім перастаў, але ўсё яшчэ з дрэў церушыўся дажджавы пыл. Яны ішлі поруч, трымаючыся за рукі. Макар аспярожна саграваў яе руку ў сваёй. Яны выбраліся на гару. Неба зусім праяснілася, і тады аднекуль з-за хмар выглянуў на небе маладзік, крывенькі, як серп. Бакол яго мігцелі мільярды зорак, чыстых і светлых, нібы абмытых дажджом.

— А вунь і нашая зорка відаць, — паказаў Макар рукой у бок Закружжа.

— Так, зорка, і яна кліча працаваць, — адказала Вера.

Усё гэтак жа трымаючыся за рукі, яны ішлі, не зважаючы ўжо на дарогу, граць і холад.

